

UNIVERZA EDVARDA KARDELJA
V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

D2643

PARTIZAN PA

PARTIZAN

PARTIZAN GREGA

JURČKOV OČE
JURČEK

JURČKOVA MAMA

FRANCA

KOMANDANT MATJAŽ

bojrec 10|11

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET

Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Štradjot, Zima Vrščaj

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

TAJNICA

Matjana Šomen

CENA

Celoletna naročnina 950 dinarjev, za tujino 1.100 dinarjev – posamezna številka 100 dinarjev, dvojna številka 150 dinarjev in posebna 300 dinarjev

Žiro račun 50101-603-45772 (revija Borec) – devizni račun 50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2100 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informacije št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

BOREC IN KULTURA

<i>Franček Bohanec</i>	Josip Vidmar in tradicija (Ob devetdesetletnici Josipa Vidmarja)	485
------------------------	---	-----

SPREMLJAMO

<i>Martin Ivanič</i>	Povojna zgodovina med kritiko in propagando	494
----------------------	---	-----

POEZIJA

<i>Victor Hugo</i>	Eylaussko pokopališče	509
--------------------	-----------------------	-----

MARKSISTIČNO ZASNOVANA ZGODOVINSKA ZNANOST V VZGOJI IN IZOBRAŽEVANJU MLADINE

<i>dr. Mirjana Gross</i>	Zgodovina: ideologija in (ali) znanost	517
<i>dr. Branko Petranović</i>	Zgodovinopisne kontroverze v Jugoslaviji	528
<i>dr. Janko Pleterški</i>	Vprašanje o narodu in revoluciji v jugoslovanskih deželah v 19. in 20. stoletju – zgodovinski pomen Socialistične federativne republike Jugoslavije	541
<i>dr. Drago Roksandič</i>	Jugoslovanstvo pred nastankom Jugoslavije	546
<i>dr. Janko Pleterški</i>	Nekaj pripomb k razmišljanju o prihodnjem delu pri pisanju zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije	550

OBRAZ

<i>mag. Božidar Jezernik</i>	Za zgodovino delavskega gibanja in komunistične stranke na Slovenskem	554
------------------------------	---	-----

OCENJUJEMO

<i>Zvone Kržišnik</i>	Kako ostati človek (Milan Apih: Enajsta šola Andreja Klasa)	562
<i>dr. Tone Ferenc</i>	Nova knjiga o preganjanju in iztrebljanju Židov (Gerald Fleming: Hitler und die Endlösung)	564
<i>Jože Šmit</i>	... biti cvetoče drevo sredi zime (France Filipič: Večna igra)	566
<i>Nada Gaborovič</i>	Neznani Slodnjak (Anton Slodnjak: Pohojeni obraz)	567
<i>Nada Gaborovič</i>	Zraslost z zemljo (Polona Škrinjar: Pavla, Polona Škrinjar: Črni človek)	568
<i>Nada Gaborovič</i>	Okupacija ob severni meji (Janez Švajncar: Mrak pred svetlobo)	570
<i>Rapa Šuklje</i>	Z zaupanjem in bolečino (Franja Bojc-Bidovec: Ni neskončnih poti, Danica Ribičič-Vera: Zaupanje)	571

NA NAŠ NASLOV

<i>Milan Guček</i>	Romansirana zgodovina – da ali ne?	575
--------------------	------------------------------------	-----

NA NASLOVNICI:
LUTKE PARTIZANSKEGA GLEDALIŠČA

Partizanske lutke. Rojene v obetajočem zatišju osvobojenega ozemlja – le korak od lajanja mitraljezov in grmenja topov.

V življenje so stopile s prešernim nasmehom in vero v svobodo.

Svoj krst so doživele v Čermošnjicah. Potem so se podale na pot po Beli krajini, Gorskem Kotarju, od vasi do vasi . . .

Kjerkoli so se pojavile, so sejale radost in smeh. In končno je prišel tisti veliki dan – svoboda!

Partizanske lutke so ga dočakale v Vinici. A zavedale so se, da s tem njihovo poslanstvo še ni končano. Prek Novega mesta so pohitele v svobodno Ljubljano. Vedno nove predstave in vedno znova navdušenje male in velike publike.

Pa spet gostovanja po Primorski, Štajerski – dokler se sredi avgusta 1945 niso ločile od svojih zvestih spremljevalcev: partizanskih lutkarjev. Prehajale so iz rok v roke, nastopale po otroških kolonijah in na različnih proslavah.

Februarja 1953 pa so končno našle svoj zasluženi pokoj v Muzeju ljudske revolucije v Ljubljani, kjer jih hranijo še danes. Njihov mir le tu in tam zmotijo člani Lutkovnega gledališča Ljubljana, dediči njihove tradicije.

Popeljali so jih po Sloveniji, Jugoslaviji in jih z izrednim uspehom predstavili celo v daljni Kitajski.

Tako partizanske lutke niso le muzejski eksponat, temveč živ pomnik izjemnega kulturnega dejanja borcev naše revolucije.

MATJAŽ LOBODA

fotografija:
JANEZ PUKŠIČ

FRANČEK BOHANEC

Josip Vidmar in tradicija

Ob visokem jubileju, ob devetdesetletnici rojstva, je moč človeku pogledati nazaj in iz preteklih let izbrskati tisto, o čemer vsak zase misli, da je dragoceno jedro njegovega življenja. Zlasti se tak posel vsiljuje, če gre za izrazito osebnost, kot je Josip Vidmar, ki zdaj slavi ta svoj visoki jubilej. Lahko je pisati o njem, če si zastavimo nalogo, da posnemamo njegovo biografijo, težje pa, kadar se poskusimo ukvarjati s tem, s čimer se je sam najbolj intimno ukvarjal. Vse življenje, že ob prvih mladostnih bolečih kuhanjih v svet, je sam iskal svoje osebno jedro. Zapisal je: »Jaz sem se veliko ukvarjal s samim seboj. Se pravi: kaj sem, kakšen smisel oziroma kakšna vrednost obstoji v meni, kaj to je.« A ko je na tej zamotani poti ugotavljal, da je najtežje zagledati svoj lastni obraz v gmoti smiselnosti in teže posameznega človeka, se je temu gonu v sebi odzival predvsem na dva načina: s previdnim, predvsem kritičnim vrtanjem v sorodne probleme in pojave drugih in s preverjenjem teh spoznanj v sebi. Tako je pač vse življenje risal svoj obraz. Pri tem pa ni pozabljal, da življenjska sila sili njega in vse v ta direndaj iskanja smisla osebnega in občečloveškega početja.

Že zgodaj je Josip Vidmar spoznal, da svojega jedra, in s tem možnosti individualnega in preko njega občega življenja sploh ne bo spoznal, če ne bo ugotovil, iz kakšnih sestavin je zemlja, ki ga je rodila in po kateri stopa. Stremljenje, da zagleda sebe v obrazih drugih ob sebi, mu je pomagalo, da je že zgodaj zapustil narcisoidno ljubko spogledovanje le svojega subjekta in lahko opazil, da so njegove osebne sestavine tudi iz plasti človeške družbe nekoč. Tako je odkril moč tradicije. Človek in ljudje so, zlasti še njihova sublimacija v kulturi, če so trdno navezani na neovrgljivo realnost, na preteklost. Zapisal je: »Mislím, da nobena človeška dejavnost ne more od tegale trenutka naprej živeti kot čisto nov fenomen. To ni nič. To si ljudje samo umišljajo ali pa ne morejo razumeti, da so prav tako psihično vezani na preteklost, kot so fiziološko vezani na svoje prednike.«

Ta stavek ni brez filozofske teže: tradicija je sedanjost in pogoj golega obstanka. Tradicija je ona zemlja, ki živi v posameznikih, vzdržuje človeške skupnosti in preko njih vse človeštvo. Celo več: tradicija je prenašanje civilizacijskih vrednosti in duhovnih vrednot. Torej je nekaj, brez česar si

Ob
devetdesetletnici
Josipa Vidmarja

ni moč zamisliti niti obstoja, kaj šele razvoja človeške biti in duhovne vsebine. Na prvi pogled se zdi, da gre pri Vidmarju za poenostavljeno čaščenje minulega. Lahko je hitro zdrkniti do pomisli, da zagovarjanje preteklih časov negativno vpliva na sočasno in sodobno delovanje, mišljenje in ravnanje. S tem da si Vidmar ne more zamišljati sodobnega brez vezi na preteklost, pa še zdaleč ni moč trditi, da je Vidmar kot mislec zagovornik konservativnih oblik tradicionalizma. Celó obratno: v izbranih silnicah iz preteklosti vidi moralni angažma za jutrišnji dan. Zapisal je v svojem jasnem stilu: »Zdi se mi, da je edina stvar ta, da je treba neke moralne kategorije v človeštvu obuditi, zlasti pa obuditi v njem zavest, da smo samo nadaljevalci tiste sile, ki nas je od najprimitivnejših začetkov pripeljala do današnjih dosežkov in ki nekaj zasleduje. Kaj zasleduje, tega vedeti ne moremo. Vemo pa samo to, da ji služiti moramo in da smo jo dolžni ubogati in jo nadaljevati.«

Tako je Vidmarjevo razmišljanje o tradiciji kot tvornem sedanjiku, ki pelje na steze jutrišnjega dne, postalo celo temelj njegove filozofije zgodovine. Ob tem spoznanju je moral v vsakem individuumu (v sebi, v narodu, v človeštvu) najti tisto, kar naj bi bilo smiselno. In ob odkritju te smiselne hoke človeštva iz tradicije je treba povsod zavrniti zavore, vse, kar je s tem obratno, torej nesmiselno in brez vrednosti za človeka in človeštvo.

Kategorična zahteva po človekovi zavezi življenjski sili, ki nas peha iz roda v rod, je postala tista moralna obveznost, iz katere se ne moreš iztrgati. Torej je treba iskati tudi svoj individualni smisel, pomen in težo znotraj tega nujnega zaporedja delovanja življenja. Tu so prostori za Vidmarjeve mejne steze. Jaz in človeštvo. Jaz (moja usoda, moj smisel in moj pomen) in človeštvo (»Človeštvo bo živelo, tebe pa sploh ne bo«). Torej je življenjski položaj jaza (»Kdo sem, kaj sem, kaj sem vreden«) nekakšna individualna duhovna energija, sposobna dojemati, doživljati, razumevati in razčlenjevati človeški in svoj obstoj in iskati izraze najvišjih duhovnih funkcij človeka na relaciji jaz in življenje. Človek ima sposobnosti, da notranje konflikte, ki jih stalno ustvarja življenje, z novimi pojmi, rešitvami in v skladu z instinkti človeške narave stvariteljsko nadaljuje. V takšni človekovi mejnosti med njim, skondenzirano v preteklosti nekoč, in

danes, česar delček je njegov jaz, pa je lahko različna le stopnja preteklosti. Zato Vidmar zapiše: »Preteklost je tukaj. Preteklost je sploh poleg te sedanjosti edino, kar imamo. Vsaka osebnost ima svojo preteklost.« In iz te preteklosti naredi sklep, da pri lastni uveljavitvi svoje eksistence, osebne in obče, le lahko jemljemo minulo za sedanji laboratorij. »Ne moremo se učiti drugod kot pri veliki preteklosti.« Preteklost prežema vse živo.

Če se ne moreš iztrgati moralni zavezi življenjski sili, skondenzirani v preteklosti kot na edinih tleh človekovega in človeškega bivanja in napredka, je treba vrtati z individualno energijo in bistrino duha v človeško naravo, da se ob iskanju prvobitno človeškega zagleda tisto, kar sodi k »veliki preteklosti«. S tem je moč odklanjati zablude. Človek je bitje, ki »ves čas želi iti naprej, se razvijati, dati smisel svojemu življenju«. Preteklost je uvid sedanjosti in pot naprej.

Tu je iskati tisto, kar loči Vidmarja od tradicionalistov. S presojo preteklosti odpravlja konservativne in okalupljene dogmatizme in s stalnim vrednotenjem starega in novega ustvarja širok in dinamičen svet osebnih in s tem doživetih vrednostnih meril. Vse to pa je le prehodno.

Preteklost, seve, ni edina Vidmarja realnost. Njegovi odnosi do vsega življenja pa so tako prežeti z vrednostnimi kriteriji, ki jih dobiva z relacije preteklo in sedanje, da ima preteklost, predvsem duhovna tradicija, eno najpomembnejših mest v celotnem njegovem svetovnem in življenjskem nazoru in da mnogo njegovih dejanj, oprtih z osmišljeno zavestjo, izhaja prav iz njegovih pogledov na kulturno dediščino. Ta njegova tesna navezanost na vrednote, ki jih je dal pretekli čas, je tolikšna, da mu, kot mu mnogi očitajo, slepi blišč sodobne ustvarjalne potence.

Vidmarjevo spoznanje, da se jaz lahko prepozna in deluje s tistim, kar je živo, torej tudi s preteklostjo, ga je utrdilo v prepričanju, da je temelj kritičnih stališč do literarnega dela pisateljev odnos do konkretne življenjske resničnosti. Tako mu že od začetnih kritik lahko sledimo po tem, kaj napada. Vse življenje se je spopadal z artizmi, z nečim, kaj je vzel kot beg od življenjske resničnosti in globine. Do artizma je gojil nepopisno nestrpnost. Če bo artizem ostal artizem, bo izginil, stalno izjavlja. Artistični dar ne pozna intimnejše vsebine življenja,

ima le površinski odnos do sveta. Človek potrebuje več kot goli artizem. »Frapira vas,« je zapisal, »očara, nekega lepega dne pa boste sprevideli, da to ni tisto, kar iščete ali potrebujete.« Artizem s svojo osiromašeno govorico odvzema intenzivnost življenjski sili ali »mogočnemu kvantumu človeškega duha«. Kvantum človeškega duha pa je strjena sestavina preteklega. Če je artizem igra, izgublja smiselnost človeka in človeškega razvoja na zgodovinski poti iz nekoč v jutri, s tem pa postaja nesmisel, ker ostaja izven komuniciranja med nekoč in danes, med ljudmi, ki so del človeškega kvasa, osmislevalci življenja in s tem razvoja. Artizem izgublja silo čustev, ki bistveno opredeljujejo človeka do nekaterih stvari – konkretno do življenja. Artizem ne rešuje individualnega človeškega problema, torej je tudi zunaj relacije jaz – preteklost. Artizem ne služi zgodovinskim procesom, zato zavira težnje k »višjemu, boljšemu in pametnejšemu življenju«. Kaj je višje, boljše in pametnejše, pa lahko zaznamo zgolj med primerjavo med najvišjimi dosežki iz tradicije in sodobnimi fenomeni. Veličina človeka, ki je končni cilj človeškega razvoja, pa je v kontinuiranosti osebnosti znotraj življenjske vedne duhovne sile; artizem, zlasti mnogi sodobni modernizmi, so ne samo dekompozicija predmeta, temveč tudi dekompozicija osebnosti, z njo pa zanikanje zgodovinskih procesov. Iz želje, da umetnost razkriva najgloblje človeško bogastvo v vsej občutljivosti in senzibilnosti, se je ostro opredelil do vseh sodobnih pojavov, ki zanikujejo tudi tiste vrednote, ki jih je čas potrdil kot zgodovinska dejstva. Niso le preteklost, so tu in so hrana jutrišnjega dne.

»Zdi se mi,« je povedal, »da je to, kar danes zelo pogosto v svetu imenujejo avantgardizem, neko gibanje, ki je nastalo bolj iz artističnih kombinacij kakor pa iz globlje človeške potrebe. Razumem, da ni moči obstati pri starih izraznih oblikah. To je jasno. Toda tisto, kar narekuje formalni razvoj umetnosti, mora biti notranja potreba, človeška in umetniška, ne pa kombinacija. Če pogledate, kaj se je dogajalo, na primer, v likovni umetnosti od kubizma do abstrakcionizma, konstruktivizma in tako naprej, boste videli, da je vse to zvečine čista kombinacija raznih artizmov, ni pa v vsem tem skoraj ničesar, kar bi izhajalo iz potrebe kakega novega življenjskega občutka in

človeškega odnosa do življenja. Isto se dogaja tudi v glasbi (programska atonalnost, dvanajsttinski sistem in podobno). Tudi tu so kombinacije artistične, tehnične, ne pa nekaj, kar bi izhajalo iz potrebe, da bi umetnik kar najgloblje izpovedal svojo človeško naravo oziroma izrazil nekaj, kar bi bilo relevantno za človeštvo. Sicer pa se kaže ozreti tudi v zgodovino, pa kmalu opazimo, da veliki umetniki nikdar niso bili na čelu raznih avantgardizmov, ampak je bila njihova vloga progresivna, kar nikakor ni isto kakor ta prizadevanja, s katerimi naj se za vsako ceno pridobi sloves avantgardnosti. In če središče avantgardizma pomeni nekaj resnega, pomeni samo nejasno potrebo po spremembi, ki pa se uveljavlja samo v poskusih, ne da bi se v poskusih uveljavila tista nova vsebina, ki je vzrok teženj in sprememb. Tako je tudi danes. Veliko vlog ima moda. Razen tega gre tudi za komercializacijo, ki postaja mogočna gonilna sila.«

Umetnost, najrahločutnejši izpovednik in sporočevalec človekovega individualnega sečišča s svetom, nekdanjim in zdajšnjim ob vizijah prihodnosti, je torej opravičljiva v svoji smiselnosti edinole, »če govori o nas«. Novost pa je v odkrivanju novega človekovega občutka oziroma novega odnosa do življenja in še več – v zadoščenju potrebi po spremembi. Resnicoljubno izpričevanje (govorjenje iz sebe) je prispevek konkretnega individua (v tem primeru umetnika), da na osnovi razuma in srca prispeva k vedno novi smiselnosti človeških odnosov (ali bolje jaza do gmotne in predvsem duhovne, kulturne vrednosti). Njegova sredstva so le orodje v poslanstvu, ki ga »opravlja izpovedna larpurlartistična umetnost«. Prepričan je, da tudi svet hoče enako kot on »umetnost, ki bi ga pretresla, ki bi ga bodrila, ki bi mu dajala višjo vsebino in neko višjo zavest o človeku kot takem in o njem samem«. Pot od tradicije ni pot k razvezi niti današnjega, kaj šele jutrišnjega človeka.

Če se omejimo na naslov Josip Vidmar in tradicija, lahko razberemo, da so njegovi umetnostni kriteriji v osnovi vpeti na dalje nekoč – danes – jutri. Torej je časovna komponenta bistvena prvina Vidmarjevega miselnega sveta. Svet, ki teče skozi čas, pa ni svet odmišljanja od celotne konkretnosti, prvobitnega človeškega stanja, ki se množi, zato tudi svet umetnosti ni resničen, če se odpoveduje osnovam človeške narave, člo-

veških potreb in gibanja človeštva od znanih dosežkov k novim civilizacijskim in duhovnim dosežkom. Iz teh prepričanj je oster nasprotnik tudi mnogih nekdanjih in sedanjih stranpoti od tega (alegorike, simbolizma, filozofije absurda, itd. . .). V njihovi zameglenosti človek izgublja svojo pot od sebe k človeštvu, k smislu zgodovinskih procesov, in nazaj od stanja človeške skupnosti k podobi lastne zgodovinske zavesti.

Tradicija po Vidmarju ni nič izven osebnega in izven trenutnega. Tradicija je životvorna življenjska sila. Njej se podreja vse, tudi kritični kazalci na ostrini konice razmerij med individualnim in univerzalnim izkustvom. Če je – po njegovem – umetnost delo, ki je res izraz najvišjih duhovnih funkcij človeka – potem mora biti v njej izoblikovana tista sila, ki je enaka življenjski sili celote in posameznika. Lepota je »pravzaprav rezultat sile, ki neko stvar, bitje ali predmet oblikuje bodisi od zunaj, bodisi od znotraj«. Z »neko individualno duhovno energijo« razsvetljuje z živostjo, z intenzivnostjo, s sublimacijo materije. In največja sila, ki žari iz umetnosti, je tista, kjer se individualni (v tem primeru umetnikov) osebni življenjski kompleks (kot oblikovalski atom žive stvarnosti) spreminja v novo, višjo duhovno celoto s stoletnim problemom časa. Do tega spoznanja je Vidmar zopet lahko prišel samo z vpogledom v tradicijo, v preteklost. In iz nje so nastali ti za Vidmarja zelo značilni in domiselni vrednostni kriteriji. Sam jih je takole osvetlil:

»Če vzamete to četverico (Sofokleja, Cervantesa, Shakespeara in Goetheja – opomba pisca), boste videli, da vsak od teh avtorjev zelo intenzivno podaja svoj osebni življenjski kompleks, osebni problem in stoletni problem časa, stoletni izraz nekega duhovnega stanja. Vzemite grško Moiro in Edipa, pa to brezupno otepanje Edipa zoper Moiro, ki ga je obsodila in ki ji ne more uteči. Tu vidite vso tragiko grškega sveta, ki je edinstvena. Tako se pravi, da je osebni kompleks, osebni problem in stoletni problem časa tukaj zajet popolno. Isto imate pri Don Kihotu, kjer je obravnavan problem dvojnosti človeškega duha, tega sanjavega, fantastičnega, nekoliko prismuknjeneega človeškega duha, ki pa je zmeraj genialno ganljiv, in na drugi strani sluge, ki je trezen, realen, ki ves tiči v materialnih skrbah, ki ga pa oni prvi vendarle stalno očaruje in zavaja. Ta razpon se je v človeštvu pojavil z

renesanso. In to veliko dejstvo je čutil v sebi gospod Cervantes in ga tudi upodobil na tak frapantno zamaskiran način, da človek strmi. Podobno imate v Shakespearu v Hamletu, kjer je kontrapozicija moralno črnega sveta in luči človeškega duha tako plastično pretresljivo podana, da čutite, kako jo je občutil poet in v kako nepopisno očarljivi dramski obliki jo je pokazal. Goethe je sam ves v Faustu in Faust ni v bistvu nič drugega kot iskanje orientacije sodobnega človeškega duha v tem našem človeškem svetu, ne tam gori nekje. Iskanje, ki se zanaša samo na svoje človeške sposobnosti, katerim posveča vse svoje življenje in s katerimi nazadnje pri iskanju smisla in smotra svojega življenja pride do ustvarjanja sreče drugih. Goethe je religijo zavrgel. In v Faustu imamo njegovo osebno dramo plus dramo, ki jo podoživlja nova realistična doba. Vsa problematika današnjega časa je usmerjena v to, da se svet uredi faustovsko, in sicer na osnovi duha in morale. In to je danes edini smisel vse človeške eksistence in vseh velikih zgodovinskih dogajanj.«

V vseh teh stališčih je Josip Vidmar segal vase, v svoj osebni jaz, in ga presegal, ko je svoj osebni problem soočal s stoletnimi problemi minulega časa. Že zgodaj je odkril, da je zapiranje v nadrobno nitkanje samega sebe slepa pot v zasebnost (v narcisoidni solipsizem, v lastno narcisoidno jalo – vo spogledovanje). Iz želje, da bi se spoznal ali našel, sebe postavil na ceste zgodovine, in je spoznal, da bo zagledal sebe v svetu le ob gledanju in priznavanju drugih. To pa je bila pot k iskanju občega, a to na način, ko se v svetu z dimenzijami nazaj in naprej v časovni brezpreglednosti spojita osebni in obči problem. Od osebnega problema, ki se mu ne more odpovedati, pa je strma pot k sintezi z občim, z zlitjem individualnega z univerzalnim, ne da bi se pri tem izgubila vrednost posameznika ali celote. Razvijanje vseh človekovih duhovnih funkcij (tudi umetnosti) v konkretni danosti je smoter z življenjskim smotrom tudi zagovornika individualizma, ki vključno kritični zavesti le priznava, da svet drsi na časovni ploskvi in da se premika in da ga lahko premika (spreminja) ali da ga celo mora razgibavati s svojo kreativnostjo, četudi je pri tem pod nič kaj malo črnogledo pezo, da ne ve, v kakšne neznane oceane se bo zlil ta tok življenjske sile.

Na vprašanje, kaj je osebni in kaj sto-

letni problem, je nedvomno veliko bolj tvegano, celo ugankarsko odgovoriti na sočasne pojave kot na stara klasična umetniška dela. Josip Vidmar je tvegati in je kriterije, dobljene iz zakladnice zgodovine, preskušal v sodobni slovenski kritiški praksi (ob simbolistični Župančičevi Veroniki Deseniški in ob postekspresionističnem Kocbekovem Strahu in pogumu) in svetovnem prostoru (ob Picassu in Faulknerju). V vseh teh primerih gre za sporne Vidmarjeve presoje, da pri tem opustim tiste, ki so neprekosljive, na primer ocena Vorančevih Samorastnikov. Vendar tudi ob teh spornih glediščih ne moremo mimo Vidmarjeve besede. Res je, da se trenutki zgodovine menda lahko tudi javljajo z bolj diferenciranim občutjem časovnega problema, kot je primer pri Picassu z odporom proti vsem destrukcijam in pri Faulknerju proti nasilju nad človekom. Mar ni oboje, če gledamo sociološko, kar priznava tudi Josip Vidmar, le *signum temporis* skozi individualno optiko močnega kreativca? Ali to ne zadošča za umetniško sintezo jaz in univerzum? Ali ni možna zmota? Na drugi strani pa je vprašljiva v enaki meri kritika kritike. Ali ni dvomljivo pavšalno in spolitizirano današnje očitiranje zmote kritiku, ker je ob Veroniki Deseniški povsem v skladu s svojimi osnovnimi estetskimi normami prečesal tudi umetniško tkivo te mnogokje bizarne igre med nastopajočimi besedami na odru in ker je pri Kocbekovi oceni tudi politično ali le spodbudeno sodeloval, a se pri svojem pisanju ni za las odmaknil od svojih že znanih stališč, ki jih je, kar je zanj značilno, branil z osebnim temperamentom, z razborito presojo in z estetsko občutljivostjo. Na vprašanje, kako je dvomljivo s sočasno kritično prakso, pa vemo iz vseh velikih književnosti tega sveta, da se imen, ki imajo tudi pri Vidmarju svoj zven in svoje sledi (Lessing, Kant, Marx, Bergson, Lenin), ne bi dalo objektivno presoditi, če bi brskali zgolj za njihovimi dvomljivimi stranpotmi. V kritiški Vidmarjevi doslednosti in razumski razčlenjenosti pa so dela, ki so njegov močan pečat dobi in njegov in obči (vsaj slovenski) preboj iz starega spoznanja v novo (na primer esej Realizem in fantastika). To je akt moške osebnosti, ki živi na relaciji nekoč-danes-jutri. Z dialektiko uma in senzibilnostjo je prerajal tudi klasična pojmovanja umetnosti, kot to potrjuje omenjeni vplivni esej, čeprav se ni nikoli odtrgal od

korenin, iz nedogmatičnih vrtanj v človeško duhovno tradicijo. Čas torej zanj ne postavlja pregraj, pač pa mostove, ki naj človeka in človeštvo vodijo iz barbarstva v humanizirani svet. Trda doslednost in neizprosna kritiška zavest sta menda na tej poti mnogih meglic le dobrodošli opori osebnosti, ki hoče poleg tega najti še sebi in skupnosti smisel in smoter vsega početja.

Za vse te in druge odločitve se je odločal po Lessingovem pravilu, kot pravi in kakor ga je razlagal tudi kremenit Fran Levstik – vljudnost ni dolžnost, dolžnost je resnica. Resnica pa zanj ne nosi abstraktnih nevidnih oblačil, pač pa je tukajšnja, zdajšnja, obrisna, osebna. Ni preteklosti v odmišljanju, ni sedanjosti brez spleta življenjskih protislovij in ni poti v jutrišnji dan brez osveščenosti, ki ima korenine v preteklosti. In v iskanju te resnice o neki stvari, pojavu, umetnostnem delu je Vidmar v nasprotju z zelo razširjeno sodobno sofistikto sledil v kritiški in drugi praksi le najvišjemu spoznanju resnice, do katere se je dokopal. A ta resnica živi v vsej konkretnosti.

Ko zapuščamo Vidmarjevo idejno popotovanje od individua do zgodovinske zavesti, do kolektivnega občutenja, do gibanja časa pa vse do umetnostnoliterarnih kriterijev, ki jim je to popotovanje dalo pečat in smisel, pomen in težino, lahko to v umetnosti »razreševanje človeškega problema ali, če hočete, človeškega notranjega sveta« prenesemo na eno nič manj pomembnih plasti Vidmarjeve zavzetosti. To pa je njegov narodni nazor. Narod je zanj kolektivni jaz. Zanj je »narodnost osebnost višje vrste«. In ker se ne moreš postaviti v življenju v prazen prostor, si, takšen kot si, tudi kot inviduum vključen v nacionalno občestvo. In Vidmar pravi: »... čim intenzivnejše se zaveš samega sebe, tem zvestejši si svoji narodnosti.« Tako je tudi s tistim, kar sledi iz te neprostovoljne človekove in človeške eksistence, da se tudi duhovni produkti rojevajo znotraj te nacionalne matice. In od tod izhaja Vidmarjeva kategorična trditev: »Kultura je zmeraj vezana na nacionalnost.«

Oceno takšnega Vidmarjevega pojmovanja nacije je možno strniti v ta opažanja: Vidmarju je uspelo, da je pojmovanje narodne zavesti povezal s svojimi osnovnimi svetovnonazorskimi in življenjskimi pogledi. Povezal je eksistenčnost in smotnost posameznika in preko njega razmejil, kaj so

ožje (nacionalne) in širše (internacionalne, univerzalne) skupnosti. S tem je presegal s starimi srednjeveškimi univerzalističnimi dogmami, ki so zanikovalе ali le kot stranski produkt jemale nove nacionalne skupnosti, rojene v času kapitalističnega vzpona. Ogradil pa se je tudi od meščanskih programskih ideologij, ki včasih iz sebičnih koristi ali šovinizma postavljajo lastno nacijo na drugo. Ohranil je iz prejšnjih dob, zlasti romantike, vizije nacionalne pripadnosti, njihov humanistični zanos in čisto idealnost (pri nas narodne ideje Franceta Prešerna), a je te ideje konkretiziral. Pri vsakem narodu nacionalni element »prerašča, prečiščuje in povzdiguje v občečloveški svet« umetnostna kultura. Tako pri Vidmarju nacionalna zavest, ki je sklop individualnih doživljajev človeka – člana, daje in jemlje iz skupnostnega sveta nacionalne usojenosti in odlaga svoj dosežek na ravni mednarodne arene.

Josip Vidmar s tem narodni kulturi ne daje nikakršne omejitve. Narodnost je svoboden subjekt, a kot tak ni brez »obremenitve« tradicije. Celo več – vse, kar velja za umetnost – kreativnost, npravstvena naravnost, vizionarna fantastika, sublimacija materije ali smisel za lepoto... – velja v enaki meri za narodno zavest. Cilj je jasen – narodnost, za Slovenca slovenstvo, je boj za visoko kulturnega človeka. Pri tem pa to ne velja kot nasprotje temu, da bi bil tak visokokulturni človek gmotni revež, življenjski astet, čustven pohabljenec... , pač nekakšen stvor, ki bi se za vsako ceno izven okoliščin, ki so ga izoblikovale in ga gnetejo, razlikoval od članov drugih narodnosti in s tem ispricheval svojo nacionalno specifikko. Človek je in mora ostati povezan z družbo, narodom, svetom na tisoč načinov. Ti načini vezi so naravni in so del vsakršne svobode. Vidmarjev nacionalni nazor, (podobno kot umetnostni) sovraži neživljenjske položaje in nepristne odnose človeka do sebe, družbe in narave.

Trditev, da je kultura vezana dosledno na nacionalnost, veže Vidmarjev narodni nazor zopet na tradicijo, na zgodovino nacionalne zavesti. Ta se je izoblikovala s stoletji in je samosvoja, ker je mati stoletnih problemov. Slovenska narodnost je taka in si kot taka ustvarja svoj prostor do vseh narodov, zlasti do drugih jugoslovanskih narodov. Tu Vidmar nadaljuje Levstikovo jugoslovansko tezo: jugoslovanstvo je politična enotnost v jezikovni in kulturni različ-

nosti. S svojim pisanjem in političnimi opredelitvami je to Levstikovo tezo dopolnjeval z nacionalnim razmišljanjem Ivana Cankarja. Tudi njemu je bilo jugoslovanstvo izključno politični problem. Tudi zanj jugoslovanstvo ne obstaja v kulturnem ali celo jezikovnem smislu. Za Vidmarja, ki je bil v Jajcu med tvornimi pričami rojstva demokratične in federativne Jugoslavije, ki je pokopala staro unitaristično nasilje, velja, da je črpal moč iz tradicije, še zlasti, kolikor se je ta tradicija oživotvorila v narodnoosvobodilnem slovenskem boju. Nacionalni osveščenosti pa pripisal še naloge z bivanjskim smislom življenja slovenskega naroda. Te pa so v stopnjevanju in plemenitenju kulturnega življenja in kulturnih dobrin. »Kaj pa naj človeštvo drugega počne na svetu,« se je spraševal, »namreč smiselnega, kot to, da se nekam razvija, da nekam hoče, in dejstvo je, da se kulturno udejstvovanje ne more razviti razen v avtentičnem jeziku in z avtentično zavestjo.« Za potrdilo tej narodni nalogi pa je zopet iskal primere v slovenski literarni zgodovini. Torej je zopet Vidmarjev nazor in Vidmarjevo delovanje posledica spoznanj iz tradicije. Seve, zavest ni mrtva stvar... Živa je in se razvija.

O nastajanju nacionalne zavesti in o spajanju večnacionalnih kultur v našem prostoru pa Vidmar razmišlja takole: Realna jugoslovanska kultura je možna samo v miselnem svetu, predvsem v naši politični misli, to je v specifičnosti našega socializma. Umetnost nastaja pa vedno za življenje. Sorodnost ali skupnost duha je lahko vsebina literature, a še to šele tedaj, kadar bi se dosegel enotni življenjski prostor. A ker umetniška produkcija vselej in povsod črpa predvsem iz preteklosti, še ni niti osnovnih pogojev za enotnost in bliskost duha, različnih jugoslovanskih zgodovinskih resničnosti. Josip Vidmar je nekje dejal, da smo Slovenci še vedno, kar se tiče literarne produkcije kot specifičnosti narodne kulture, na šahovnici časa, kot takrat, ko je prve radikalnejše vsebinske literarne programe postavil Fran Levstik. Ni presenetljiva njegova trditev, da Levstikov program iz Popotovanja od Litije do Čateža »velja prav do zadnjih časov«. Po Vidmarjevi presoji je Levstik povedal trezno, kaj slovenska literatura more in česa ne more in kaj bo morala, če bo hotela res govoriti našemu človeku.« »In mislim,« je rekel, »da je v tem oporavljen veliko nalog. Vplival je neposredno

na celo vrsto piscev, na Jurčiča, na Stritarja, na Tavčarja in, če hočete, vse do današnjih dni, na Miška Kranjca in na Voranca.»

Lahko torej sklenemo: človek kot individuum je živ organizem, ki deluje tako, da živi preteklost, jo sveži in ustvarja novo preteklost za podobo jutrišnje vsebine. Kot tak je vključen v razvoj kolektivnega jaza – nacije – in ta je prav tako živ organizem, ki se spreminja s hrano tradicije in zgodovinsko okoliščino oblikuje za nove sestavine bodoče stvarnosti. To je življenje, umetnost pride za njim.

Tako smo opazili, da je Vidmarjevo »jedro«: iskanje sebe v svetu sedanje in nekdanje resničnosti in konkretno sredi zgodovinskega krogotoka narodovega življenja, torej neke med meditativnim jazom in med konkretnim jazom. Z drugimi besedami bi lahko to jedro označili kot nekaj, kar išče v teoretičnih in v osebno meditativnost potopljenim razmišljanjem poslednjo resničnost in kar v praksi, v dnevnem življenju, vrta s kritično zavestjo v vsak konkreten pojav, da mu najde zrna svoje spoznane resnice. Pri vsem tem početju je Vidmarjev osebni jaz močno zavzet, da s prodornostjo duha in z discipliniranim zadržanjem dejansko – povedano po domače – potiska slovenski duhovni svet iz preteklosti preko sedanosti v jutri. Njegov spoznavni jaz mu narekuje, da se je človeštvo začinjalo v barbarstvu in da – čeprav tudi preko strašnih konfliktnih situacij – prehaja v drugačnost. Tej optimistični humani drugačnosti pa mora služiti, ker je v njej jedro etičnega zakona.

Takšen položaj dinamike sredi prehajanja vrednot je Vidmarju pomagal, da je v sebi stalno brez napore vzdrževal in oplajal svoj svet osebnega jaza in svet tistega jaza, ki je stal v areni življenja. Njegova spoznavnofilozofska misel, ki je prehajala predvsem na estetik in etiko, je premočrna z njegovo javno dejavnostjo: z zgodnjim estetiziranjem, ki je v slovenskem zgodovinskem prostoru pomenilo odpor proti parcialno ozkim zgodovinskim kriterijem ob napačnih presojah, kaj je umetniško vredno, z lirsko-refleksivnim udarnim nastopom proti jugoslovanskim centralistom in unitaristom ob čustveno niansiranem zagovoru slovenstva, z vstopom v osvobodilni in socialni boj, ko je postal ob Kardelju in Kidriču aktivist na prelomu slovenske socialne in svetovnonazorske politike, z de-

javnostjo med narodnoosvobodilnim bojem in po njem, kjer je predsedoval Osvobodilni fronti in nato Slovenskemu narodnoosvobodilnemu svetu in z več kot dve desetletji trajajočim predsednikovanjem Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Na obeh področjih – v miselnem in praktičnem svetu – je ostajal disciplinirano zvest svojemu jedru – posvečenosti iskanju in potrjevanju resnice, kakršno je spoznaval na pohodu zgodovine. Takšno mu v miselnem svetu ni bilo do tega, da bi dogradil svoj sistem v zaključen dogmatski svet, in v praktičnem delu mu ni bilo do oblasti, čeprav je bil pogosto njen predstavnik. Oblast je pojmoval kot moč vpliva. Njemu je – kot umetnost – oblast vest in zavest.

Josip Vidmar je svoj vstop v areno življenja značilno poimenoval kot srečanje z zgodovino. Srečanja so se v njem razširjala in stopnjevala. Z njo je globlje segal vase (v svojo preteklost) in v narodovo življenje (v kulturno tradicijo). In vse, kar je izbrskal iz sebe kot bitje, ki ima svoj smisel v tem, da živi sredi ljudi, ki potujejo iz znanega k neznanim oceanom bodočnosti, je prenašal na skupnostni individuum – na slovenski narod. Takšno dvojno individualno življenje po njegovi presoji odpravlja neskladje, ki nastajajo med tem, da sam vztraja pri svojih pozicijah, v svoji zvestobi spoznani resnici, in tem, da imajo interese in svojo avtonomnost tudi drugi poleg tebe. In ta avtonomnost velja za vse ljudi in za vse narode sveta, za vse skupnosti – matice plodotvornega življenja. Boj za takšno resnično človekovo podobo je zanj revolucionaren boj za brezrazredno družbo, ki je hkrati boj za novo moralo v svetu in nov položaj prek individualnih oblik življenja.

Iz vsega povedanega je bilo jasno, da je bil za Vidmarja odnos do tradicije, do kulturne dediščine, pomembno izhodišče njegovega osveščanja, trdna postavka njegovega intelektualnega sveta in gibalbo njegove konkretne družbene in politične aktivnosti. Osebnemu in skupnostnemu jazu je dalo življenje na svojem preobrazujočem pohodu skupno usodo. Vidmar je o tem sam zapisal svoje pomembno sporočilo: »Prepričan sem, da mora to pot osveščanja opraviti tako kultura vsakega naroda kot mi, posamezniki, ki smo le nekakšni člani štafete in ki tisto, kar smo domislili, predajamo drugim. Tako nastaja kulturna tradicija, za katero mislim, da mora obstajati v

vsaki kulturi.« Z odnosom do tradicije se človek postavlja v službo splošno človeškega. Priti mora na stopnjo, da bo kot razvit in visoko kulturni človek lahko študiral, premišljeval in gradil zgodovino človeštva. Kristaliziral bo na naraven način življenjsko energijo. Umetnost kot duhovna sila mu bo še bolj kot v preteklosti pomagala biti človek. Smoter je v smiselnosti človeka, ta pa je v iskanju in utrjevanju človeške veličine. Isto velja za nacijo. Brez zgodovinske zavesti, oprte na tradicijo, ni osveščenosti in brez nje ni človeške veličine. Tako se Vidmar vrača iz vizij jutrišnje resničnosti v preteklo dediščino. S tem je vizionarno zaključil svoja spoznanja o odnosih med človekom in človeštvom na šahovnici zgo-

dovine. S tem je povedal, kaj misli o človeški zgodovini. Cilj je zastavil tako, da vodi k napredku človeka in človeštva. Poti pa so jasne: preko osebne osveščenosti v okvirih nacionalne kulturne dediščine priti iz preteklosti v bodoča idealna stanja, v katerih bo človek lahko razvil vse svoje sposobnosti. Človek mora ostati zgodovinsko bitje. To pa je, če je tudi delček tradicije. Pot iz preteklega v novo je zanj pot svobode. Tradicija ni zgolj pogoj golega obstanka za človeka in človeštvo, pač pa oder, na katerem se bo odigrala jutrišnja bogatejša igra človekove in človeške veličine. Tako je Josip Vidmar našel v odnosu do tradicije svetle kolesnice na pohodu človeškega razvoja v jutrišnje zarje.

MIŠKO KRANJEC, JESEN V STAREM VODMATU, OKTOBER 1985

MARTIN IVANIČ

Povojna zgodovina med kritiko in propagando

Če se lotevamo problematike pouka zgodovine povojnega obdobja, ne moremo mimo nekaterih splošnih vprašanj zgodovinskega tega časa in odnosa naše družbe do njega. Vrsta odprtih vprašanj je namreč idejnopolične narave. Pri tem bi morali pojem idejnosti gledati širše kot navadno ga. Običajno pod tem pojmom pri nas razumemo samo tiste probleme, ki nosijo predznak kritik in napadov na družbeno ureditev, vlogo delavskega razreda in zveze komunistov – ali kot bi rekli po domače – na politiko. V resnici pa se v enaki meri nanaša tudi na vse tiste probleme, ki so vezani na ozko, enostransko, nezgodovinsko in često celo dogmatsko pojmovanje zgodovine in zgodovinskega v družbenopolitični teoriji in praksi. Teh odprtih vprašanj tudi ni mogoče vselej povsem razločno omejiti le na problematiko povojnega časa, marveč se številna nanašajo na širša zgodovinska obdobja ali pa kar na zgodovino, zgodovinske pisarje in pouk zgodovine vobče.

To razmišljanje se vendarle poskuša bolj omejiti na povojno dobo. Toda problemov tu ni mogoče zajeti v celoti, še manj pa razločno pokazati na njihovo medsebojno prepletenost in učinkovanje. Gre le za poskus, da bi opozorili na nekaj vprašanj, da bi razmišljali, kam bi morali osredotočiti prizadevanja stroke in družbe, zlasti njenih subjektivnih sil, da bi postopoma prešli prek omejitev, ki resno zavirajo preučevanje in s tem kreativno pojmovanje povojne zgodovine, kajti oboje je neločljivo povezano s poučevanjem te snovi v šolah in oblikovanjem zavesti mladega človeka.

Praviloma je vloga in mesto vsake stroke oziroma dejavnosti tudi odsev določenih pojmovanj, vrednot in odnosov v družbi. Zgodovinska veda je po svoji vsebini in funkciji za to še posebej občutljiva. Tehnične ali naravoslovne vede so samo posredno lahko sredstvo za propagando ali kritiko določene družbene ureditve, družboslovne vede so to lahko tudi neposredno oziroma so temu veliko bolj podvržene. Lahko bi rekli, da je tudi obravnava naše povojne zgodovine skorajda že prehodila pot od ene skrajnosti do druge, od propagande do kritike. Ta ugotovitev seveda veliko bolj velja za razlago in pojmovanje zgodovine v raznih umetniških delih in politični feljtonistiki kot pa v čisti stroki. Kajti stroka sama mora, če se kar najstrožje drži temeljnih pravil svoje vsebine in metode, ostati zunaj

V pripravi na V. kongres Zveze komunistov Slovenije pred dvajsetimi leti sta se v skupini za »analizo stanja in razvoja etičnih družbenih norm« pokazali dve nasprotujoči si stališči. Predstavnik starejše generacije je sodil, da so starejši s stanjem družbenih odnosov in moralnih norm bolj zadovoljni kot mladi, saj v razvojnem procesu čutijo spremembe na boljše, in menil, da bo čez 10, 20 let tudi za mlade situacija drugačna, razvoj samoupravljanja bo napredoval in moralne norme se bodo spremenile. Predstavnik mlade generacije pa je v nasprotju z njim odločno izrazil prepričanje, da bodo nasprotja pri moralnih normah vedno večja.

neposredne politične propagande ali politične kritike. Pri tem tokrat puščamo vne-
mar, ali bosta propaganda in kritika izrab-
ljali njena znanstvena dognanja v svoje na-
mene.

Lahko bi rekli, da se pri nas srečujemo z
dvema osnovnima vzrokoma, zaradi kate-
rih stroka take vloge ne more imeti. Na eni
strani vemo, da resno zaostaja pri obravna-
vi temeljnih družbenih odnosov in proces-
sov (oziroma je prišla šele do zelo nepopol-
ne dogodkovne, faktografsko-kronološke
stopnje) in jo druga področja pri interpreti-
ranju povojnega razvoja močno prehitujejo
– pogosto seveda v skrajno popačeni obliki.
Na drugi strani pa je treba tudi odkrito po-
vedati, da je bila stroka ves čas pod močnim
pritiskom aktualnopolitičnih interesov, ki
so jo silili, da je – brez nujno potrebne kri-
tične znanstvene analize – opisovala samo
pozitivne dosežke revolucije, poudarjala
napredne idejnopolične opredelitve in de-
mokratične in humane normativno-pravne
rešitve. Taka spolitizirana faktografska ob-
ravnavna razvoja pa ni domala ničesar pove-
dala o globljih spremembah družbenih od-
nosov, o razmerju družbenih sil in konflik-
tih njihovih interesov, o načinu življenja
ljudi in o njegovem vplivu na politično in
moralno zavest širokih plasti prebivalstva.
Tako je tudi stroka, marsikdaj upravičeno,
ker se je premalo bojevala za svojo znan-
stveno uveljavitev, postajala vedno bolj
tarča različnih kritik, ki so jo uvrščale med
nekakšne režimske vede in s tem močno
omajale njeno samozavest in njen norma-
len razvoj.

V čem se kaže poglobljena slabost kritik
in napadov na socialistično samoupravno
družbo in vlogo partije v njenem razvoju?
Spisek odgovorov bi bil najbrž zelo dolg in
njihov vrstni red zelo različen. Vendar je
treba ponoviti znano trditev, da kritike
predvsem premalo poznajo in priznavajo
razmere, v katerih se je socialistična gradi-
tev pri nas odvijala. Toda tudi teoretske
predpostavke o razvoju socializma pri nas
so bile preveč optimistične, premalo so
upoštevale zunanje vplive na notranje od-
pore objektivnih interesov. Kritika razvoj-
ne prakse ponavlja prav takšno napako in
ravna, kot da zunanjih in notranjih protislo-
vij dejansko ni in kot da bi vodilne družbe-
ne sile s partijo in njenimi najznamenitejši-
mi predstavniki na čelu povsem zavestno,
naravnost sabotersko grešile. Tak pogled

kajpada ne vzdrži resne kritike. Poznamo
dovolj dokumentarnih dokazov o objektiv-
nih razlogih (npr. obstoj ljudske fronte) in
subjektivnih prizadevanjih, da se upremo
poskusom hujše sovjetizacije (da ne rečemo
celo kar stalinizacije) našega razvoja. Pa tu-
di dokazov o tem, da je ravnanje Zahoda
novi Jugoslaviji – v resnici povsem nehote
– naravnost sililo pod vpliv Sovjetske zveze
in dogmatsko-birokratske državnocentra-
listične Stalinove doktrine. S tem seveda
nočemo zanikati pojavov pretirane revolu-
cionarne vneme, ki je vodila v sektaštvo in
dogmatičnost, in tudi ne primerov togega,
nasilnega posnemanja sovjetske prakse, ki
je po prepričanju številnih komunistov mo-
rala biti pravilna, saj je Sovjetska zveza bila
vendar prva dežela socializma.

Po drugi plati je skrajno naravno, da so
jugoslovanski komunisti branili Sovjetsko
zvezo kot deželo, v kateri je na oblasti de-
lavski razred in kmečko ljudstvo, saj to je
končno tudi bil smoter dolgoletnega boja
Zveza komunistov Jugoslavije. Napake in
odklone, ki so jih tam zaznavali, so pripiso-
vali zapletenosti in težavnosti gmočnih in
kulturnih razmer v tej veliki in raznoliki de-
želi. Prepričani so bili, da so le prehodnega
značaja. Marsikdaj škodljivemu posnema-
nju sovjetske prakse pa so poleg tega botro-
vale tudi pomanjkljive teoretske in politič-
ne izkušnje v razvijanju socializma pri nas.

Kritike ne upoštevajo vrste teh okoliš-
čin, če pa o njih že govorijo, jim dajejo dru-
gačen pomen. Takega, ki naj bi potrdil bist-
vo njihovih hipotez. Premalo upoštevajo
tudi gospodarsko in kulturno zaostalost ter
velike razlike znotraj Jugoslavije. Delav-
skemu razredu ne priznavajo sposobnosti
in moralne zrelosti, da bi sam neposredno
upravljal družbene zadeve. Kot dokaz za to
navajajo birokratske in etatiistične odklone,
namesto da bi v njih argumentirano odkri-
vali vzroke ne le za odtujenost odločanja,
marveč tudi za dejansko premajhno uspo-
sobljenost delavcev zanj. Zato take kritike
ne morejo prispevati k napredku družbenih
odnosov in emancipaciji množic. Zlasti se-
veda ne taka kritika, ki je že v izhodišču na-
perjena zoper socialistično samoupravlja-
nje.

Opozoriti pa je treba še na dvoje. V na-
sprotju s prevladujočim političnim prepri-
čanjem ni že kar vsako kritično razglablja-
nje o družbenozgodovinskih procesih in
pojavih sovražno tej ureditvi. Številne kri-

tike lahko bistveno prispevajo k nedogmat-skemu, ustvarjalnemu spreminjanju obstoječih odnosov, navad in miselnosti. Po drugi plati pa veliko enostranskih kritik in odkritih napadov na družbeno ureditev nahaja argumente prav v slabostih in napakah institucij sistema socialističnega samoupravljanja. In to očitno onemogoča tudi zgodovinsko vedo pri tolmačenju zgodovinskih procesov, jo peha v dileme in resno otežuje pouk zgodovine.

Katere so pglavitne subjektivne slabosti, ki škodljivo odsevajo v vlogi, razvoju in vzgojnoizobraževalni funkciji zgodovinske vede pri oblikovanju mlade osebnosti in socialistične zavesti?

Začeti bi morali kar pri arhivskem gradivu. Že ves čas razgllašamo, da je nujno sproti v celoti in objektivno preučevati naš socialistični samoupravni razvoj, in sicer na podlagi ključnih dokumentov. Ti pa so večidel politični dokumenti. Prav pri teh je naša načelno napredna arhivska zakonodaja precej restriktivna. Toda v primerjavi z zakonodajo je praksa, žal, večkrat naravnost konzervativna. Priča smo (celo samovoljnim) omejitvam in vrzelim v pomembnih (včasih je točneje reči občutljivih) gradivih. Vse to posredno ali neposredno prispeva k svojevoljnim interpretacijam zgodovinskih pojavov in dogodkov. V tej zvezi o položaju in veljavi arhivov sploh ne kaže razpravljati. Pač pa je treba opozoriti na specifičen značaj dokumentov tistih tvorcev, ki jim glede na njihovo funkcijo v pojvnejem razvoju pripisujemo pomembno vlogo pri raziskovanju. Ti pretežno politični dokumenti so enkrat pretirano optimistični, skoraj propagandni, drugič pretirano kritični – eno in drugo verjetno tudi z namenom, da bi delovali mobilizacijsko. Vsekakor pa to niso »eksaktni« viri in terjajo pri poučevanju veliko stopnjo samostojnosti in kritičnosti. Zato je preprostejša pot njihovo povzemanje in citiranje.

Pri raziskovanju in pouku zgodovine stalno ponavljamo zahtevo po njuni marksistični zasnovanosti. Tega načela pa družbena praksa pogosto ne potrjuje in največkrat ga celo ne znamo ustrezno razložiti. Namesto da bi na konkretnih družbenozgodovinskih vprašanjih pokazali njihovo historično, dialektično-materialistično razsežnost in pogojenost, se največkrat pokaže, da zlasti v političnem življenju pod »marksističnostjo« razumemo predvsem mehanič-

no identifikacijo z veljavno politiko in ideologijo, ki pa dejansko marsikje praktično ne dokazujeta obvladanja marksističnih načel ali pa jih celo zanemarjata. In prav to je tisti problem, kateremu zgodovinarji včasih nekoliko poenostavljeno trdijo, da politika od znanosti pričakuje (po nekaterih – zahteva), da potrjuje pravilnost njenih razvojnih predpostavk.

Tako, na primer, navzlic proklamiranemu marksističnemu pogledu poslušamo nezgodovinsko in nedialektično razglasanje, da je revolucija nekatera nasprotja in probleme razredne družbe dokončno odpravila. Toda ker bodo ta v družbenih odnosih prisotna tako dolgo, dokler bodo obstajali vzroki razrednega razslojevanja, in to velja tudi za sedanjostopnjo našega razvoja, in ker občasno prihajajo na površje tudi v konfliktni obliki, je razumljivo, da povzročajo resne dvome o podobnih teoretsko-političnih »aksiomih«.

Ravno tako kljub zagovarjanju dialektično-materialističnega pogleda na družbeni razvoj ne znamo prikazati notranjih in zunanjih protislovij razvoja, še manj pa, da tudi najnaprednejši ukrepi in pojavi v socialističnem samoupravljanju preraščajo v svoja nasprotja. Zato je naivna in škodljiva teza oziroma predpostavka, da lahko ena revolucionarni preobrat in ena generacija rešita vsa nasprotja razredne družbe. Pravzaprav je naravnost osupljiva miselnost, ki ne more razumeti temeljnih razvojnih zakonitosti, o katerih nam priča dolg niz zgodovinskih izkušenj. Poenostavljeno povedano, pomeni to, da sleherni globljo spremembo v razvoju družbenih odnosov spremljajo tudi hujši pretresi, zmote in zablode. To je razumljivo spričo radikalnosti razpoloženja in ukrepov ter pomanjkanja preverjenih izkušenj. Obenem pa to tudi pomeni, da elementi starega kljub še tako globokemu preobratu živijo tudi v novem, zlasti v zavesti in miselnosti ljudi, kar se kaže v neposrednem življenju in povzroča nova nasprotja. Praktično se torej soočata dve skrajni tezi: na eni strani idealiziranje revolucije in njenih vodilnih posameznikov, na drugi slepo, tendenciozno zanikanje sleherne vrednote in pridobitev revolucije.

Prav teorija socialističnega razvoja priznava, da zaradi gmotnih in duhovnih omejitev še dolgo ne bo mogoče vsem ljudem zagotoviti enakih pogojev, in tudi, da si ljudje s svojim delom (ki je v mnogočem

odsev osebnih sposobnosti) odmerjajo mesto v družbi. Potemtakem je naravno, da imajo različne položaje, interese in prepričanja in da prihaja do razlik in konfliktov. Skratka, tako gledano, so razlike in konflikti nekaj objektivno pogojenega in prisotnega tudi v družbi, ki po svojih temeljnih značilnostih res ni več razredno razdeljena. Nerazumevanje te objektivne danosti pa ni značilno le za kritiko družbene prakse, temveč tudi za družbo in politiko, ki sta cilj te kritike. Odpravljjanje takih zmot bi zanesljivo olajšalo naš odnos do lastne zgodovine, in potegnilo kritiko iz čisto povsem slepih, bolj škodljivih kot koristnih tirnic. Kajti vztrajati moramo pri prepričanju, da je zdrava kritika nepogrešljiv agens razvoja. Zato je brez nadaljnega nevzdržno, če poskušamo kritiko frontalno zavračati; morali bi jo izrabiti kot enega od možnih pogledov na določen družbeni problem in šele potem zavreči tisto, kar je nesprejemljivo.

Tako pa se je uveljavila nekakšna obrambna metoda soočanja s kritiko. Najpreprosteje jo je pač razglasiti za sovražno in zlonamerno. Strpnější pot, ki naj dokaže pripravljenost na dialog, pa ne trdi nasploh, da je kritika v načelu sovražna, pač pa priznava, da so napake in zmore dejansko spremljale naš socialistični razvoj. Poskuša jih pojasniti s sklicevanjem na okoliščine, a teh ne razloži, zato je neprepričljiva. Kot argument navaja, da so našo družbo in njene vodilne institucije vselej vodile napredna, demokratična prizadevanja, česar ni mogoče pavšalno zavrniti. Toda gre za vprašanje, ali to dejstvo samo po sebi opravičuje tudi nehumane in nedemokratske postopke in ukrepe ali pa je treba naravnost povedati, kaj je v skladu s pogoji in cilji razvoja socialistične demokracije, kaj pa je deformacija in napaka. In naprej! Kakšna je realna vrednost teh stremeljenj in prizadevanj, če niso imela moči, da bi se potrdila v življenju? Vzemimo za primer birokratizem, ki ga je prav vodilna politika ves čas obsojala, nastopala proti njemu, pa se je vendarle razbohotil tudi v njenih osrednjih vrstah in popačil odnose med ljudmi ter hudo zavrl razvoj socialističnega samoupravljanja. Zupanje ljudi v vrednote in cilje revolucije je omajalo jalovost takih prizadevanj, ne pa aprioren odklonilni odnos do revolucije, socializma in partije.

Upravičeno bi pričakovali, da se modra politika uči tudi iz ljudske modrosti. Ta med

drugim pravi, da oblast kvari ljudi; kot bi rekel Kidrič, povzroča jim vrtoglavice. Politična praksa pa tega spoznanja kakor da ne priznava. O tem priča naša znamenita kadrovska rotacija, zlasti t.i. horizontalna. V njej bi prav lahko videli jalovo prizadevanje po demokratizaciji in podružbljanju tega nadvse važnega vzvoda družbenega odločanja. Ta kadrovska politika ali, denimo, sprejemanje v zvezo komunistov in še marsikaj drugega je tudi v očitnem nasprotju s staro hvalnico mladosti naše revolucije, ki zveni včasih kar demagoško. Utrjuje se prepričanje, da je temeljni vzrok tega spojenost revolucionarne avantgarde z oblastjo. Prav marksistična znanost pa opozarja, da sile, ki imajo v rokah vzvode oblasti, težijo h konserviranju obstoječih odnosov, ker jim ti prinašajo privilegije.

Podobno globoka vrzel zija med načelom, da je odločanje delavcev o presežni vrednosti eden poglavitnih ciljev socialističnega samoupravljanja, in praktičnimi rezultati boja za doseg tega cilja. Pri obravnavi povojne zgodovine se tega ključnega problema skorajda nismo dotaknili, saj bi drugače morali analizirati, zakaj se tudi po uvedbi delavskega samoupravljanja povečuje delež države pri razpolaganju z investicijskimi sredstvi kot pomembnim delom presežne vrednosti in enim od ključnih usmerjevalcev razvoja. Poznavajoč stvarne vzroke, bi tudi učenci v šolah lažje razumeli bistvene probleme razvoja in dejanske možnosti za spremenjanje odnosov, kajti brez njihovega napredka ne moramo govoriti o poglobljanju socialistične zavesti.

Tudi v prikazovanju mednarodne dejavnosti nove Jugoslavije je uveljavljanje teze o naši dosledni načelnosti v nasprotju s praktičnimi primeri sodelovanja z nekaterimi nazadnjaškimi režimi, ki krvavo dušijo boj ljudskih množic za socialno in narodno emancipacijo. In končno je trditev o notranji ustvarjalni moči in trdnosti naše revolucije neskladna z izgovori, da ovirajo naš razvoj težke mednarodne razmere in razna sovražna rovarjenja, kar v določeni meri nesporno drži. Zato gre preprosto za veliko večjo treznost v teoretsko-političnem razlaganju naše poti. Prav to sedaj namreč povzroča zadrege zgodovinski stroki in pouku, hkrati pa zamegljuje resnično stanje stvari in možnosti njihovega spremenjanja.

Tako na eni strani tudi zgodovinsko vedo in pouk v šolah dušimo z ideološkopro-

pagandnimi tezami in pavšalnimi pojmi brez vsebine, kot npr. zgodovinska vloga in krepitev oblasti delavskega razreda, neposredna ljudska demokracija, revolucionarni oziroma epohalni ukrepi, kontinuiteta revolucije itd., na drugi pa manjka jasnovidnega poguma za nujne, korenite ukrepe v boju zoper lastne napake. To krepí prepričanje, ki si ga javno sicer ne upamo izraziti: da je namreč vodilni aktiv revolucije dosegeł uresničitve svojih ciljev in ambicij in postaja medsebojno vse bolj toleranten za različne napake, svoj položaj in vlogo pa brani s stalnim poudarjanjem svojega revolucionarnega ravnanja med oboroženo revolucijo.

Zaradi omahljivega, oportunističnega dopuščanja raznih slabosti ali celo njihovnega nekritičnega, da ne rečemo demagoškega, opravičevanja se predvsem med mladino širi dvom o doslednosti in načelnosti revolucije in vlogi partije v njej že med osvobodilno vojno. Kritiki raznih barv in namenov te zablode dobro izrabljajo. Politično geslo, da je partija tudi v socialističnem samoupravljanju najbolj odgovorna za razvoj družbenih odnosov, uporabljajo za podkrepitev svoje trditve, da je potemtakem odgovorna tudi za vse napake – tembolj, ker si je prilastila politični monopol. V ta namen je, pravijo, skonstruirala teorijo razrednih nasprotij v družbi. Toda če je partija kot voditeljica enega od razredov s pomočjo revolucije ukinila razredno razklanost družbe, bi morala »ukiniti« tudi sebe kot politično vodstvo enega od razredov. Poskušajo dokazati škodljivost politične partije v socializmu, ki da se nujno izrodi v diktaturo, kar naj bi dokazoval stalinizem, ki pa ga ne razumejo in nočejo razumeti kot enega od možnih odklonov, marveč ga posplošujejo na ves socializem.

Uradna politika na take kritike odgovarja s tezo, da posamezniki oziroma skupine ravnaajo, kot da samo oni (one) poznajo zgodovinsko resnico. Toda tak odgovor je dvoizen. Če zgodovine ne obravnavamo z vidika razvojnih problemov, nasprotij in konfliktov, če torej poskušamo ustvariti vtis, da dejansko le uradna politika govori v jeziku zgodovinskih resnic, in če podobne splošne in nedokazane trditve ponavlja tudi zgodovinska veda in ne nazadnje, če jih ponavljamo pri pouku zgodovine, če ta podaja enostranske, nepopolne predstave o razvoju in vlogi partije, če ne razčlenjuje družbe-

nih konfliktov in se izogiba protislovjem ter njihovim nosilcem, če ne govori o napakah, dasiravno še tako razumljivih, tedaj tudi sama veda napeljuje vodo na mlin kritikam, ki ji očitajo, da je ideološko prejudicirana. Na svoj način takšna znanost daje potuho nedoslednim političnim razlagam zgodovine.

Kadar govorimo o mladih in vplivu zgodovine na oblikovanje njihove zavesti, moramo upoštevati, da lahko nasprotje med idealom, ki je pogosto produkt ideološkega delovanja, in med zgodovinsko oziroma sodobno stvarnostjo zelo škodljivo vpliva na miselnost in ravnanje mladine. To velja zlasti za tisto starostno stopnjo, ki je prerasla čustveni odnos do zgodovine, za katerega so bolj zanimive legendarne osebnosti in dogodki, ter pričela svet okrog sebe dojemati razumsko, kritično. Na tej stopnji se mladi zanimajo predvsem za probleme in odnose v družbi, priteguje jih moralni lik ljudi, izredno kritični so do dvoličnosti in do prepada med besedami in dejanji, zanima jih kontinuiteta moralnih vrednot.

V razmerah splošne krize, katere poglaviti vzroki so v eroziji morale, podoba o nezmočljivosti, premočrtni revoluciji in harmonični družbi, kakršno smo mladim doslej kratkovidno podajali, v njih ne poraja le dvomov, marveč odkrito odklanjanje. Veliko bolj dovzetni so za kritiko naše prakse. Tembolj, ker povojno zgodovino res slabo poznajo in ker dobivajo o njej nepopolne in popačene informacije mimo stroke – in seveda mimo pouka. Slabo seznanjeni z dejanskim razvojem in obremenjeni s sodobnimi problemi, so mladi bolj dojemljivi za oporečništvo; zlasti, ker so že po naravi stvari nagnjeni k odporništvu in odklanjanju tradicionalnih predstav. V takem položaju postanejo lahek plen tudi za razne demagoške ideje in lahko vedno bolj izgubljajo zaupanje v uresničljivost socialističnih ciljev.

K temu veliko prispeva nepopoln in nedosleden prijem pri vzgoji mlade osebnosti. Lahko vidimo, da mladim navzlic razglašanju načela, da je vsaka generacija samostojen subjekt in da ima pravico do samostojnega pogleda na družbeno stvarnost, vsiljujemo uradne presoje in poglede, njihov odnos do sveta pa vrednotimo z optiko starejše generacije. Silimo jih v položaj pasivnih dedičev revolucije in njenih vrednot, ne priznavajoč jim, da so tudi sami udeleženci

revolucionarnega razvoja in ustvarjalci novih vrednot. Nihče namreč ne bo sprejemal vrednot, če mu ne bomo priznali, da jih lahko tudi sam ustvarja. Kadar razmišljamo o njihovi vzgoji, imamo vse preveč pred očmi le proslave, zgodovinske knjige, razstave, spomenike in pouk, ne da bi upoštevali, da ima mladina o vsem tem svojo predstavo. Pozabljamo, da imajo nanje vpliv tudi film, leposlovje, propaganda, da slišijo zgodbe nezadovoljnih, razočaranih borcev in aktivistov in, ne nazadnje, da na njihovo zavest izredno močno vpliva naša odprtost v (zlasti zahodni) svet ter silno povečana gostota komunikacij in informacij. Glavo jim polnimo s kopico podatkov o ljudeh in dogodkih, pri tem pa pozabljamo, da jih zanima kontinuiteta revolucije predvsem v njeni moralno-človeški, humanistično-demokratski sferi. Kaj ima npr. učenec od tega, če ve (mora vedeti), kje in kdaj je bil kak politični kongres, kdo je poročal, kdo razpravljal, kdo je bil gost in kdo delegat itd? Najbrž ga veliko bolj zanima, ali je kongres razčistil določena vprašanja in kaj se je po njem spremenilo v življenju.

Za skoraj vse, kar počnemo pri novejši zgodovini in razvijanju revolucionarnih izročil, pravimo, da je namenjeno mladini, njihovi vzgoji in boljšemu življenju. Toda ali kdo mladino vpraša, kakšna naj bodo ta prizadevanja in kaj jim dajo? Poglejmo za primer samo razstave: kdo oblikuje scenarije, kdo se udeležuje otvoritev, kdo jih (prostovoljno) največ obiskuje in kdo v glavnem kritizira? Kdo in kdaj je res razčlenil, kako je s tem in zakaj?

Pogosto se zdi, da je skoraj največ protislovij pri oblikovanju zgodovinske zavesti in (človeškega) lika socialističnega samoupravljalca prav pri revolucionarnih izročilih in razvijanju moralnih vrednot. To področje (ki se, mimogrede povedano, vse preveč izraža le v obliki proslav in govorov, kjer je vloga mladih, kakor se zmeraj znova lahko prepričamo, skrajno neustrezna!) naj bi odločilno dopolnjevalo pouk zgodovine in mu namenjamo nemalo materialne in politične energije, medtem ko je strokovni odnos do te dejavnosti skoraj zanemarljiv.

Človeške vrednote se oblikujejo na vseh področjih družbenega življenja. Vendar je zgodovina tisto področje, ki naj odigra levji delež v negovanju vrednot socialistične revolucije kot pomembnega energetskega potenciala razvoja socialistične družbe. Pri-

znati moramo, da je naše praktično pojmovanje vrednot zelo nehistorično. V nasprotju z njim so namreč vrednote razvijale tudi generacije pred narodnoosvobodilno vojno in po njej. Poleg tega so nastajale z delovanjem najrazličnejših nazorskih, nacionalnih, socialnih in političnih skupin. Vendar te občečloveške vrednote enostransko razglašamo zgolj za revolucionarne, ne da bi primerno poudarili in gojili tiste, ki jih je revolucija še posebej dogradila in obogatila in so nadvse pomembne za odnose v socialističnem samoupravljanju. Poleg tega je veliko teh vrednot značilnih za izjemne čase in izjemne osebnosti, zato so povprečnemu človeku odmaknjen, nedosegljiv in s tem neresničen ideal.

Zdi se, da naš odnos do vrednot zastavlja zlasti naslednja vprašanja:

a) Vse oblike oživljanja zgodovine revolucije in seznanjanja z njo naj bi pomenile prispevek k mobilizaciji ljudi za hiter, demokratski razvoj družbe. Vendar vse te oblike preveč temeljijo na poudarjanju vrednot in zaslug minulega časa, tako da zbujajo vtis, kot da bežimo od problemov sedanjosti v slavno preteklost. Ali so potemtakem res pot za mobilizacijo množic?

b) Ali so vrednote le eno od sredstev za discipliniranje mladega rodu ali pa so predvsem ustvarjalna potenca v razvijanju samostojne, dejavne in nesebične osebnosti, ki je zmožna prepoznavati napredno od nazadnjaškega in se je pripravljena boriti tudi za odmaknjene plemenite cilje?

c) Ali so občečloveške in še posebej revolucionarne vrednote obvezne kodeks obnašanja tudi za tiste, ki jih razglašajo, ali samo za tiste, ki naj jih sprejemajo?

č) Mladim ljudem se imperativno zastavlja vprašanje, kaj je pravzaprav s praviimi vrednotami, ko pa se v birokratiziranih odnosih kot uspešne vrline kažejo previdnost, poslušnost, servilnost, posnemanje višjih osebnosti, izgovarjanje na objektivne razmere in sklicevanje na kolektivno odgovornost ipd.

Gre skratka za to, da vrednote lahko živijo same po sebi in se prenašajo na mlajši rod, če so res, tudi danes, ne le nekoč, živo tkivo odnosov v družbi. Ne bi smelo biti težko ugotoviti, katere so posebne vrednote socialistične samoupravne družbe. Vprašanje pa je, ali zmoremo pogum in odločnost, da bi te vrednote tudi zaživele, in sicer najprej na tistih prizoriščih družbenega življe-

nja, ki so tudi vzgojno najboljčutljivejša in ki so neposredno povezana s pravičnostjo družbe in enakopravnostjo med ljudmi. To ni toliko vprašanje dela z mlado generacijo, kot je vprašanje, oziroma boljše preizkusni kamen revolucije.

Vse slabosti in deformacije odnosov v družbi in nesprejemljiva pojmovanja in razlage našega povojnega razvoja ostro odsevajo v pouku zgodovine v šoli. Med družbeno prakso, (zgodovinsko) znanostjo in šolo (poukom) je neposredna vez, vendar je vmes tudi izredno pomemben, aktiven in kreativen dejavnik – učitelj. Praksa kaže, da podcenjujemo vrednost njegovega potencialnega deleža pri oblikovanju mlade osebnosti, ki naj bo predana boju za napredek in sposobna, da v njem ustvarjalno sodeluje. Prav tako očitno je, da podcenjujemo škodo, ki jo učitelj lahko pri tem povzroči. Zato skrb družbe ne more veljati samo razumnejši vsebini in jasnim smotrom pouka zgodovine, k čemur naj pripomoreta tudi trezno politično ozračje in stvaren odnos do lastne družbenozgodovinske prakse. Družba mora prav tako upoštevati položaj in vlogo učitelja. Za podkrepitev te misli se spomnimo zgolj naslednje dileme: Kako naj učitelj mladino uči o enakopravnosti v naši družbi, če pa se sam po svojih obveznostih in zlasti vrednotenju dela čuti skrajno neenakopravnega?

Vse družbeno ravnanje pri tem bi moralo biti usklajeno z odgovorom na vprašanje, čemu sploh služi pouk zgodovine. Ali gre le za ožji smoter, ki ga poudarjamo predvsem v političnem delovanju in ki pravi, da mladi ljudje prek zgodovine spoznavajo zakonitosti družbenega razvoja ter se usposabljaajo tudi za to, da bi bili dobri samoupravljalci, zmožni in pripravljeni spreminjati odnose v družbi? Kajti že ta smoter je pogosto v nasprotju s praktičnimi pričakovanji in zahtevami vodilnih družbenih institucij, ki v resnici terjajo, da mladina sprejema že ustaljene odnose, vrednote in cilje. Zato se zdi parola o sposobnosti spreminjanja razmer nesmiselna. Očitno je smoter pouka zgodovine bistveno širši. Služil naj bi tudi občutljivi vzgoji in razvoju humane osebnosti, ki bo – poznavajoč splošne zakonitosti razvoja ter gmotno in duhovno ustvarjalnost in bogastvo človeštva – doumela, da razvoj vodi naprej in da se v njem bije nenehni boj novega s starim, da je vse podvrženo zapletenim vplivom zunanjega in not-

ranjega sveta in vse prej ali slej trči ob svoje protislovje. Zaradi tega bi bilo vsako razglašanje razvojnih dosežkov za dokončne in najvišje dogmatsko in bi hromilo človekov nadaljnji gmotni in duhovni razmah. Konec koncev naj bi pouk zgodovine pripomogel tudi k temu, da bi razumeli in upoštevali odločilni pomen materialnih pogojev življenja za celoten splet družbene nadgradnje in hkrati dojeli njen daljnosežni povratni vpliv na gmotno življenje, na kar nas prav sedaj živo opozarjajo tudi vloga znanosti, kultura in – a še zdaleč ne na koncu – politika.

V resnici se naravnost vsiljuje vprašanje, ali ne silimo pouka zgodovine, da bi v prvi vrsti služil aktualnim, to je tudi kratkoročnim, družbenopolitičnim interesom. Spričo tega prihaja do nasprotja med vsebino pouka in stvarnostjo, ki je z zgodovinsko preteklostjo kot predmetom pouka tesno povezana. Faktografski, dogodkovni, neproblemski, dostikrat nehistorični in nepopoln način podajanja zgodovine potemtaka ne more prispevati niti k razumevanju, kaj šele zmožnosti spreminjanja odnosov. Navsezadnje, če ne ugotovimo, da z odnosi v družbi ni vse v redu, da je morala izmaličena, da so vrednote poteptane, potem tudi ni videti potrebe po spreminjanju. Vemo pa, da učenci in učitelji prav to potrebo živo občutijo.

Zgolj s podajanjem nezanimivih in nepomembnih, v glavnem obremenjujočih podatkov ni mogoče ustvariti predstave, da je zgodovina v resnici razvojni proces. Nasprotno, ta predstava se kvečjemu zamegljuje. S podatki in trditvami oviramo možnost in željo po analitičnem primerjalnem in ustvarjalnem razmišljanju. Z izpuščanjem občutljivih, problematičnih dejstev, ne le tistih, ki so pomembna za razumevanje, marveč tudi tistih, ki so le stvar kritičnega, radovednega zanimanja, vsiljujemo učencem predstavo o dveh svetovih, ki nimata nič skupnega. Poskušamo jim vcepiti kritičnega duha in samostojen pogled, hkrati pa jih za vsako dražljivo vprašanje, ki ga zastavijo, pokaramo in jim očitamo idejno in moralno delikventnost. Zato se učenci čutijo zmanipulirani, zato nas ne sme presenečati, da začenjajo do pouka zgodovine (in sorodnih predmetov) čutiti odpor.

Vse te dileme so še hujše, ker tudi učitelji niso zmožni ustreči željam učencev. Pri tem ne gre samo za stvar njihove usposob-

ljenosti in usposabljanja, pač pa za dejstvo, da jim ni omogočeno spoznati pravega ozadja konfliktnih tem in problemov, pa tudi politično ozračje jih ne spodbuja, da bi o njih z učenci odprto razmišljali in razpravljali, če probleme po naključju le poznajo.

Pouk zgodovine povojne dobe je otežen tudi zaradi skromnih raziskovalnih rezultatov. To botruje premajhni usposobljenosti učiteljev. Obremenjujejo ga tudi krizne družbene razmere in togi, politični pogledi na njegovo vsebino in koncept. Dodatno pa ga zapleta to, da stopajo v zavesti šolske mladine v ospredje neobičajni, senzacionalni dogodki in pojavi. To je brez dvoma naravna posledica logike zgodovinskega razvoja in v povezavi s tem ofenzivnejše in enostranske (nezgodovinske) obravnave povojnih let. In če končno upoštevamo, da sodobni problemi mladini kar sami zastavljajo vprašanje kje, na kateri razvojni točki so deformacije začele pačiti odnose in načela ter tako povečevati ranljivost družbe pred objektivnimi zaviralnimi vplivi, je jasno, da bi morali korenito spremeniti tudi pojmovanje povojne zgodovine in odnos do njenega mesta pri pouku.

Vsekakor se začenja pot te prenove prav v zgodovinski vedi in pedagoški praksi. Ti dve morata s podrobno analizo svojih možnosti presoditi, kaj moreta storiti in (p)opraviiti sami, druge družbene dejavnike pa kategorično opozoriti na tiste okoliščine zunaj njune moči, ki jih mora urediti družba kot taka. Na tej podlagi mora na strokovna dejstva oprta politična analiza ugotoviti, na katerih točkah oziroma katerih institucijah se porajajo politične, na katerih pa materialne ali formalnopravne ovire za uveljavitev take vloge pouka zgodovine, kakršnega si želimo in o katerem imamo očitno že izdelane razmeroma trdne predstave. Z velikimi črkami pa bi si morali zapisati svarilo, da tega ne moremo storiti brez mladine oziroma učencev in pedagogov.

Toda vidnejših sprememb in izboljšav ne bo mogoče doseči brez napredka družbenih razmer v celoti. Neizpodbitno je namreč, da se je s splošnim slabšanjem odnosa do dela slabšal tudi odnos do učenja. Utrdilo se je prepričanje, da se da (še bolje) živeti tudi brez dela in znanja, da ne rečemo tudi brez morale.

Drugače povedano, pomeni to, da ljudi ni mogoče spreminjati in vzgajati z ideološko-propagandnim kodeksom, ki nima potr-

ditve v praksi, v odnosih med ljudmi. Hkrati pa opozarja na izkušnjo, da odnosov ni mogoče spreminjati, če ne spreminjamo tudi navad in miselnosti ljudi. Podrobne znanstvene in teoretične razčlenbe našega povojnega razvoja bi najlepše pokazale, kako tesna je vzajemnost teh dveh revolucionarnih smotrov.

Tak pogled na zgodovino in tak pouk predmeta v šoli, za kakršnega se zavzemamo, bo zanesljivo potrdil vsaj dvoje. Pokazal bo, da v povojnem razvoju ni mogoče govoriti o zavestnem škodljivem delu vodilnih političnih struktur, kar želijo dopovedati (ne dokazati!) nekatere kritike. Podkrepi bo trditve, da je večina zasnov in ukrepov spodbujala težnja po napredku in demokraciji, a razkril bo tudi številne zmote in zablode, zlasti pa nemalokrat nizko strokovno, kulturno in politično raven zavesti med posamezniki in v kolektivnih organih. Razgalil bo tudi znano spoznanje, da je v človeški naravi ohranjati pridobljeno korist in moč in da je v revolucionarni preobrazbi najtežje premagati samega sebe. Povedal bo, v kako težke dileme vodijo včasih velike revolucionarne zamisli vulgarno zmaterializirani interesi, s katerimi je treba računati tudi v teoretsko-političnem snovanju. Očitno bo, da je huda preizkušnja za revolucijo ravno težnja po premočrtnem napredku in nenehno načelno razširjanje svoboščin, ki pa jih dejansko materialne možnosti in krize neusmiljeno omejujejo in celo potiskajo nazaj. A po logiki razvoja revolucije nazaj ne sme; pot ji je odprta samo naprej! Stvaren, odkrit pogled na povojni razvoj bo verjetno potrdil tudi domnevo, da je bilo vse preveč ukrepov grajenih na hipotetični zavesti, ki naj bi jo zagotavljal zagon oborožene revolucije. Vendar te teoretične predpostavke niso dovolj upoštevale vpliva drugačnih razmer, zlasti pa ne dejstva, da je tudi jugoslovanska družba tesno vklejena v ekonomska pravila sodobnega sveta, v katerem hoče in mora biti prisotna. To dejstvo pa na neki stopnji razvoja sooči socialistično zavest z neizprosno logiko gmočnih interesov, zato pada tudi duh kolektivne vzajemnosti, krepi se sebični, zmaterIALIZIRANI individualizem, trda ekonomska logika pa povzroča hujše soočanje nacionalnih interesov itd.

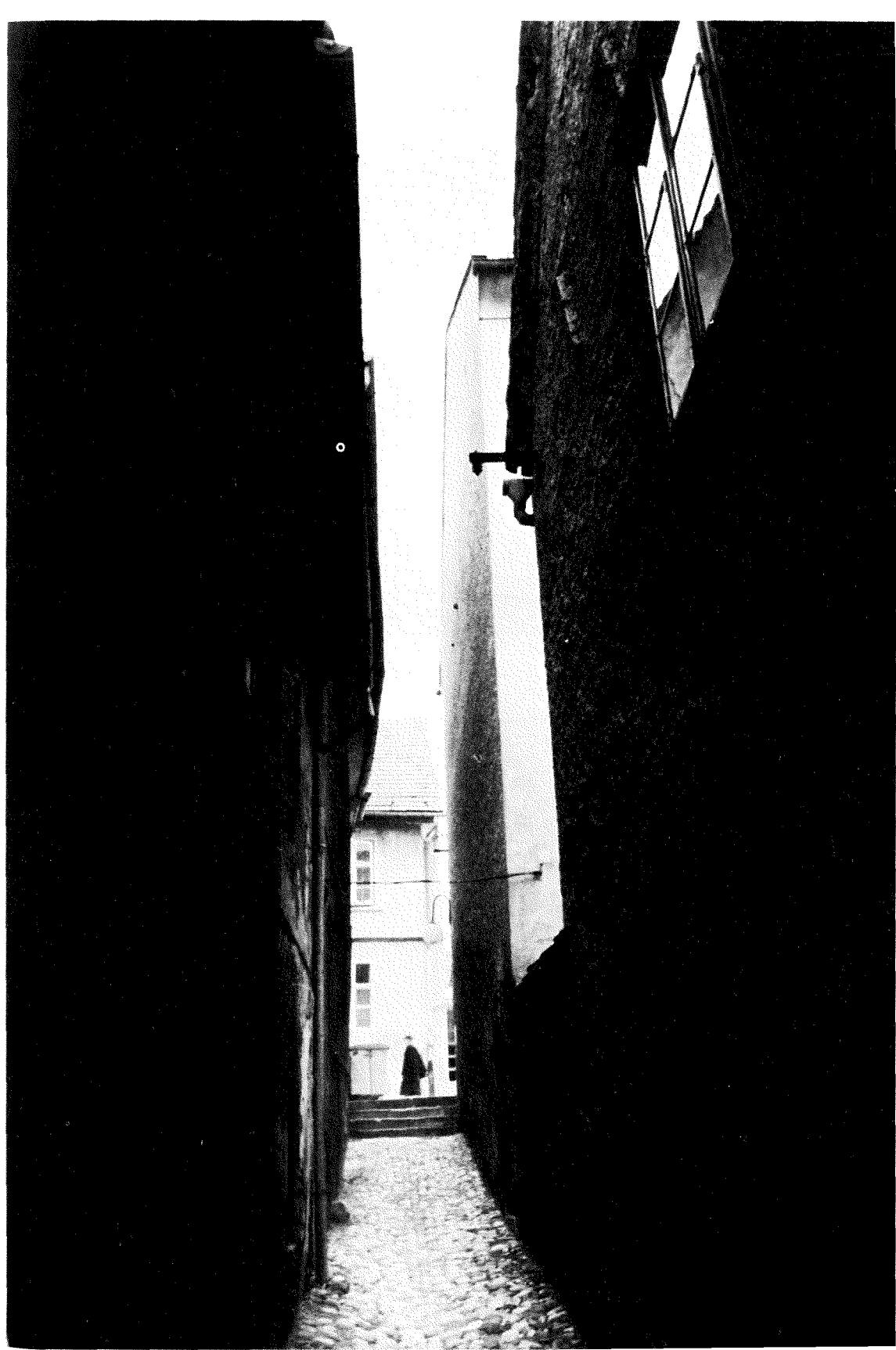
Ni poglobitna težava v ugotovitvi, da sta revolucija in njen vodilni štab možnosti socialističnega razvoja v marsičem precejne-

vala in celo idealizirala, in tudi ne v spoznanju, da je prihajalo do odstopanj po krivdi objektivnih in subjektivnih razlogov. Pač pa v tem, da je premalo revolucionarne srčnosti, ki naj bi razumela, da je te razvojne okoliščine treba dojemati kot naravne spremljevalce vsakega globokega posega v ustaljeni red in odnose. Zdi se, da mladina to veliko bolje razume kot, denimo, politika. Razumejo zmote in napake, ne morejo pa dojeti hromeče slepega odnosa do njih. To pa usodno duši zaupanje in polet ljudi. Ta odnos spominja na lažno krščansko moralo, pri kateri niso tako pomembne napake, kot je nevarno, da bi jih javnost zaznala in odkrila krivce. Pravilno je braniti lik in cilje revolucije in velike žrtve ljudi zanjo, toda ne čez tisto mero, ko to revoluciji samo škodi in ji ne pusti naprej.

Če so ta razmišljanja pravilna, potem ponujajo neizogiben sklep. Ker sta zgodovinarstvo najnovejšega obdobja in pouk najnovejše zgodovine v veliki meri zrcalni odsev razmer v družbi in miselnosti uradnih družbenih ustanov, je treba akcijo za izboljšanje, to je racionalizacijo in objektivizacijo pouka zgodovine, predvsem povojne, pa tudi zgodovine narodnoosvobodilnega bo-

ja, začeti s pogumnim treznjenjem pogleda na povojni razvoj, na funkcijo političnih sil v njem in na razloge za številne (žal celo nekatere temeljne) neuresničene cilje. Trezno, spodbudno družbenopolitično ozračje bo razbremenilo zgodovinarstvo in pouk zgodovine nestvarnih spon in manjvrednostnih kompleksov ter sprostilo razmišljanje moči, da se bodo, seznanjene z dejanskim potekom stvari, ubadale s kritično analizo razvojnih problemov, spoznavale pravila razvoja in se učile obvladovanja njegovih nasprotij ter stvarnih možnosti usmerjanja njegovega toka. Upravičeno je pričakovati, da bo trezna presoja razvojnih možnosti in zavestnih prizadevanj pokazala tudi to, da nobena inkvizicijska gonja ne more ne preprečiti ne predruščiti razvoja, še manj pa ga more spodbujati, medtem ko ga lahko zelo pospeši spoštovanje temeljnih humanih in demokratičnih vrednot ter elementarna človeška morala.

Ni se bati, da spodbudnejše ozračje ne bi zdramilo zgodovinske stroke in šole, da prevzameta svoj del nalog pri vzpostavljanju zgodovine kot ustvarjalne razvojne in vzgojne komponente.

MIŠKO KRANJEC. JESEN V STAREM VODMATU, OKTOBER 1985

VICTOR HUGO: EYLAUSKO POKOPALIŠČE

Uvodne besede napisal in pesnitev prevedel Janez Menart

Ime francoskega besednega ustvarjalca Victorja Hugoja tudi Slovencem ni neznano. Marsikdo je prebral njegov slaven roman Notredamski zvonar, gledal pretresljiv film, posnet po njegovem delu Nesrečniki, morda pa prebral tudi kaj manj splošno znanega, denimo romane Človek, ki se smeje, Han z Islanda ali Pomorščaki. Tistim, ki ljubijo opere, je prav gotovo znano, da je po njegovi drami Kralj se zabava Giuseppe Verdi skomponiral opero Rigoletto. Literarno nekoliko bolj razgledani bodo vedeli tudi za dramo Hernani, s katero je s francoskih odrov pregnal dotedanjo klasicistično tragedijo. Bolj malo pa jih je, ki bi lahko rekli, da so prebrali kakšno njegovo pesem; mnogi, ki ga sicer poznajo po tem ali onem romanu, morda sploh ne vedo, da je bil tudi pesnik. A pri tem je besedico »tudi« treba razumeti s kančkom humorja, kajti Hugo je bil predvsem pesnik in šele nato vse drugo. In to tako dober in pomemben pesnik, da ga celo vsega lepega preobjedeni Francozi, kljub vsem nasprotnim poizkusom, vse do danes niso pozabili in da letos s prav izjemnim poudarkom slavijo njegovo obletnico.

Zato ne bo odveč, da tudi revija Borec posveti temu velikemu ustvarjalcu in človeku nekaj strani, tem prej, ker se je vse svoje dni boril za iste humanistične vrednote in človeka osvobajajoče cilje, kakršni vodijo tudi sodelavce in bralce revije Borec. Ta Hugojeva usmerjenost se nam pokaže že ob bežnem pregledu njegovega življenja in dela.

Rodil se je Besançonu leta 1802, torej nekako takrat kot naš Prešeren, za časa Napoleonove vladavine. Hugojeva mati je bila zagrizena katoličanka in monarhistka, oče pa sprva vojak revolucije, zatem častnik Napoleonove armade in nazadnje celo general in guverner. Prav zaradi očetove vojaške službe je Hugo svojo mladost, skupaj z bratoma, preživel večinoma v Parizu pri materi. V gimnazijskih letih je začel pisati in je na natečajih Francoske akademije in Akademije v Toulousu dobil dve priznanji. Njegove pesmi tega časa so bile zaradi materine vzgoje poudarjeno monarhistične. Po materini smrti pa se je njegovo politično prepričanje začelo spreminjati v nekakšno občudovanje, tedaj že v preganstvu umrlega, Napoleona, čeprav je bil Hugo sam še zmerom v monarhističnem taboru in ga je Karel X. po objavi zbirke Nove ode celo odlikoval z legijo časti. (Mimogrede, kralj Karel X. je moral po juljski revoluciji 1830. bežati iz Francije in je pokopan v samostanu Kostanjevica v Novi Gorici.)

Hugojevo približevanje napoleonističnemu republikanstvu in pozneje politični levici je trajalo vse življenje, čeprav je ostal zmerom strankarsko nevezan, nekaj »svobodni strelec«. Lahko bi rekli, da je bil zmerom v vrstah najnaprednejših sil francoskega meščanstva, na koncu pa že delen privrženec socialističnih idej. Tako je bil leta 1830 na strani revolucije; v obdobju meščanskega kralja Louisa-Philippa je sicer postal član Francoske akademije in francoski pèr, kljub temu pa se je leta 1848 postavil na stran revolucije, ki je drugič ukinila monarhijo. Postal je član ustavodajne skupščine, ki je razglasila drugo republiko, in član zakonodajne skupščine; prav kmalu pa tudi vse večji nasprotnik predsednika vlade Louisa Bonaparta, Napoleonovega nečaka, ki je grabil po oblasti in slednjič tudi res izvedel državni udar ter se leta 1852 razglasil za cesarja, pod imenom Napoleon III. Hugo, ki je bil med organizatorji upora za ohranitev republike, je med represalijami pobegnil v Belgijo in nato preživel 19 let v izgnanstvu; kljub leta 1859 objavljeni splošni pomilostitvi se ni hotel vrniti v Francijo, temveč se je s pisanjem pamfletov in političnih satir (zbirka Kazni) še naprej boril proti uzurpatorskemu cesarju. Tako je na angleškem otoku Guerneseyu dočkal leto 1870, ko je zaradi izgubljene vojne s Prusi cesarstvo padlo, Napoleon III. pa zbežal. Hugo se je vrnil v Pariz v nepopisnem zmagoslavju, kajti v letih izgnanstva je postal simbol demokratične in republikanske Francije, zdaj, ko so stali pred Parizom Prusi, pa sploh simbol Francije. Izvoljen je bil v narodno skupščino, v kateri je kot senator Pariza imel več govorov v prid splošnega izobraževanja in boja proti revščini. Ko je leta 1871 izbruhnila pariška komuna, delavska revolucija, je bil Hugo v Bruslju. Pa tudi sicer se ji ne bi pridružil, tako daleč ni šel. Vendar pa se je z vso avtoriteto boril proti nečloveškim represalijam, ki so sledile padcu komune. Zaradi tega svojega zavzemanja je postal meščanski vladi tretje republike preveč levičarski. Moral je v ožadi. Umaknil se je za nekaj časa spet v izgnanstvo. Ko so se čez leta stvari nekoliko umirile, je bil spet izvoljen za senatorja, a se je z nekim govorom spet močno zameril Cerkvi. Kljub temu je bil do konca življenja

deležen javnih časti. Ob njegovi osemdesetletnici je pod njegovimi okni na Eylauski avenuji – ki so jo malo zatem preimenovali v Avenijo Victorja Hugoja – defiliralo nad pol milijona Parižanov. Njegovega pogreba od Slavoloka zmage, kjer je ležal na mrtvaškem odru, do Panthéona pa se je udeležilo nad dva milijona ljudi.

Kljub vsej tej slavi je bilo njegovo osebno življenje, zlasti še na stara leta, bridko, saj je ostal sam; od njegovih bližnjih sta živela le še vnучek in vnukinja ter hči Adela, ki pa je bila v umobolnici. Vse druge, otroke, ženo, prijatelje in sploh vso njegovo generacijo je pobrala smrt pred njim, njegovo najljubšo hčer Leopoldino že davno prej. Toda vse do konca ni obupal in skoraj vse do smrti je pisal.

Pisal je o vsem, kar je doživel in preživel v osebni in v javni življenju. Tako so njegove pesmi poleg vsega drugega tudi prava, mozaično upesnjena zgodovina Francije njegovega časa. Poleg drugih, osebnih in miselnih pesmi je napisal namreč tudi celo vrsto pesmi in pesnitev, ki razmišljajo, pričujejo ali pripovedujejo o treh francoskih revolucijah, o državnem udaru 1851, o življenju pod Napoleonom III., o pariški komuni, o pruskem obleganju Pariza in še o marsičem manj znanem. Predvsem pa je v svojih zbirkah, od katerih naj omenimo samo najpomembnejše – Jesensko listje, 1831; Kazni, 1853; Premišljevanja, 1856; tri knjige Legende stoletij, 1859, 1877, 1883; – napisal celo vrsto pesmi, tako ali drugače posvečenih Napoleonu Bonapartu in obdobju napoleonskih vojn, ki mu je bilo še posebej pri srcu zaradi ponosnega spomina na njegovega očeta Leopolda, osemnajstletnega prostovoljca v revolucionarni armadi leta 1792, nato pa poročnika, kapitana, polkovnika in slednjič generala, ki se je v številnih bojih proslavil z junaštvom in z neomejno zvestobo Napoleonu. Ena takih pesmi je tudi krajša pesnitev o bitki pri Eylau, ki jo tu objavljamo prvič v slovenskem prevodu.

VICTOR HUGO

EYLAUSKO POKOPALIŠČE

tarejšim bratom, šolarjem ravnetim,
 stric Ludvik tole pravil je pred leti,
 ko meni je še prej ljubeče rekel:
 »Ti se igraj, premlad si še za to!«
 Jaz pa sem vendar na ušesa vlekel.

He, bitka, mar sploh veste, kaj je to?
 Sam dim. Ob svitu vstaneš in zvečer
 spet ležeš spat. Povem vam tak primer.
 Gre za eylausko bitko. Tisti dan
 sem, mislim, bil potem odlikovan ...
 Da ... Bil sem stotnik ... že, a prava figa,
 saj v vojski to prav malokoga briga;
 in sploh ne gre tu zame ... No, Eylau
 je kraj na Pruskem: reka sred dobrav
 pa gozd in ... Mraz je bil, dan v mrč zavit ...
 Naš polk polegel je pod neki zid.
 Tam čez si videl križe in star zvonik.
 Benigsen se je šel »napad – umik«;
 no, cesar je mrzil ta večni beg ...
 Ja, in povsod je ležal zmrznjen sneg.
 Napoleon je šel s kukalom mimo;
 to se je reklo: jutri navalimo.
 Otroci – bosí – starci, nòsne žene
 bežali so vzdolž ceste zasnežene ...
 Zvečer prišel je stari in dejal:
 »Hugo?« – **Na mestu.** – »Mož?« – **Sto dvajset.** – »Prav!
 Vzemite vse in dajte se pobiti!«
 – **Kje pa?** – »Na britofu.« – Dal sem mu piti
 in se pošalil: **Res primeren kraj!**
 Bril je suh sever. »Stotnik, veste kaj,
 smrt ni prav daleč, jaz pa rad živim;
 življenje ... nak, nerad se kregam z njim!
 A taki, kot sem jaz, umreti znamo:
 srce že damo, kožo pa – prodamo.
 Na čast deklet in na vaš smrtni kraj!«
 Ta naš polkovnik bil je duhovit;
 dejal je: »Zlézite čez tale zid
 in ostaníte tam. Vaš položaj
 ni najbolj varen ... Če ga Prus zavzame ...
 Braníte ga! ... Vzemite si kaj slame!«
 – **Je ni.** – »Pa spite kar na snegu!« – **Da.** –

»Vaš bobnar, je korajžen?« – **Kot Bará.** –
 »Prav. Bobna naj čim večkrat in čim bolj;
 naj bo vsaj hrup, če ni ljudi dovolj!«
 – **Si slišal, poba?** – »Slišal, komendant!«
 se poln ponosa je oglašil fant
 ves ivjast od snega. »Boj,« je povzel
 polkovnik, »po smodniku bo smrdel.
 Jaz sam sem bolj za meč, za bajonet,
 ne maram krogle, mesarice čet;
 na sablji piše **čast**, na krogli **kri**.
 A cesar, ta že ve . . . Grem, čas beži.
 Umika – jutri – ni. To je ukaz!
 Zvečer ob šestih pride kdo po vas.«
 Odšel je. — **Četa v vrsti tekom-tek!**
 Z vojaki sem zagledal zložen breg;
 na vrhu cerkev, zid vsenaokrog,
 grobovi, kamnat križ, na križu bog.
 Grobovi v snegu zde se kot sipine.
 Ukazal sem prebiti v zidu line,
 določil geslo, poljsko ambulanto
 prikril pod križ, zatem pa rekel fantom:
Pojejmo, pôtlej spat! – Moj stari plašč
 je bil ves capast; če si tak nalášč,
 si imeniten; v snegu pa te mine.
 Za vzglavje grob, na nogi ozeblina –
 imel sem namreč škornje brez podplatov.
 Kljub tému kmalu spal sem sred soldatov,
 nad krstami pod nami v mrzlih tleh.
 Soldat ti spi; soldat ne ve za greh
 in vest in strah in milost: on ni kriv;
 naj bo pripeka, mraz – če je le živ –
 spi kot ubit, še luštno se mu zdi.
Vsem lahko noč! Zaprl sem oči.
 Na vojni ni v navadi spakovanje.
 Sneg padal je in nas zamotil v spanje.
 Že prej od hiš nanесли smo suh les
 za ogenj. Bobnar je zanetil kres,
 potem pa legel poleg mene spat.
 Ta mali fant, to ti je bil soldat!
 Kot vislice je križ v nebo štrlel.
 Snežilo je. Kres sedal je v pepel . . .
 Če vprašaš me, kako takó, brez slame,
 sploh spali smo – ne vem, naj vrag me vzame!
 Če spiš, je, kot da vadiš se za smrt.
 Spočetka sem od mraza bil ves trd.
 Potem sem sanjal: gledal sem skelete,
 vse zvite pod ogromne epolete.
 Spal sem, ves čas obrnjen v isto stran.
 Potem bilo je, kot da vstaja dan:
 skoz veke slutil sem prosojen mrak.
 Nenadoma me je skoz sen težak
 dosegel čuden hrušč, kot daljni strel;
 odprl sem oči; na njih imel
 sem nekaj belega: med spanjem sneg
 nam tiho je razgrnil preko vek
 mrtvaški prt; otrl sem si obraz;

tresk krogle, ki je hrznila čez nas,
 me vrgel je pokoncu. Naj jo vrag!
 Zavpil sem: **Bobnar, dajmo! Bij poplah!**
 Iz snéga zraslo je stodvajset glav
 kakor otočje. Narednik je bral
 preziv; in zora rdela je vesela –
 kot smehljajoč rdeč gobec se je zdela.
 Pomislil sem na mamó. Na uho
 mi veter je mrmral. Je že takó,
 da v vojni s svitom tudi smrt kdaj vstane.
 Sanjaril sem. Mir je objel poljane.
 Topovski strel je bil samo signal;
 tako orkester, da naznani bal,
 v dvorano dve, tri note zavrti.
 Čez noč nam v žilah zmrznila je kri,
 zdaj bližnji boj nam jo je spet ogrel.
 Načrt za bitko je na nas slonel:
 zaščita centra smo bili; na nas
 naj bi zgrmel ves kanonadni plaz
 kot zrnje v mlin – rad bil bi kje drugje!
 Vz dolž zida v strelce sem poslal može.
 Vse jih je ujčkal up, precej varljiv,
 da z rano vsak bo višji čin dobil;
 za čin vojak na vojni vse reskira.
 Poročnik, fant gojenec iz Saint Cyra,
 je vzklíknil: »Gospod stotnik, kakšen dan!
 Kak sončni vzhod! Bleščeč, svež, nasmejan!
 Sneg je ves rožnat, svet en sam sijaj!
 Kako spokojno, mirno spi ves kraj!«
 Pomislil sem na bitke za seboj,
 na Alpe, Ren in rekel: **Dragi moj,**
vse to bo kmalu strašno. Še kak hip.

Boj v hipu je vzplamtel. Vsak grič, vsak hrib
 pred nami se zavil je v čad topov:
 šeststo cevi je bruhalo z vrhov.
 Planjavo je zagrínjal dim granat.
 Moj bobnarček kot nor je bil »napad«.
 Med grom topov je pel fanfare glas.
 Izstrelki deževali so na nas,
 kot da grobove koga ubiti mika.
 Gavrani sfrfotali so z zvonika.
 Granata, ki jo je razgnalo v prsti,
 je vrgla ven mrlíča, da je v krsti
 ždel kot zbujen, strmeč v strahoten hrušč.
 Potem je čad prepredel sonce. Trušč
 grozoten je odmeval vsepočez.
 Podkomandant Berthier, državni knez,
 napadel je na naši desni strani,
 kjer so čakáli nas Hanoveržani;
 v napad je šlo pet polkov naših konj.
 Nič nisi videl. V nos je rezal vonj
 po žveplu, bliski parali so čad,
 a črn oblak zakrival je napad
 in fante, ki so se, tuleči, z njim
 izgubljali v vse bolj strahoten dim.

Sneg okrog nas kot puh je prhal s tal.
 Vsak je moril, kot je najbolje znal
 in kot je mogel. Sredi razbitin
 so moji fantje izpod strelnih lin
 plazili se kot sence. Misel nanje
 mi jo budila misli nevsakdanje:
 to so duhovi trupel izpod nas.
 Nekje v daljavi je gorela vas.
 Potem se je posrečilo megli,
 da se še bolj zgostí in pomračí,
 in le do cerkve je še segel vid.
 Opoldne dim zagrní je še zid
 in nas prekril kot črn plašč noči –
 vse zginilo je v čadasti megli.
 Zvonik je bil kot skala sredi pen,
 le krogle v njih videvale so plen,
 rušile cerkev, križe okrog nas
 in kamnat križ sred griča – kot v dokaz,
 da nismo sami sredi teh planjav.
 Bili smo lačni; a le kdo naj dal
 bi nam menažo v tem peklù? Čez čas
 se toča krogel je zgostila v plaz.
 Obstreljevanje ni prijetna reč,
 je kakor dež, samó da je žaréc.
 V temi, megli in čadu smo bili
 kot kdo, ki mu zavežejo oči.
 Granate so vse bolj rušile v prah
 zvonik in hram. Vse manj je na nogah
 bilo okoli mene senc. Vsak čas
 je padel kdo. »Precej pobira nas,«
 je bevsknil četni narednik, napet
 kot v past zalezen volk, »ta svet
 pa vsako ped že zdaj po dva gnojita!«
 Boj je besnel. Usoda mož in žita
 je prav podobna: kosa ju kosi,
 a kdo kosi, ne vidijo oči.
 Glas bobna je podžigal srd in smrt.
 Streljali smo čez zid, že ves podrt.
 Otroci, vi imate vrt. Granate
 so deževale name in soldate
 kot prh na rože, kadar jih škropite.
 »Svoj položaj ob šestih zapustite.«
 Na tihem mislil sem na ta ukaz.
 Labodji puh in bliske sredi nas
 – kosmiče snežne v treskanju granat –
 le to smo zrlí. »Plánimo v napad!«
 je rekel nárednik. In jaz: **Na koga?**
Kje pa je kdo? – »Saj slišite zven róga
 in glas ljudi! Kar proč! Tu bo po nas,
 sèm smrt kozlá!« – **Nikamor proč! Ukaz!**
 Dodal sem še: **Na nas sloni vsa bitka,**
mi tu, smo os. – »Ni mi do tega užitka!«
 je rekel nárednik. Povsod temà,
 kot da je noč; a kje je še bila!
 Mrmrál sem si: **Le kdaj bo ura šest?!**
 Poročnik blekní je: »Prav malo mest

lahko, kot tole, k činu ti pomaga!«
 a vtem ga je že vzela krogla. Zmaga
 bila je sporna; zmaga je pač cipa!
 Bled sij v megli od hipa pa do hipa
 osvetljeval je križ. V temi pogrebni
 nič jasnega, le to, da smo potrebni,
 da nam na glave prazniijo topove:
 naš cesar nas poslal je med grobove
 in padali smo, stréljali ves čas
 brez tuhtanja, za kaj porablja nas.
 Bili smo tarča: naš edini cilj
 je bil, vzdržati sunke pruskih sil,
 dokler le gre, boriti se po časti
 in če je možno, ne pred šesto pasti.
 Vojaki z ihto so odgrizovali
 nabojne pušk, na slepo v čad streljali
 in padali brez vika in brez krika.
Hej, nárednik, se Prus že kje umika?
 – »Ne vem.« – **Kaj vidite?** – »Nič.« – **Jaz še manj.**
Pa tam, vzdolž zida? – »Kup kotanj;
 a po streljánju našem bi dejal,
 da je še kakšnih štirideset glav.«
 – 'Ne, trideset!' je viknil star vojak.
 Povsod je bil sam sneg, sam črn mrak;
 ledeni veter grizel je v kosti
 in sneg je pikčast plesal po temi.
 Boj se razvnel še z večjo je ostrino:
 cesarstvo goltalo je kraljevino.
 Nekje tam spredaj je besnel spopad,
 kot da bi levi grizli se za vrat,
 kot da poslušáš bitko velikanov.
 Grmenje salv je stresalo poljano,
 kot da bi se podiral svet. Obrobni
 predeli Eylaua so rdeli. Bobni
 so podvojili svoj grozljivi glas,
 šeststo topov pa je igralo bas.
 Naš orel je igral na slepo srečo.
 Strahoten boj za zmago opotečo!
 Pa ljubi bog? Je zanje bil, za nas?
 Sam mrak. In kakor da obstal bi čas.
 Le tu pa tam zategel krik v temi
 in truplo, ki zatrza, obleži.
 Zadevali so nas. V pogrebni mrak
 zdaj tu zdaj tam zahropel je vojak.
 Vojaki kraljem so kot za zabavo.
 Izdr! sem meč, ga zavihtel nad glavo
 in vpri! **Pogum!** Od treskanja granat
 sem bil pijan in gluhi. A, glej, takrat
 nenadoma mi roka obvisi –
 pogledam – meč mi pri nogah leži,
 desnica, vsa krvava, polna ran...
 pa z drugo roko kakor podivjan
 – z levico – zgrabim meč, ga dvignem v zrak
 in kriknem: **Tudi z levo zna junak!**
 in se režim; res prav primerna reč,
 zakaj soldatom včasih je kar všeč,

če kdaj jo skupi tudi oficir.
 A koliko bo že? Še ni večer?
 V levici meč, a desna je zadeta,
 da vsa krvava mi ob bok opleta –
 kako do ure? In potem na mah
 umolkne boben. **Poba, te je strah?**
 »Ne, lačen sem...« zajavka fant. Tedaj
 pa kot v potresu zadrhti ves kraj
 in krik strahoten seže do neba.
 Zmanjkuje me, iz roke kri curlja;
 še tak junak se izcurlja skoz rano.
 Moj nárednik ves čas se méni z mano,
 saj govorjenje dviga ti duhá,
 da te ne zmanjka. Kimam mu: **Da, da...**
 Potem pa v hipu glúhost... in čez čas
 rjovenje »Zmaga!« – **Zmaga!** kriknem jaz.
 Čad rédči se in v madežih meglenih
 se spredaj nekaj giblje. Po kolenih
 se skobacam naprej in vpijem: **Hej!**
Hej, vstani, kdor je živ in se preštej!
 »Živ!« vzklikne nárednik. In bobnar: »Tu!«
 Vtem že polkovnik stopa prek zidu.
Čigava zmaga? kriknem mu v pozdrav.
 On reče: »Vaša!« Sneg pa ves krvav.
 In še doda: »Hugo? Vaš glas? Res vi?«
 – **Da.** »Koliko še živih duš?« – **Še tri.**

OPOMBE

Eylau (Ájlav) – mestece pri nekdanjem Königsbergu v nekdanji Prusiji, kjer je Napoleon 8. februarja 1807 hudo porazil združene Ruse in Pruse pod poveljstvom ruskega generala Benigsena. Ludvik Hugo, Victorjev stric, v opisovani bitki še kapitan, je pozneje postal general. Desno roko mu je v bitki res zdrobil kos granate. *Vaš smrtni kraj* – na zdravje pokopališča, na katerem boste pomrli. *Bara* – Joseph, bobnarček republikanske vojske, ki se je dal rajši ubiti, kot da bi vzkliknil »Živel kalj!«. *ni v navadi spakovanje* – s poslavljanjem, kot v kakem salonu. *preziv* – ugotavljanje prisotnosti vojakov s prebiranjem imen. *Saint-Cyr* – slavna vojaška šola blizu Versaillesa. *Alpe, Ren* – pripovedovalec se je udeležil bitke na Renu, 1796, prehod čez prelaz sv. Bernarda ter bitk v Italiji. *Berthier* – maršal, Napoleonova desna roka v bitki pri Eylau. *zvonik in hram* – cerkveno ladjo. *ta svet...* po dva gnojita – namreč, po dva mrliča, v grobovih. *otroci, vi imate itd.* – pripovedovalec »stric Ludvik« zgodbo, kot vemo od začetka pesmi, pripoveduje svojim nečakom. *odgrizovali naboje* – pri takratnih puškah, ki so se polnile še od spredaj, je bilo treba z zobmi odtrgati karton patrone in iz nje nasuti smodnik v cev. *cesarstvo goltalo je kraljevino* – francosko cesarstvo Rusijo (ki pa je bila v resnici tudi cesarstvo). *naš orel* – na cesarski zastavi.

MIŠKO KRANJEC, JESEN V STAREM VODMATU, OKTOBER 1985

– Zanimanja za zgodovinska vprašanja – še posebno tista iz novejše zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije – je v zadnjih nekaj letih po vsej državi vse več. Razprave o zgodovinski dediščini so neredko izrazito protislovne, včasih celo družbeno konfliktné. S spremembami v vzgoji in izobraževanju v jugoslovanskih republikah in pokrajinah je skoraj v vseh primerih zmanjšano število ur zgodovine v osnovnih in srednjih šolah. V poslednjem desetletju so bile tudi vse bolj opazne večje razlike v vsebini pouka med posameznimi republikami in pokrajinama. Pouk zgodovine je bil in je še vedno, tudi po sprejetju skupnih programskih jeder, predmet zelo nasprotujočih si razprav.

Te ugotovitve so poleg nekaterih drugih spodbudile Center za družbena raziskovanja iz Beograda, da je letošnji Teden marksističnih razprav namenil zgodovinski stroki.

Posvetovanje, ki je bilo v Neumu od 4.–8. februarja 1985, je nedvomno potrdilo dejstvo, da jugoslovansko zgodovinopisje – kolikor o njem sploh lahko govorimo kot o vsaj približno organiziranem in usklajenem znanstvenem delovanju – tarejo resni problemi, po mnenju nekaterih pa naj bi bilo kar v krizi. Na eni strani zato, ker je zgodovinopisje oziroma, če vzamemo širše, odnos do zgodovine del družbene zavesti in s tem podvrženo vplivom današnjega ekonomskega, političnega in idejno zelo zapletenega trenutka z vsemi spremljajočimi dilemami. Na drugi pa gre za različno stopnjo razvitosti zgodovinopisja v posameznih delih Jugoslavije in za raznovrstne poglede na metodološke prijeme znotraj stroke v preteklosti in danes. Ker pa je (naj bi bilo) zgodovinopisje veda, ki temelji na marksističnih načelih znanstvenega raziskovanja – v resnici se ta še vedno neredko enačijo s trenutnimi pogledi politike na zgodovinske procese in (ali) jim je celo pozitivizem kot ena od osnovnih stopenj preučevanja marksizma še zelo oddaljen cilj – je bilo v Neumu pričakovati če že ne načrtanja rešitev, ki so konec koncev v prvi vrsti res stvar strokovnih organizacij, pa vsaj kritično analizo stanja. Za nekatere obravnavane teme to v dobru meri tudi velja. Zato smo se odločili, da v Borcu, reviji, ki del svojega prostora namenja aktualnim temam z zgodovinsko (tudi zgodovinopisno) tematiko, objavimo pet prispevkov s tega posvetovanja. Ured-

ništvo seveda ni moglo zbrati vseh referatov, prav tako tudi ni v naši moči predstaviti polemike, ki še posebej nazorno odslikujejo različnost pogledov na posamezne probleme. Upamo pa, da bodo izbrani referati vsaj predstavili teme, ki so bile – poleg vzgoje in izobraževanja – na posvetovanju najbolj v ospredju.

Prispevki obravnavajo odnose med ideologijo in znanostjo (dr. Mirjana Gross), zgodovinske kontroverze v Jugoslaviji (dr. Branko Petranović), vprašanja o narodu in revoluciji v Jugoslaviji (dr. Janko Pleterški) in o jugoslovanstvu pred nastankom Jugoslavije (mag. Drago Rokсандić). Drugi prispevek dr. Janka Pleterskega govori o dilemah in izkušnjah, ki so si jih sodelujoči nabrali pri pisanju zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije v eni knjigi – trenutno edinem zveznem projektu te vrste – in ki bi mogle služiti pri pripravi podobnih del v prihodnosti, zlasti pri načrtovanju večdelni zgodovini Zveze komunistov Jugoslavije (ali) zgodovini narodov in narodnosti Jugoslavije. Objavljene referate smo želeli zakrožiti s prispevkom dr. Djordja Stankovića o povojnem razvoju jugoslovanske historiografije in metodoloških problemih v njej, vendar je avtor – kot nam je sporočil – svoj prispevek že prej obljubil Novi reviji.

Božo Repe

DR. MIRJANA GROSS

Zgodovina: ideologija in (ali) znanost

Ustroj zgodovinske znanosti je že od začetka temeljil na določenem razmerju med znanstvenostjo in ideologijo, ki se je spreminjalo v skladu z družbenimi preobrazbami. To velja za vse historiografije s tradicijo iz 19. stoletja in za tiste, ki so nastale na začetku 20. stoletja in pozneje. Že pri ustanovitvi Kukuljevičevega Društva za jugoslovansku povestnico i starine leta 1850 sta bila poudarjena stroga povezanost »pragmatične« zgodovine z nalogo vzgajati izobražene sloje in jih mobilizirati za politično in kulturno dejavnost v narodnem gibanju in »kritično obravnavanje zgodovine našega naroda« (po metodi Rankejeve idealistične šole). Ideologizirano znanstveno zgodovino pisje je torej nastajalo v drugi polovici 19. stoletja in je bistveno prispevalo k oblikovanju nacionalnih stereotipov, ki so še vedno sestavni del sodobnih nacionalnih ideologij. Tu se ne moremo ukvarjati z razmerjem med ideologijo in znanostjo na raznih stopnjah razvoja jugoslovanske zgodovinske znanosti. Poskušala bom samo deloma odgovoriti na vprašanje, kakšno je to razmerje v bistvenih potezah danes, v času sistemske krize v Jugoslaviji.

Moje razmišljanje se nanaša na zgodovinsko znanost, s katero se ukvarjajo strokovnjaki, ki bolj ali manj upoštevajo kriterije in metode raziskovanja zgodovinskih dejstev. Ne gre za golo zgodovino – ideologijo z izključnim smotrom vnaprej upravičiti določene stereotipe in osebne interese, ne pa izdelati veljavno poročilo o realnih zgodovinskih dejstvih. Pogosto beremo napade političnih forumov na »zgodovino pisje« in obsojbe, ki jih izrekajo zgodovinarji v imenu znanosti o svojih kolegih, pripisujejo jim ideologiziranje z minimumom znanstvenosti, čeprav gre v glavnem za spor med nasprotnimi si ideološkimi sistemi. V zvezi s to izkušnjo bi rada poudarila, da ne nameravam nikomur pridigati v imenu znanosti. Pri nas ni znanstvenega zgodovino pisja brez ideoloških prvin, zato se zavedam, da so te tudi v mojem delu. Zato torej moje zanimanje za razmerje med znanostjo in ideologijo izvira iz stanja jugoslovanskega zgodovino pisja in iz razmišljanja o metodologiji zgodovine, prav tako pa tudi iz boja, ki ga bijem sama s sabo, da bi ideološke sestavine kar najbolj omejila.

Uvodoma moram še naglasiti, da je vsako mnenje, povedano v kratkem referatu, enostransko, saj ne more zajeti zelo razno-

vrstnih oblik in ravni jugoslovanskega zgodovinskega znanja. Ne gre samo za razlike med republikami in pokrajinama in znotraj njih, temveč tudi za raziskovanje določenih obdobij. Moj pogled zagotovo omejuje tudi dejstvo, da sem strokovnjak za hrvaško zgodovino 19. stoletja in zato ne morem avtoritativno presojaati problematike drugih obdobij in vsega jugoslovanskega prostora. Spričo silnega vika in krika v zvezi z ideološkimi interpretacijami najnovejše zgodovine pa bo morda prav, da se enkrat sliši izkušnja enega izmed skromnih zgodovinarjev, o katerih javnost zve samo, če postanejo »primer«.

Pojem »ideologija« se pri nas razume različno. Zato moram pojasniti, kaj mislim z njim. Ideologija je sistem vrednotenja dane stvarnosti, ki je odvisen od praktičnih ciljev določenih skupin, oblikuje svetovni nazor, sistematizira izkušnje iz preteklosti in jih povezuje s sodobnostjo. Ideologija oblikuje predstave in mite o zgodovini določene skupnosti, ki temeljijo na vtisih in domišljiji, prav malo pa na zanesljivih informacijah. Namen in cilj nosilcev ideoloških sistemov je upravičiti in legitimirati določene družbene odnose in prakso. Zato uporabljajo informacije enostransko, jih zavestno ali nezavedno potvarjajo in so popolnoma nedozetni za izkušnje, ki presegajo meje njihovih predsodkov. Vsaka ideologija je struktura realnih in popačenih prikazov stvarnosti v raznih kombinacijah in nujno vsebuje močne iracionalne prvine. Ideologi utemeljujejo svoja upravičevanja v protislovnih razmerjih stvarnosti, izjave o njih vključujejo v svoje sisteme, v katerih oblika interpretacije določene družbe skrepeni in pogosto traja še potem, ko so se dejanska razmerja že temeljito spremenila. Za nosilce ideologij je tipično, da odvrčajo pogled od zgodovinske celote, da v raznih odtlenkih barvajo dogodke, ki so primerni za legitimiranje njihovih ciljev, izključujejo pa vse, kar jim ni povšeči. Ideologija je vseobsežna, saj proizvaja vedenjske obrazce za vsa področja družbenega življenja in sega globoko v človekovo intimo. Zato povzroča tako strastne in fanatične odzive.

Zgodovinar je pred ideološkim sistemom kakor pred velikim zidom, zgrajenim pod pritiskom okolja, pa tudi s prvinami njegovega lastnega življenjskega izkustva, ki ga v vsakem primeru bolj ali manj onesposablja za zanesljivo ugotavljanje zgodovinskih

dejstev in za ustvarjalno raziskovalno dejavnost sploh. Pretežni večini naših sodobnikov niti ni bilo do tega, da bi kaj zvedeli o pretekli resničnosti, v kateri so se znašli. Ljudje uporabljajo popačene fragmente zgodovinarjevih raziskovalnih rezultatov za ponazarjanje vnaprejšnjih stereotipov. Velika večina javnosti želi brati samo o tistih zgodovinskih osebnostih in dogodkih, ki lahko postanejo simbol in predmet oboževanja ali sovraštva, in si zamišljajo med njimi in sodobnimi dogodki kontinuiteto v premi črti. Zgodovinarjeve osebne izkušnje določajo, ali bo in koliko bo postal razlagalec priljubljenih mitov svojega okolja. To pomeni, ali bo ta ali ona zgodovinska dejstva poudaril ali zamolčal, ali jih bo povezoval v skladu z vnaprejšnjimi stališči, ki ustrezajo ideološkemu sistemu, katerega želi upravičiti, ali pa bo dopustil, da bodo apriorne predpostavke obvladale znanstvenost njegovega dela. Pri nas obstajajo ideološki sistemi »uradne«, »opozicijske« in »alternativne« narave, ki se spopadajo v raznih variantah. Zgodovinar si zato izbira »svojo« ideologijo, racionalizacija in legitimacija njenih mitov s sočasnimi pobijanjem nasprotnih ideologij pa postaneta močan motiv njegove dejavnosti. To obenem onemogoča dialog z zgodovinarjem, ki ima drugačno mnenje, in povzroča zmerjalske polemike. Zgodovinarjeva osebnost pogosto raste iz okolja, v katerem prevladuje ideologija, ki jo je pil z materinim mlekom, zato nima drugih izkušenj. Zaradi tega se tudi ne zaveda docela, da je njegovo raziskovanje v skladu z zadovoljevanjem ideoloških potreb.

Pri nas je mnenje, ki enači ideologijo s prevaro, in slišati ga je bilo tudi na simpoziju v Neumu v obliki naivnega poziva zgodovinarjem, naj bodo »pošteni«. Res je, da strastni privrženci posamičnih ideologij zavestno potvarjajo informacije o določenih zgodovinskih dogodkih. Vendar pa bi razvejanje problema ideologizacije zgodovinske znanosti zgolj na zablodo in prevaro posameznika pomenilo nedopustno poenostavljanje, ki ne bi pomagalo blažiti ideološkega pritiska. Temelji naših ideoloških sistemov so zelo globoko zakoreninjeni v družbenih odnosih preteklosti in sodobnosti. V zgodovinski znanosti se kaže ena, in to pomembna varianta ideoloških sistemov, razvejenih po različnih področjih družbenega življenja, in mogoče jo je pobijati samo

s spreminjanjem družbenih odnosov, ki jih povzročajo. Torej ne gre za »moralno krizo« zgodovinarja, temveč za to, da ga poskuša ideološka legitimacija prisiliti, da bi enostransko raziskoval zgodovinska dejstva, ki jim odreka lastni obstoj; tako se odloči za slepoto do zgodovinske resničnosti namesto za realne spoznavne možnosti zgodovinske znanosti.

Pri nas so razširjena fanatična nasprotovanja, fetišizmi in voluntarizem, kraljujeta nekritičnost in neobveščenost političnih forumov, medijev in opozicijske javnosti. Pozornost se obrača samo na tiste prispevke, ki zbujaajo senzacije in incidente. Zato solidnejši znanstveni rezultati zgodovinarjev redko igrajo družbeno vlogo pri pojasnjevanju nastanka obstoječe resničnosti, spričo zamolčanosti in slabega pretoka informacij pa težko, kasno in samo deloma postajajo sestavni del kulturne dediščine. Zaradi tega prevladuje izpričano ali implicitno prepričanje, da je zgodovina samo skladišče podatkov za legitimiranje določenih ideoloških strategij. Družbeno se ne vrednoti po znanstvenosti rezultatov njenih raziskovanj, torej po kakovosti odgovora na vprašanje, kaj je resnica o določenem predmetu raziskovanja, in po metodah, po katerih je bil ta rezultat dosežen. Pri nas mislijo, da je za vsakogar, ki se hoče ukvarjati s preteklimi dogodki, dovolj »zdrav razum« (tj., da mu ni treba uporabljati metod zgodovinske znanosti). To v praksi pomeni: površno poznavanje pičlih podatkov o kakem zgodovinskem dogodku in njihovo razporejanje v skladu z določenimi ideološkimi predsodki. Ker v današnjih težavnih razmerah večini naših zgodovinarjev niso dosegljive informacije o razvoju zgodovinske znanosti v tujini, je razstavna motivacija v povprečju šibka, nenehno se obnavlja podlaga za bujno razraščanje povprečnosti, s tem pa tudi za trajanje zagnane ideologizacije.

Poudariti je treba, da obstaja velik prepad med zgodovino kot znanostjo in zgodovino kot spominom, kot nekontroliranimi predstavami, nastalimi na podlagi nekaj obvestil o zgodovinskih dogodkih. Če rezultati zgodovinske znanosti ne ustrezajo priljubljenim mitom, javnost noče vedeti o njih, ker presegajo izkušnje in težnje skupin in posameznikov ter obvladujejo ideološke enostranosti. Dober zgodovinar si prizadeva za sodbu določene zgodovinske celote, ima torej znanstveno metodo, brez katere

ni mogoče pojasniti prvin obstoječe resničnosti. To večjega dela publike vseh mogočih nazorov sploh ne zanima, ker si želi iztrganih senzacionalnih dogodkov ali posamičnosti, primernih za ideološka upravičevanja. Informacije zgodovinske znanosti, ki ne ustrezajo raznovrstnim mitomanom, se kratko malo zamolčujejo.

Znanstveni rezultati se zavračajo tudi zato, ker večji del javnosti ne loči zgodovinske resnice od literarne. Zgodovinska resnica je delček pretekle stvarnosti, ki je obstajala zunaj zgodovinarjeve zavesti, zato je njegov smoter doseči, da bi bila rezultat njegovega spoznanja in njegovo poročilo čimbolj skladna z zgodovinskimi dejstvi. Javnost v glavnem ne razume, da je najprej nujna temeljita informacija o zgodovinskem dejstvu, šele potem ga je mogoče razlagati. Razen o dogodkih iz sedanjosti in neposredne nedavne preteklosti, ki jih posameznik pozna iz lastnih izkušenj ali iz družinskega izročila (vendar praviloma enostransko), ima velik del javnosti samo meglene predstave o resničnosti zgodovinskih dejstev in zahteva od zgodovinarja, naj bo literat! Težil naj bi k literarni, in ne k zgodovinski resnici. Književnik uporablja določene zgodovinske fragmente za navdih, da bi upravičil svoja vnaprejšnja estetska in etična stališča. Sodobna »dokumentarna proza«, kakor nekdanj zgodovinski roman, drugače kombinira stvarno (vendar vedno posamično) in domišljijško v določenem razmerju. Z umetniškimi možnostmi neposrednega in hitrega vstopa v čustveni svet bralca ima književnik izreden vpliv na oblikovanje družbene in zgodovinske zavesti. Zgodovinarji mu ne bi mogli konkurirati niti, če bi bili sposobni bolje uporabljati literarni izraz kot doslej. Zgodovinar mora ostati na tleh zgodovinske resničnosti in uporabljati načelo celostnosti. Domišljiji ne sme dopustiti, da bi poletela predaleč in da ne bi več prepoznavala oblik na zemlji. Kot znanstvenik nima naloge prikazovati samo posameznosti, ki bi bile zanimive zaradi tega, ker bi jih bilo mogoče povezovati s sodobnimi razmerami. Celostno mora poročati o določenem zgodovinskem dejstvu, ki na bralca ne more narediti vtisa z vseh svojih plati, z drugimi besedami, ki ne more biti enako uporabno za upravičevanje in potrjevanje njegovih ideoloških teženj.

Razširjene odtujenosti od stvarnosti je kriv tudi voluntarizem. Če so mogoče po-

polnoma poljubne sodbe objektivnih razmer v gospodarstvu ali šolstvu, se pravi na področjih, na katerih je hude posledice ignoriranja znanstvenih kriterijev in metod hitro opaziti, kako široko prostranstvo samovoljnih sodb se ponuja šele za interpretiranje zgodovinskih dogodkov in osebnosti!

Poleg tradicionalističnih ideologij v šoli in zunaj nje je močan vzvod ideologiziranja zgodovine dogmatski marksizem. V praksi se pojem »marksizem« razume skoraj izključno kot politična kategorija, in ne kot znanstvena metoda. Če bi kak zgodovinar rekel kolegu, da nima marksistične metode, tj., da njegove znanstvene metode ne ustrezajo možnostim, ki izvirajo iz Marxovih pobud, bi oni to razumel kot obtožbo, da je nasprotnik samoupravljanja ali kaj podobnega. Zato je boj za marksistične metode v znanosti izredno otežen (mar nismo vsi marksisti!), prevladujejo pa fraze in že zdavnaj zavržene »postavke«, ki so samo okrasni dodatek tradicionalnega tipa zgodovinske znanosti, golega opisa posamičnih, neponovljivih zgodovinskih dogodkov. Vendar o tem kasneje.

Na ideologiziranje zgodovine bistveno vpliva tudi reformirana šola. Na dnevnem redu srečanja v Neumu je bila tema: Marksistično zasnovana zgodovinska znanost pri vzgoji in izobraževanju mladine. Domnevam, da to sugerira prepričanje o pomembni družbeni vlogi zgodovinske znanosti. Zdi se, da reformatorjem to ni znano. Kako bi bilo drugače mogoče, da je zgodovina v šoli skržena na karikaturu same sebe in atomizirana v drugih predmetih. Nikakršnih možnosti ni, da bi se učenci seznanili z določenimi znanstvenimi izkušnjami. Ponujajo jim zgolj ideologijo. Z nekaj iztrganimi dogodki iz zgodovinske celote in s frazami, ki naglašajo skupino marksističnih dogmatskih »resnic«, učenci niso deležni pouka o zgodovinski resničnosti. Šolsko ideologizacijo močno dopolnjuje ali pa razvrednotuje zunajšolska, opozicijska ideologija. Kako bo naša mladina racionalno obvladovala obstoječo resničnost, ko jo z vseh strani vzgajajo na podlagi iracionalnosti in voluntarizma, splošna izobrazba, ki jo dobi v usmerjeni šoli, pa je bedna ali pa je sploh ni! Izgubljenost in nemočnost odraslih ljudi v sedanjosti se začenja med drugim tudi z zavračanjem družbene vloge zgodovinske znanosti v šoli.

Ne morem se znebiti vtisa, da smo na svojevrsten način izgubili preteklost, prihodnosti pa se bojimo. Najprej je pri usmerjanju zgodovinske znanosti in šolstva prevladalo prepričanje o nepomembnosti in celo nezaželenosti poznavanja zgodovine približno do ustanovitve Jugoslavije. To je odsevalo tudi v institucionalizaciji. Čeprav je bil ta samomorilski pristop kasneje do neke meje popravljen z raznimi možnostmi raziskovanja zgodovinskih obdobij do 19. stoletja, se izgubljanje preteklosti ni zaustavilo. Zgodovinska znanost ni bila družbeno funkcionalna, vsaka stopnja reforme pa je omejevala mesto zgodovine v šoli. Opozicijski krogi so na drugi strani upravičevali svoje ideološke sisteme z izročili daljne preteklosti in so v raznih variantah odklanjali uporabo izkušenj iz nedavne preteklosti in zanesljivih informacij o njej. Informacije o najnovejšem zgodovinskem obdobju so segale od ene skrajnosti do druge, od lakiranja in apologetike do senzacionalističnih poudarjanj »novih dosežkov«, ki so postavljala vse pod vprašaj. V tej zmešnjavi kakor da obstoječe realne sodbe niso bile opažene. Ali smo torej izgubili tako daljno kot nedavno preteklost? Ali je zares ostala samo ideološka megla, ki onemogoča racionalno razlago obstoječe resničnosti? Že je slišati klic po »čisti« zgodovini. Bilo bi nam v uteho, ko bi ta novi pojem izražal željo po spoznanju dejanske preteklosti, in ne po drugačni ideologizaciji.

Treba je spomniti, da se rezultati dela zgodovinarjev štejejo predvsem za skladišče podatkov za ilustriranje vnaprej določenih tez centrov moči in raznih nosilcev ideologij ter za teorije družbenih znanosti. Zahteva se, naj zgodovinar opiše vrsto posamičnih dogodkov, izmed katerih lahko bralec nekatere uporabi, druge pa povsem zanemari, torej manipulira z informacijami o dogodkih, iztrganih iz zgodovinske celote, da bi upravičil svoje ideološke teznje. Drugi bralec lahko iste podatke razporedi drugače. Zato eno in isto informacijo kakega zgodovinarja včasih razglasajo za posledico njegovega »nacionalizma«, drugič pa »unitarizma«. Odvisno pač od vrste ideologije, ki presoja podatke. Vsakdo odlomi iz kamnoloma zgodovine kak lepo oblikovan pišan kamenček, ki se mu zdi kot okras v njegovi zbirki »zgodov« za upravičevanje ideološke strategije. Drugim delom kamnoloma obrne hrbet, in vendar verjame, da je

njegov kamenček vsaj pečina, če že ne plarina!

Seveda je stopnja ideologizacije zgodovine odvisna od družbenih determinant in kriznih šokov. Na zoževanje ideološkega prostora bi morale vplivati predvsem zunanje spremembe: odpravljanje zavor znanstvene ustvarjalnosti, dokončna zavrnitev danih klišejev dogmatskega marksizma in spodbujanje ustvarjalne marksistične metode znanstvenega raziskovanja, izbira tem, ki so pomembne za postopno napredovanje znanosti, ne pa v glavnem za knjižne uspešnice, ki ugajajo privržencem raznih ideologij, odpor proti presojanju znanstvene ustvarjalnosti samo od incidenta do incidenta, pri čemer se spregledujejo realni znanstveni rezultati, zmanjšanje birokratskega formalizma in voluntarizma, ki oži podlago ustvarjalne dejavnosti, približevanje deklaracij in oktroiranih »resnic« stvarnosti.

Kljub vsem pritiskom od zgoraj in od spodaj je možen boj za zgodovinsko znanost in za motiviranost raziskovalcev, da bi uporabljali znanstvene metode. Obrnimo se k jugoslovanski zgodovinski znanosti in se vprašajmo, ali je dovzetna za zunanje dejavnike ideologiziranja in ali jim ne olajšuje dela. Odgovor je, na žalost, da! V spletu vzrokov je treba poudariti to, da jugoslovansko zgodovinopisje znanstvene narave, zlasti ko gre za novejša zgodovinska obdobja, v povprečju še vedno uporablja metodo iz 19. stoletja. Prepričana sem, da boj za odpravljanje tradicionalnih norm in iskanje novih poti sam po sebi omejuje prostor ideologizacije.

Pri tem pomaga marksistično gledišče, ki temelji na družbeni pogojenosti človekovega spoznanja in sprejema tezo o obstoju materialne resničnosti, ki ni odvisna od subjekta spoznavanja, in o možnosti njenega spoznavanja. Torej je tudi zgodovinarjeva metoda raziskovanja odvisna od njegovega časa, družbene pripadnosti in vrednostnih norm. Ta »subjektivnost« pa ne preprečuje znanstvenega spoznavanja in je popolnoma drugačen pojem od »ideologije«, ki bistveno pači rezultate raziskovanja. Zgodovinarjev položaj v družbenem okolju je konstitutiven za zgodovinsko znanost. Brez lastne življenjske izkušnje v procesu socializacije so njegove izjave negotove in nepomembne. Spremenljiva zunajznanstvena praksa je za zgodovinarja izhodiščna točka in spodbuda za obravnavanje dela pretekle resničnosti,

ki jo je izbral za predmet raziskovanja. Ne sprejemam prepričanja pozitivizma, da je najboljši zgodovinar tisti, ki raziskuje s čim manj »subjektivnosti«. Če je človek hladen do človeških tragedij v preteklosti in se ne veseli uspehov, ni »objektiven«, temveč je kratko malo brezčuten, pasiven sprejemnik informacij virov. Objektivnost zgodovinarja torej ni odvisna od njegovih čustvenih lastnosti in vrednostnih norm. Ideologiziranje se začneja šele tam, kjer strasti nadomeščajo znanstvene argumente. Znanstvenost ni v tem, da se doseže objektivnost z izključitvijo subjektivnosti, ker je neločljiva od človeka. Pravilno vprašanje je, ali je dana subjektivnost dovolj široka, da lahko spozna drugo zgodovinsko resničnost. Zato je treba pobijati podcenjevanje zgodovinske znanosti, ki temelji na predpostavki, da je zgodovinsko spoznavanje vedno samo ideološko samoupravičevanje subjekta, ki se ukvarja z zgodovino.

Velika razlika je med »subjektivno« interpretacijo, ki izhaja iz perspektive zgodovinarja in njegove družbene skupine, in »ideološkim« upravičevanjem. V prvem primeru raziskovalec uporablja pri svoji »obrti« vrednostne sodbe, vendar se zaveda, da lahko doseže samo delen znanstveni rezultat, ki ga bo s kasnejšimi proučevanji popravil in spreminjal, ter da ga morajo preveriti drugi strokovnjaki. V drugem primeru absolutna narava določene ideologije sili zgodovinarja, ki jo sprejema, da prikazuje rezultat svojega raziskovanja kot fundamentalen, enkrat za vselej dan. Ta pristranost ne izvira iz znanstvenega, temveč iz eksistencialnega ravnanja. Zgodovinar ideolog sicer teži k znanstvenemu spoznanju, vendar ga nima za začasno in takšno, da bi ga bilo mogoče izboljšati, temveč za absolutno resnično. Zato je nagnjen k temu, da zamolčuje, podcenjuje ali napada dotedanje rezultate, ki ne ustrezajo njegovim ideološkim predsodkom, in da zavrača intersubjektivno kontrolo, ker pripisuje drugemu zgodovinarju, ki bi hotel preveriti njegova zgodovinopisna dejstva, zlonamer-nost nasprotno ideologije.

Meja med »subjektivnostjo« in »ideologijo« je dobro vidna pri sprejemanju ali zavračanju načela mnogoštevilnosti resnih »objektivnih« argumentov za pojasnitev enega in istega zgodovinskega dejstva, pri uporabi meril racionalne znanosti, ki jih je načeloma mogoče logično in empirično prever-

jati, v nagnjenosti zgodovinarjev k temu, da po takšni kontroli spremenijo nekatere svoje rezultate. Prav tako ni dvoma o tem, ali je zgodovinar opravil organizacijo in klasifikacijo informacij vira v skladu z notranjim ustrojem predmeta raziskovanja, tj. realne medsebojne povezave zgodovinskih dejstev, ali je samovoljno manipuliral s podatki, da bi napolnil skladišče informacij za ideološko upravičevanje. V vsakem primeru je jasna razmejitev med angažiranim zgodovinarjem, ki želi sporočiti sodobnikom zgodovinska spoznanja zato, da bi pojasnil obstoječo stvarnost, in zgodovinarjem ideologom. Načeloma prvi zmerom spoštuje znanstvena pravila, pri drugem pa zunajznanstvena metoda deloma preprečuje realen vpogled v informacije o zgodovinskih dejstvih, pa tudi znanstveno razpravo. Družbene razmere, v katerih se ceni kvan- titeta, in ne kvaliteta, in v katerih prevladujejo ideološki spopadi nad realnimi sodbami, otežujejo takšno razmejitev oziroma omilitve vplivov ideoloških zavor znanstvenega raziskovanja.

Jamstva znanstvenosti ne daje manjša ali večja »objektivnost« raziskovalca, temveč ga dajejo standardne metode, ki jih mora uporabljati. Pri tem se viri kot ostanki preteklosti upirajo nagnjenju k ideologiji, ker vsebujejo informacije, ki jih zgodovinar ne more poljubno spreminjati *ex post*, razen če jih poskuša namenoma potvoriti ali je tako zaslepljen s svojimi predstavami, da jih ne more racionalno proučevati. Zgodovinar torej obravnava preteklost s pojmovnimi sredstvi, ki so določena z njegovim položajem v družbi in obzorjem njegove zavesti. Med raziskovalnim postopkom pa mora nenehno preverjati svoja raziskovalna vprašanja in spreminjati ali opuščati svoje prvotne pojmovne modele za razlaganje. Potemtakem ima samo na začetku raziskovalne dejavnosti to prostost, da domneva o zgodovinskem dejstvu, kar hoče. Ko pa stopi v stik z empiričnimi podatki vira, se začne proces medsebojnega približevanja in izenačevanja zgodovinarjevega poprejšnjega pojmovnega aparata ter njegovega znanja in izkušenj, pridobljenih pred tem konkretnim raziskovanjem na eni strani in informacijami vira na drugi. Rezultat bi moral biti zanesljiva ugotovitev zgodovinskih dejstev. Viri nas ne navajajo k temu, kako povezati v celoto njihove posamične informacije o istem zgodovinskem dejstvu, da bi

bili naši rezultati čim bližje strukturirani zgodovinski resničnosti. Zato so načeloma možne različne razlage določenega zgodovinskega dejstva. Vendar pa nam viri one- mogočajo dajati izjave, ki niso v skladu z njihovimi informacijami. Imajo pravico ve- ta na samovoljne sklepe. Škoda je le, da to ne deluje v naših ideologiziranih okoljih.

Spor o »objektivnosti« pri presojanju ka- kega zgodovinskega dejstva ne izvira z rav- ni znanstvene tehnike, temveč iz spleta ob- likovanja znanstvene sodbe. Posamična dejstva dogodka je mogoče neizpodbitno dokazati. Na primer: popolnoma zanesljivo je, da je neki predstavnik v hrvatskem sa- boru v 19. stoletju imel znani govor na do- ločen dan. O tem nihče ne dvomi. Napetost nastane šele pri ugotavljanju mesta in vloge tega govora v kontekstu nasprotujočih si političnih akcij. Pri tem je pomembno, da zgodovinsko spoznanje ne temelji samo na informacijah skupine virov, njegov sestav- ni del morata biti tudi znanje in izkustvo, pridobljena zunaj njih. Če hočemo, na pri- mer, podati kar najbolj zanesljivo izjavo o kakem kompleksnem dejstvu iz hrvatske zgodovine 19. stoletja, moramo poznati vsaj literaturo o nekaterih delih habsburške mo- narhije s podobnim razvojem. To znanje bo gotovo izboljšalo našo razlago in ublažilo ideološke momente, ki se hranijo tudi z nepoznavanjem splošnih problemov.

Objektivnost zgodovinskega spoznanja je bistveno odvisna od intersubjektivnega preverjanja, se pravi od sporazuma stro- kovnjakov o pravilnosti izjave znotraj dolo- čene, dopustne širine vrednostnih norm. Razprava strokovnjakov je pogoj za znan- stveni napredek in za revizijo zunajznan- stvenih sklepov. Množina sodb je nujna za zgodovinsko spoznavanje. Vsak rezultat raziskovanja pride pred znanstveno jav- nost, ki ga lahko sprejme, deloma odobri ali zavrže. V zadnjih dveh primerih nastane znanstvena komunikacija, s katero se ubla- žujejo ali odstranjujejo posledice apriornih predpostavk in se usklajujejo sodbe. Tako se povečuje možnost spoznavanja predme- ta raziskovanja. Pri nas je takšno širjenje zgodovinskega spoznavanja hudo ogrože- no, ker razpravo znotraj »znanstvene skup- nosti« v glavnem nadomeščajo polemike zgodovinarjev, pripadnikov različnih na- cionalnih in drugih ideologij, recenzije v ča- sopsih pa le redko presegajo raven golega opisa, kolikor niso naključne.

Če se zgodovinar zaveda, da je »otrok svojega časa« in da se prav zaradi tega mora bojevati sam s sabo, hkrati pa mora sporočiti določeno spoznanje svoji družbi, zagotovo ne bo pokazal hrbita sodobni družbeni zavesti in spremenil zgodovine v »objektivno«, antikvarno znanost. Trdil se bo, da bi s svojimi rezultati pomagal zgodovinski znanosti čim bolj opravljati njeno vlogo, in si prizadeval biti na jasnem, kakšna je ta naloga.

Jasno je, da je zgodovinska zavest del družbene zavesti in da se v njej simbolično izraža to, kar je vsaka »sedanjost« v praktičnem razmerju do svoje lastne preteklosti in zgodovine sploh. Zgodovinska zavest ima različno mesto znotraj družbene zavesti, saj zgodovinske spremembe med drugim pogojujejo tudi nujnost, da se poskuša razmerje med sedanjostjo in preteklostjo vedno znova določati. To mesto je odvisno tudi od vloge zgodovinske zavesti v kakem okolju. Vprašanje je namreč, ali ima predvsem legitimacijsko nalogo oziroma ali vsebuje možnost realnega poznavanja zgodovine za orientacijo v sedanjosti. Zgodovinska zavest je lahko »objektivna«, če je imela priloženost in spodbudo za seznanjenje s svojimi družbenimi razmerami ali je motivirana, da se v tem oziru »učí«. To ne pride v poštev, kadar močni dejavniki ideologiziranja vplivajo na zgodovinsko zavest tako, da zavrača izkustveno obzorje zgodovine in vidi v njej samo legende in simbole kot zglede za sodobnike. Enako je tedaj, ko se skoraj izključno širijo informacije iz neposredne preteklosti, ali tedaj, ko je nezanimanje za zgodovino posledica mehanizma legitimiranja določene družbene prakse.

Človek je dedič zgodovinskega toka in ima nujno ožje ali širše zgodovinsko obzorje. Zato želi zvedeti kaj o svoji lastni tradiciji ali zastaviti vprašanje, kakšna gibanja v zgodovini človeštva so povzročila, na primer, nenehno vojskovanje po drugi svetovni vojni. Posameznik se lahko zanima za zgodovinske osebe kot nekdanje žive ljudi s težavami, kakršne ima tudi sam. Želi se »spoprijateljiti« z njimi, da bi jih poskusil doumeti prav v njihovem času in družbi, in jemlje to kot bogatenje svojega življenjskega izkustva. Če pa v njegovem okolju prevladuje legitimacijska naloga zgodovinske zavesti, bo v povprečju sposoben taiste zgodovinske osebnosti samo instrumentalizirati kot simbol za upravičenje ideoloških

strategij. Zanj ne bodo obstajale kot živi ljudje v svojem času in družbi. Zgodovinsko zaveden subjekt kaže visoko raven svoje kulture socializacije, če je sposoben spoznati samoobstoj ljudi v preteklosti, če se noče nekritično poistovetiti z načeli in dejavnostmi določenih oseb, njihove nasprotnike pa preklinjati, če doume časovne plasti in kompleksna zgodovinska gibanja med določenim trenutkom v preteklosti in svojim časom, t.j., če se zaveda, da sleherna predstava premočrtne kontinuitete med zgodovinskimi zgledi in družbeno prakso opazovalca izhaja iz ideologije, in ne iz informacij o zgodovinski resničnosti. Ta raven socializacije je pri nas resnično redka. Misel na take posameznike pa je zelo tolažljiva. Upam lahko, da bodo razumeli rezultate mojega raziskovanja v celoti in da ne bodo vzeli iz njega samo nekaj delcev, s katerimi bodo v kakšnem krogu dokazovali upravičenost svojih pogledov na lastno in drugo nacionalno zgodovino.

Spoznanje zgodovinske znanosti je vsaj potencialno nujno za usmerjanje družbene prakse in ni prikladno za instrumentalizacijo, saj veljavno zgodovinopisno dejstvo, ki je blizu realnemu zgodovinskemu dejstvu, ni uporabno za sestavino kakega ideološkega sistema – v ta namen ga je treba potvortiti. Zato zgodovinska znanost služi samorazumevanju določene družbe, ki ga ni mogoče doseči z ideologijo. Zgodovinska znanost prispeva k višji stopnji racionalne usmerjenosti v sedanjosti samo tedaj, če je ne odrinejo dejavniki, ki dogmatsko zavračajo tradicijo kot tako, njene dele ali pa jo popačijo. Če zgodovinska znanost ne klone, lahko odigra svojo posredniško vlogo med zgodovinskim spoznanjem in družbeno zavestjo, vendar mora ubrati nova pota.

Kadar nas neupravičeno napadajo, se navadno sklicujemo na danes že impozantno količino zgodovinopisja. Neradi govorimo o tem, da obstaja prepad med kvantiteto informacij in našim dejanskim znanjem. Kopičenje informacij o preteklosti v obliki površnega opisa posameznih dogodkov, ki prevladujejo pri nas, ne zagotavlja napredovanja k novim razsežnostim zgodovinskega spoznanja. Manjka nam novih raziskovalnih vprašanj, novih metod. Predolgo se že gibljevmo v izročilu naše znanosti iz 19. stoletja. Če hočemo usposobiti zgodovinsko znanost, da bo sodelovala v boju za racionalizacijo družbene zavesti, jo dvigniti na viš-

jo raven znanstvenosti, zagotoviti njen obstoj kot znanosti, ki je drastično ogrožen, iti v boj za njeno dezideologizacijo, moramo spremeniti njen ustroj. Ta proces se že nakazuje.

Za vse struje v zgodovinski znanosti je zgodovinsko dejstvo delec pretekle stvarnosti. Tradicionalna zgodovina zvaja ta pojem na posamični, neponovljivi dogodek in predpostavlja, da je resničnost sestavljena iz takšnih dogodkov, njihovi sledovi pa so v virih. Zato je za poročilo tradicionalnega zgodovinarja značilno opisovanje posamičnih, neponovljivih in lokaliziranih dogodkov na časovni osi kot niza posamičnih vzrokov in posledic. Poleg te zgodovine dogodka, ki lahko doseže razmeroma visoko raven, je pri nas razširjena kronika, ki je deloma pod mejo znanstvenosti. Opisuje namreč izključno posamične dogodke, ne da bi raziskovala njihove povezave s prejšnjimi in poznejšimi, in lahko služi samo kot gradivo za kasnejša celostna raziskovanja. Tradicionalna zgodovina pozna v glavnem dve kategoriji razlage: opis nastanka in poteka posamičnih, neponovljivih dogodkov, ne da bi poskušala ugotoviti splet njihove pogojenosti in mesta v določeni strukturi, in »vživljanje« v motive dejavnosti vidnih osebnosti. Tradicionalna zgodovina je izoblikovala empirične kriterije za kritiko virov kot kanalov informacij o zgodovinskih dejstvih, tj. za proces dobivanja podatkov o predmetu raziskovanja iz virov po postopku, ki mu sledita klasifikacija in interpretacija zgodovinskega dejstva, kar je posebna značilnost zgodovinske znanosti. Trajne dosežke tradicionalne zgodovine pa je mogoče uporabiti samo v kronološko urejeni pripovedi o posamičnih dogodkih, zato jih je treba dopolniti in deloma spremeniti.

Tradicionalna, dogodkovna zgodovina ni marksistična. Zgolj ugotavljanje kronološkega zaporedja posamičnih, neponovljivih dejstev, dogodkov, v linearni kontinuiteti je lahko samo sestavni del, ne pa tudi smoter raziskovanja – Marxova metoda terja predvsem kategorijo celote (totalnosti) kot strukturirane enotnosti različnosti z genetično in strukturalno-analitično razlago. Smoter zgodovinskega raziskovanja ne sme biti odsev ali ponavljanje dogodkov, temveč spoznanje raznoličnosti zgodovinskih struktur. Iz tega zornega kota je treba izbirati, analizirati, urejati in razlagati informacije, da bi izoblikovali čim bolj zvesto

podobo zgodovinskega dejstva, tj. notranje jedro določenih družbenih odnosov. Najboljši dosežek je sinteza, ki obsega prejšnje razlage ali jih odpravlja in daje *optimum*, in ne *maximum* informacij o predmetu raziskovanja. Rezultat bi torej temeljil na tistih informacijah, ki najbolj kvalitetno pričajo o strukturi določenega zgodovinskega dejstva, in ne na večjem številu informacij, ki so lahko obrobne, ker opisujejo samo njegov površinski videz. V nasprotju s tradicionalno zgodovino se zgodovinsko dejstvo zato razume kot dinamična celota, povezana z določenimi odnosi, posamični dogodki pa so njen sestavni del. Zgodovinarjeva dolžnost je, da si prizadeva zanesljivo ugotoviti podatke o posamičnih, neponovljivih dogodkih. Če se drži marksistične metode, se ne sme ustaviti pri tem, temveč mora nadaljevati z višjimi stopnjami raziskovalnega postopka, da bi povezal informacije o razmerju med deli posamične zgodovinske strukture. Kdor hoče raziskovati družbene procese, ki imajo kompleksno strukturo, trajajo dolgo in obsegajo širše regije, mora, jasno, uporabiti dosti bolj zapleten postopek kot tradicionalni zgodovinar. On raziskuje dejstva, ki jih ne more opaziti kaka priča z neposrednim opazovanjem. Podatki določene skupine virov obveščajo o posamičnih elementih kakega družbenega procesa, vendar ne zadostujejo za spoznanje njegove celote. Zato je za poročilo o kompleksnem zgodovinskem dejstvu, procesu, nujno treba proučiti veliko število raznovrstnih virov in posploševati z novimi metodami. Pri tem ustvarjalno mišljenje zgodovinarja v raziskovalnem procesu pobija pozitivistično predpostavko o zgodovini kot zbiru urejenih informacij o posamičnih dogodkih, o katerih pričajo viri. Za omenjeno metodo pa je nujno potrebna visoka stopnja zgodovinske znanosti. Na začetku je nujno »dogodkovna«, ker mora najprej zbrati najosnovnejše informacije. V jugoslovanskem zgodovinopisju obstajajo zelo različne ravni, ki ne napredujejo v enakem ritmu. Prepričana sem, da obstajajo pogoji za opustitev zgodovine dogodka, saj je že pri mnogih zgodovinarjih opazen obrat k družbeni zgodovini.

Mislim, da je ideal marksističnega zgodovinopisja raziskovati preobrazbe kompleksnih zgodovinskih dejstev struktur kot spleto razmerij manj zapletenih zgodovinskih dejstev. Gre za družbene procese kot

dolgotrajnejše gibanje številnih zgodovinskih dejstev z notranjo dinamiko, ki nastopa vzporedno ali eno za drugim. Zato sta nujna sistemsko obvladovanje novih znanstvenih metod in širitev raziskovalnega postopka. Zgodovina družbe ima lahko posebne stroke, nezaželeno pa so zgodovine kot ozko razumljeno osredotočenje na gospodarska, politična, kulturna dejstva itd. To namreč ni nič drugega kot zgodovina dogodka na malo višji ravni, ki onemogoča spoznanje o medsebojni slojeviti odvisnosti zgodovinskih dejstev. Lahko se, na primer, proučuje zgodovina osnovnega šolstva v 19. stoletju zgolj kot ozka kulturna zgodovina v zvezi z ustanavljanjem in stopnjami šol, učenci, učitelji in pedagoškimi veščinami. Kdor hoče narediti korak k družbeni zgodovini, pa raziskuje tudi vzroke za slab obisk šol med kmečkimi otroki in se zato ukvarja tudi z družbenoekonomskimi razmerami na vasi ali ga zanima vloga šolstva v procesu nacionalne integracije in podobno. Politična akcija prav tako ne pripada samo politični zgodovini, saj odpira vrata za uresničevanje različnih družbenih, ekonomskih in kulturnih interesov. Niti eno kompleksno zgodovinsko dejstvo ni samo ekonomsko, politično itd. Zato mislim, da je nujno proučevati dele zgodovinske resničnosti kot elemente družbene totalnosti.

V tem referatu poudarjam omenjeno usmeritev iz dveh razlogov. Prepričana sem namreč, da preprečuje atomizacijo in izginitje zgodovinske znanosti ter da pomaga ožiti prostor ideologije. Večkrat sem že opozorila, da je razvoj družbenih znanosti povzročil, da je nastalo mišljenje o zgodovini kot skladišču podatkov za retrospektivo družbenih znanosti. Politična zgodovina bi bila retrospektiva politologije, gospodarska zgodovina bi bila retrospektiva ekonomije, družbena zgodovina bi bila retrospektiva sociologije, kulturna zgodovina »kulturologije«¹ itd. Te zgodovine predalčki kot skladišča podatkov za družbene znanosti in ideologije bi ohranile dogodkovno naravo in nujno bi se okrepil ideološki obroč. Kako bi bilo to videti, nam je že jasno pokazal pouk zgodovine v šoli, pri katerem je zgodovinska snov nasilno iztrgana iz svoje celote, dodana drugim predmetom, povrhu pa jo pogosto predavajo tudi nestrokovnjaki. Zgodovina bi torej nehala biti celo takšna skromna znanost, kakršna je dandanes, razdelila bi se med druge družbene znanosti

in ne bi več dajala informacij, ki bi bile koristne za realno sodbo obstoječe resničnosti.

Ob tej priložnosti moram kaj več povedati o zmanjšanju prostora za razne ideologije z usmeritvijo k zgodovini družbe. Zgodovina dogodka ni vezana samo na opisovanje političnih dogodkov, kakor se pogosto misli. Nastopa pri raziskovanju vseh družbenih področij, če se raziskujejo samo neponovljivi dogodki. Tudi ideologizacija lahko nastopa pri raziskovanju mnogih družbenih problemov; pri nas je najpogostejša pri ozko politični zgodovini, ki se ne ukvarja z družbenimi vzroki politične akcije. Politična zgodovina je priljubljena, ker lahko govori o dramatičnih dogodkih. Kakor nekdanj v 19. stoletju raziskuje pri nas »ideje«, motivacije in dejavnost vidnih posameznikov, zbujajo vtis, da so gonilne sile zgodovine t. i. »velike«² osebnosti, in ne kolektivne družbene sile, na dogajanja gleda z očmi elite, ki je pustila sledove v virih. Pri tem je bistveno »vživljanje«. Ko namreč zgodovinar zbere nujne informacije o določeni zgodovinski osebi, poskuša kot človek z lastnimi izkušnjami intuitivno razumeti človeka preteklosti. To je legitimna metoda, vendar samo, če se dopolni s preverjanjem družbene pogojenosti politične akcije. Pri nas v večini primerov tega ni. Zato lahko postane »vživljanje«³ sredstvo za samovoljno prenašanje ideoloških predstav v preteklost, manipuliranje z zgodovinskimi osebnostmi in malikovanje. Ozka politična zgodovina se še vedno prikazuje kot zgodovina nasploh, ki lahko raziskuje zgodovino narodov in ne samo dogodke v zvezi z določenimi, maloštevilnimi osebami.

Po svojih osnovnih pravilih se mora zgodovinska analiza distancirati od istovetenja svojih argumentov s svetovnim nazorom in interesi posameznikov ali skupin. V nasprotju s tem ideološko upravičevanje navdihuje solidariziranje zgodovinarja z zgodovinskimi osebnostmi, saj imajo v marsičem skupen pogled na svet. Ne smemo pozabiti, da mnoge ideologije iz 19. stoletja v nekoliko spremenjeni obliki živijo še dandanes, miselnost se spreminja neprimerno bolj počasi, kot se preobražajo družbeni odnosi. Zgodovinar v tem primeru pristransko sodeluje v zgodovinskih sovraštvih, se pokorava preteklosti, je nekritičen do nje in jo anektira za sedanjost, ker misli, da je dejavnost določenih zgodovinskih osebnosti deloma analogna nekaterim sodobnim po-

javom. Določeni dogodki postajajo reprezentativni za široko zgodovinsko gibanje. Posamezniki, ki so, na primer v 19. stoletju oblikovali politične sklepe ali pisali najpomembnejše članke v strankarskih časnikih, postanejo simboli celega naroda, poleg tega so osebnosti iz zgodovinarjevega naroda zvečine pozitivne, one druge pa negativne. Nastajajo nacionalni stereotipi iz 19. stoletja, tako da se prepletajo poudarjanje, zamolčevanje in nepoznavanje dejstev. Včasih celo motivacija zgodovinarja pri izbiri teme in strategije raziskovanja izvira iz želje, da bi odgovoril ideološki interpretaciji zgodovinarja drugega naroda.

Argumentacija z dogodki za znanost ni sprejemljiva niti tedaj, če ni namerno ideologizirana, saj se nujno reducira na ponazarjanje apriornih predpostavk. Ta metoda ne teži k pojasnjevanju medsebojnih odnosov zgodovinskih dejstev, temveč ga nadomešča z golo ilustracijo tako, da iz enega atoma ustvarja fikcijo celote, da bi ideološko mobilizirala bralca. Govori jim o pozitivnih in negativnih zgledih iz preteklosti, ki bi jih morali posnemati ali jih obsojati, s posamičnimi ilustracijami upravičuje različne sodobne težnje, na primer državnopravne zahteve. Zgodovinski dogodki torej izgubljajo svojo realno vsebino in se spreminjajo v zgolj simbole in znake. Taka »metoda« ilustriranja z namenom upravičiti ideološke težnje je značilna za presojanje zgodovinskih osebnosti. Pogostoma se namreč spregleduje, da so tudi zgodovinske osebe omahovale in spreminjale svoje mnenje v skladu z družbenimi in političnimi spremembami. Ozka politična zgodovina ni nagnjena k zbiranju celostnih informacij o kaki osebnosti. Domnevno načelna stališča zgodovinskih dejavnikov se prikazujejo na podlagi pogostokrat obrobne izjave, iztrgane iz celote. Ideološki način obravnavanja narekuje, katera delna izjava zgodovinske osebnosti naj se absolutizira. Zato obstajajo popolnoma nasprotujoče si sodbe o zgodovinskih akterjih, ki se ne bodo nikdar uskladile z notranjesubjektivno znanstveno kontrolo, ker so nastale z zunajznanstveno ločitvijo sodbe od zgodovinskega dejstva. Ta način obravnavanja je v nasprotju s tradicionalno zgodovino dogodka, ki zavrača metodo ilustracije in temelji na ugotavljanju kronološkega zaporedja zgodovinskih dejstev na časovni osi kot niza posamičnih vzrokov in posledic.

Prepričana sem, da se politična zgodovina lahko dvigne na višjo raven, če se oži prostor za ideologijo, in da se mora zato lotiti raziskovanja družbene podlage politične akcije. Potem ne bi bila več mogoča premoč »vživiljanja« in ilustracije. Drugače povedano, dejavnost posamičnih osebnosti, ki so najprimernejše za ideologizacijo, ne bi bila več skoraj edini predmet raziskovanja, temveč del proučevanja različnih družbenih dejstev, od katerih je odvisno politično gibanje. Tako bi se ideološke sestavine omejile na ožje območje. Slišala sem že nasprotni argument, da moje mnenje ni sprejemljivo, ker so družbene znanosti, ki se ne ukvarjajo pretežno s posamičnimi dogodki, močno ideologizirane. Jaz ne trdim, da bo ideologija izginila, in poudarila sem, da je boj proti njej odvisen predvsem od dejavnikov zunaj zgodovinske znanosti. Prepričana sem, da bi usmeritev v zgodovino družbe lahko zožila prostor za ideološke prvine, saj se mora s spremembo strukture zgodovinske znanosti spremeniti tudi razmerje med njenimi sestavnimi deli.

Če hočemo napredovati k družbeni zgodovini, nujno potrebujemo temeljito informacijo o gibanjih v evropskem zgodovino-pisju zaradi primerjave s svojim delom in spodbud za nove raziskovalne ideje. Za zdaj živimo zgodovinarji kot pleme v džungli, ki ne ve, kaj se dogaja zunaj nje. Še zmerom se dogaja, da se tistemu, ki poskuša utreti pot skozi pragozd, očitata neizvirnost in posnemanje tujega zgodovino-pisja. Zdi se, da so po mnenju nekaterih »izvirni« samo tisti, ki so ostali enaki sami sebi, odkar so prvič nekaj napisali. Resnica je, da se je težko otresti anahronizma zgodovine dogodka, stopiti iz varne povprečnosti v negotovost, iz preizkušenega v novo, neraziskano. Brez tega tveganja ni ustvarjalnega dela in prizadevanja, da bi preprečili še intenzivnejšo ideologizacijo, ki bi med drugim povzročila propad zgodovinske znanosti.

V Neumu sem zaradi kratko odmerjene časa za referat samo pojasnjevala razmnožene teze; domnevala sem, da bom morda v razpravi s kolegi popravila nekatera svoja gledišča. Prepričanje večjega števila mladih zgodovinarjev na tem zborovanju, da se je treba usmeriti v družbeno zgodovino, in odpor udeležencev proti ideološkemu pritiskom pa sta mi pomagala vztrajati pri mojem lastnem mnenju. Ne morem se sicer strinjati s sodbo, da je zgodovino-pisje

pri nas zgolj ideologija pod psevdoznanstveno masko. Takšne pripombe pa se gotovo niso nanašale na vso našo zgodovinsko znanost, temveč na raziskovanja najnovejše preteklosti, ki so z nenehnimi »odkritji« v središču javnosti, tiha prizadevanja, ki razvijajo znanost, pa ostajajo v globoki senci.

Jasno je, da je razvoj zgodovinske znanosti bistveno odvisen od značaja pouka zgodovine v šoli. Torej je pomembno, da je

na zborovanju vladala absolutna enotnost v mnenju, da je ta pouk prava katastrofa. Prav zato je naredila name mučen vtis molčeča večina izčrpanih in apatičnih učiteljev zgodovine iz vse Jugoslavije, ki ni izrabila priložnosti, da bi spregovorila o svojem obupnem položaju in protestirala proti temu, da ji »reforma« in »reforma reforme« onemogočata vzgojo mladine na podlagi »marksistično zasnovane zgodovinske znanosti«.

DR. BRANKO PETRANOVIĆ

Zgodovinopisne kontroverze v Jugoslaviji

Pred nedavnim je naš kolega Dušan Bilandžić izrekel o jugoslovanskem zgodovinopisju, ki se ukvarja z zgodovino kraljevine Jugoslavije, trdo, nezmerno in samovoljno sodbo, ki je ni z ničemer dokumentiral. Po njegovem mnenju se je del jugoslovanskega zgodovinopisja skorajda naklepno vpregel v daljnosežen revizionistični posel, da bi »konvalidiral« kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma kraljevino Jugoslavijo, njen značaj in njene protagoniste, vštevši celo kralja Aleksandra I. Karadjordjevića. Obenem pripisuje neki »zgodovinopisni struji« – poudarjam, da ne govori o skupini ali posameznikih, temveč o »struji« – težnjo, da bi »proskribirala teoretske in politične nazore Komunistične partije Jugoslavije o oblikovanju stare jugoslovanske države, o njenem značaju ter notranji in zunanji politiki in jih stigmatizirala kot uvoženo blago *Made in Comintern*.«¹

Gre torej za del zgodovinopisja, za strujo, revizionistično opravilo, naklep, rehabilitacijo meščanske države in družbe, nov pogled na kralja Aleksandra, na drugi strani pa za dvom o Komunistični partiji Jugoslavije kot revolucionarnem subjektu v obdobju med obema vojnama.

Kljub vsem tem inkriminacijam pa ni bilo omenjeno nobeno delo in tudi ne pisec raziskovalec. Ali je mogoče celo vejo zgodovinskih raziskovanj, ki so trajala štirideset let, diskvalificirati z neosebniimi in neargumentiranimi sodbami, z brezprizivno obsodbo? Niti na misel mi ne pride, da bi zagovarjal del zgodovinopisne produkcije, ki jo je Bilandžić tako neusmiljeno »odpisal«, saj imamo vsi več kot dovolj kritičnih misli o njeni enostranosti in pozitivistični usmerjenosti, ki pušča vnemar številna ključna vprašanja z ekonomskega, družbenega in kulturnega področja ali se jih loteva s poenostavljeno, domnevno marksistično analizo.

Ko bi bil namen Bilandžićeve ocene preseči takšno stanje z zgodovinsko analizo na višji stopnji, bi zlahka dosegli soglasje. Vendar pa se zelo razlikujemo po metodi in načinu razmišljanja: medtem ko Bilandžića muči kompleks strahu pred revizijo najnovejše zgodovine, dela meni skrbi dogmatski odpor proti objektivnim raziskavam zgodovinskega pojava. Del novih zgodovinarjev zlasti v zvezi z nekdanjimi najbolj splošnimi tezami, ki so nastale v ognju boja z razredno

nesprajljivimi silami, zamenjuje dnevno-politično oceno, izrečeno v preteklosti, z objektivno analizo zgodovinske znanosti. Ti zgodovinarji spregledujejo preprosto resnico, da so bile številne parole in razglasi komunistov, njihove analize in perspektive razpletov oblikovane v boju proti razrednim silam meščanske družbe in da ni nujno, da bi jih nadrobna analiza zgodovinarjev potrdila, temveč ostajajo dnevne ocene, uvoženi elaborati, politične ocene potekajočega boja in analize – obremenjeni so s prepričanjem, da bi jih morala zdaj znanost kratko malo kronati z legitimnostjo trajnega znanstvenega spoznanja.

Da bi se že takoj spočetka izognili vsakršnemu nesporazumu, povejmo naglas, da o sodbi zgodovine in njenih preverjanjih značaja in izida boja med razrednimi subjekti ne more biti dvoma. Izpodbija pa se neizpodbitnost vsake sodbe, ki je bila izrečena v nekdanjem političnem boju. Drugače zgodovinska znanost sploh ne bi imela *raison d'être*. Zaradi tega vztrajamo pri hladni znanstveni analizi bojujočih se strani, ki naj upošteva vso kompleksnost in dialektično spremenljivost boja med silami stare družbe in revolucionarnega subjekta; pri zavračanju propagandne mehanike ponavljanja in usedlin, ki so se naplavile v naši zavesti in se ohranile v njej kot rezultat zmage revolucije, poraza meščanskih sil, oblikovanja novih družbenih odnosov in diametralno nasprotna nacionalne politike.

Splošno znano je dejstvo, da je represivni aparat stare družbe preganjal komuniste. Meščanski režim je uporabljal vsa sredstva: pomirjevalna in zastraševalna, demokratična in militaristična, družbeno demagogijo in grožnje; mnogi izmed teh načinov in ustanov so postali simboli nasilja (Glavnjača, koncentracijska taborišča v Višegradu in Bileći, številne kaznilnice ipd.). Bistveno paje, da so bila sredstva odvisna od razmerja razrednih sil, tako nacionalnih kot mednarodnih, od povezanosti komunistov z ljudstvom ali njihove sektaške osamljenosti, od objektivne vrednosti strateških analiz. Komunisti so bili pri buržoaziji v vseh obdobjih kraljevine najbolj osovraženi, ker so ogrožali temelje njene razredne oblasti. Za zgodovinopisje pa ni sprejemljivo jemati te ukrepe zgolj kot surovost in zunaj konteksta razredne analize, obrambe *statusa*

quo, ciničnega razrednega argumentiranja predstavnikov buržoazije in razrednega odgovora komunistov. Če bi raziskovali zgolj teror ali govorili o njem, zapostavljali pa bi razredno plat reakcije buržoazije na ukrepe komunistov in njihove obrambne reakcije (protestne, organizacijske, programske), bi to dejansko pomenilo zmanjševati ali neresnično prikazovati komunistične žrtve. Svetozar Pribičević in Milorad Drašković sta odločno zagovarjala pojmovanje, da »se režim mora braniti« – jasneje nista mogla izraziti razredne plati svoje oblasti in spremljajočega brezzakonja. Iluzorno bi bilo v času komunistične plime terjati od predstavnikov meščanske družbe, da bi sprejeli program socialne revolucije; meščanski predstavniki so to tudi javno zavrnili, poudarjajoč, da ne morejo spraviti programa vukovarskega kongresa z vidovdansko ustavo. Pod šestojanuarsko diktaturo so v protikomunistični histeriji naglašali uničevanje komunistov kot patriotsko dolžnost. Milan Stojadinović pogromov nad komunisti ni niti upošteval, ko je našteval žrtve režima; o tem priča tudi njegova poznejša ocena, da je bila diktatura »železna«, ne pa tudi krvava (»v rokavicah«). Na protidemokratski pritisk po Obznani se gleda enostransko, zunaj mednarodnega in razrednega okvira komunistične usmeritve, po drugi strani pa tudi na snemanje domnevne demokratične krinke buržoazije.

Splošno znano je, da je Komunistična partija Jugoslavije pristopila h kominterni, katere statut je takole obvezoval nacionalne sekcije: »Novo mednarodno združenje delavcev je bilo ustanovljeno zato, da bi organizirali skupne akcije proletarcev raznih dežel, ki težijo k enemu cilju: zrušenju kapitalizma, vzpostavitvi diktature proletariata in mednarodne sovjetske republike, da bi popolnoma odpravili razrede in uresničili socializem, prvi stadij komunistične družbe.« Pod 3. točko pogojev za sprejem v komunistično internacionalo, to je dokumenta, ki je bil sprejet na njenem drugem kongresu avgusta 1920, je pisalo: »Razredni boj v vseh deželah Evrope in Amerike prehaja v obdobje državljanske vojne. V takšnih razmerah komunisti ne morejo zaupati buržoazni zakonitosti...« Program komunistične internacionala, ki je bil sprejet na šestem kongresu septembra 1928, je napovedoval: »Potemtakem bodo poglobljanje nasprotij v sodobnem svetovnem gospodar-

¹ Dušan Bilandžić v Danas, 4. decembra 1984.

stvu, razvoj splošne krize kapitalizma in vojaški napad imperialistov na Sovjetsko zvezo neogibno povzročili močno revolucionarno eksplozijo, ki naj bi pokopala kapitalizem v vrsti tako imenovanih civiliziranih dežel, sprožila zmagovito revolucijo v kolonijah, v velikanskih razsežnostih razširila bazo proletarske diktature in na podlagi tega napravila največji korak naprej k dokončni zmagi socializma v svetu.»

V zgodovinoisju o kraljevini Jugoslaviji se je dolgo ohranjala stara sodba, prevzeta iz partijske dokumentacije, o šestojanuarski diktaturi kot »vojaško-fašistični« ali »generalsko-fašistični« diktaturi, dokler niso kasnejše raziskave tega obdobja jugoslovanske zgodovine (1929–1935) zavrgle atributa »fašistična«. Znanstvene analize so pokazale, da so bili nosilci diktature dvor, generaliteta, del prvakov predšestojanuarskih strank, tako imenovanih dvornih radikalov in demokratov in drugih, poslovni krogi iz hrvatske oligarhije in drugih finančnih oligarhij; iz njih prav tako sledi, da je bila militaristična, protikomunistična in protidemokratska. Toda pretežni del jugoslovanske družbe – s 76 % kmetov, srednjega in malega meščanstva – ni sprejel Aleksandrovega režima. Metode vladanja so lahko podobne, toda družbena organizacija in bit jugoslovanske družbe nista ustrezali diktaturi fašističnega tipa. Šestojanuarska diktatura se je tako po nacionalni raznoterosti kot po nacionalnih spopadih razlikovala od podobnih diktatur v jugovzhodni Evropi tistega časa.

Revizija ocene, da je imela diktatura fašistični značaj, torej ni tudi revizija ocene kralja Aleksandra kot nosilca te diktature, nespremljivega nasprotnika komunizma in tvorca integralistične politike jugoslovanstva v imenu nacionalnega izenačevanja.

Prejšnje zgodovinoisje je pod vplivom hudih razrednih in političnih konfrontacij tik pred aprilsko vojno napadalo kneza Pavla in vlado Cvetković-Maček-Kulovec, da se je vrgla v objem Rimu in Berlinu, čeprav so predstavniki namestniškega režima v tistem obdobju pluli med bloki sprtnih sil, da bi si rešili kožo in interese svojega razreda. Knez je bil nedvomno tujec v lastni deželi, Cvetković pa njegov »kurir«; obdani so bili z »lakajskim plevelom« in ločeni od ljudstva; živeli so kakor v nekakšni smodnišnici in pričakovali, da lahko vsak hip zletijo v zrak. Protikomunizem je bil skupni

imenovalec njihovih nazorov. V letih 1939–1941 so se ozirali na vse strani: proti Londonu in Parizu, Berlinu in Rimu, na koncu pa tudi proti Moskvi; ostali so zgodovinski zgled nemoči, nesposobnosti in defetizma. Polni sovraštva do revolucionarno-demokratske fronte, ki se je oblikovala pod vodstvom komunistov, prestrašeni zaradi protifašističnih struj v lastnem meščanstvu in paralizirani od strahu zaradi zunanjih groženj so iskali nevtralnno formulo, ki pa ni bila mogoča. Velika Britanija jih je odbila s svojim egoizmom – z zahtevo, naj žrtvujejo Jugoslavijo za prihodnost – in jih v tistem obdobju vojne pustila na cedilu; os jim je vedno bolj ultimativno omejevala manevrski prostor, pred Moskvu pa jim je ledenela kri v žilah, a vendar so morali tik pred zlomom tudi tja na romanje, ki se je izkazalo za »platonsko«.

Takšne in podobne analize niso revizionizem, temveč izraz napredka zgodovinskih spoznanj, še najmanj pa gre pri tem za nekakšen relativizem, ki bi skrival kakšne druge namene. Mar ni zavestna zamenjava tez, če se podrejanje zgodovinski resnici ocenjuje kot služenje neki sodobni politični struji? Popravljanje političnih sodb v zgodovinoisju je naraven pojav v razvoju znanosti. Razumljivo, da se bomo razšli, če se bo na zgodovinsko znanost gledalo kot na politični avtomat, ki nima nikakršne druge vloge, kakor da uzakoni izrečeno politično sodbu.

Če hočemo znanstveno raziskovati meščansko družbo med obema vojnoma, moramo zavestno ugotoviti dejstva in pretehtati možnosti meščanskega subjekta: zgodovinske, kar pomeni tudi mednarodne, civilizacijske, razredne, podedovana protislovja in tista, ki jih je meščanska politika pomnožila s svojo narodno in socialno politiko, s svojim odnosom do parlamentarizma in političnih svoboščin. Od buržoazije ni mogoče zahtevati, naj menja svojo razredno bit, ni pa tudi mogoče opravičevati njene kratkovidnosti v objektivnih in subjektivnih okoliščinah, v katerih je odločala. Vloga buržoazije kot zgodovinskega subjekta je v splošnem določena s kritiko revolucionarnih sil in mi ji danes ne moremo dati opravičila, ker ni izpeljala industrializacije, ker je prepustila gospodarstvo, po njem pa tudi politiko volji tujega kapitala, pustila kmete nezadovoljne zaradi nedosledno izvajane kmetijske politike, izzvala odpor narodov s

centralistično-unitarističnim ustrojem, »posrbila« Makedonce in bila nezaupljiva do manjšinskih neslovanskih narodov, kar se je kazalo na razne načine, od nacionalnega zatiranja do politično-gospodarske diskriminacije.

Ne moremo se ubraniti primerjalnih asociacij.

Meščanski politik Dragoljub Jovanović je ob neki priložnosti rekel, da je s stoletji nekako prešlo v zavest, da poteka meja po Savi in Donavi, nekega jutra – mislil je na 1. december 1918 – pa se je pomaknila nekaj sto kilometrov proti zahodu in se znašla na Karavankah. Z današnje razdalje je to zlahka razumeti, leta 1918 pa je bilo to begajoča sprememba.

Nastala je država s šestimi pravnimi sistemi, v kateri so uporabljali dve pisavi, so obstajale tri velike verske skupnosti, so govorili tri jezike, da ne omenjamo jezikov dvomilijonskih manjšin, med katerimi so bile nekatere še včeraj v mejah narodnih matic (denimo madžarska). Nova država v začetku niti ni bila mednarodno priznana, na njenih mejah, ki so bile dolge več kot 3000 kilometrov, so bili nemiri, vladala je negotovost in so stale tuje čete. V tej novi državi so se srečali intelektualci, ki so se še šolali na domačih univerzah (v Srbiji in Hrvaški), pa tudi na Dunaju, v Gradcu, Berlinu, Parizu, Peterburgu, Moskvi, Londonu. Obstajalo je več davčnih sistemov, železniških in prometnih standardov, raznih vrst izobrazbe in šolskih programov, raznorodnih agrarnih režimov, nasprotnih si sistemov javnih in zemljiških knjig itd. Srečale so se različne tradicije in živele so v temeljih različne si zgodovinske zavesti in družbene navade.

Skupno življenje se je začinjalo v znamenju vojne utrujenosti in vojnih žrtev, po šestih letih vojskovanja Srbije in Črne gore, ko je Srbija izgubila četrtno prebivalstva; začinjalo se je na ozadju vojnih rušenj, kužnih bolezni in izgub ljudi vseh naših narodov.

Komaj je zgodnja agrarna kriza v državi povzročila prve motnje, že je – z zamudo – napočil katastrofalni gospodarski zlom 1930–1931. Leta 1938 se je začela agresija fašizma, ki jo mnogi zgodovinarji štejejo za prag druge svetovne vojne. Marca 1938 se je z anšlusom začelo obkoljevanje Jugoslavije. Kraljevina je čez noč dobila za sosedo ekspanzivno Nemčijo. Začasne koristi od

izmenjave komplementarnih proizvodov niso mogle odgnati sence, ki je legla na neodvisnost države. Churchill je preroško poudarjal, da so se z anšlusom Nemčiji odprli »veličastni portali jugovzhodne Evrope«. Z njegovo sodbo 1938. se je ujemala tudi komunistična: da je zdaj na vrsti Jugoslavija. Aprila 1939 je Italija stisnila Jugoslavijo z druge strani – z okupacijo Albanije. Romunija in Madžarska sta naslednjega leta pristopili k trojnemu paktu, marca 1941 pa še Bolgarija. Nemško vojsko na Donavi in nilsko armado generala Wilsona je konec zime 1941 ločevala samo Jugoslavija. Bilo je več kot očitno, da je manevriranje namestniškega režima s formulo statične nevtralnosti na robu popolnega zloma.

Je mar treba naglašati, da z navajanjem teh momentov ne težimo k rehabilitaciji buržoazije, njene nesposobnosti, konzervativne ideologije najbolj reakcionarnih, prav tako pa tudi nepolitične misli liberalnih sil, temveč da želimo opozoriti, da je zgodovinska podoba vedno bolj zapletena, kot so projekcije razredno konfrontiranih subjektov tistega časa. Slojevite razredne analize meščanske družbe ni mogoče izvesti, ne da bi upoštevali omenjene časovne omejenosti, razredne koordinate družbenoekonomskega razvoja in mednarodnih razmerij starega državnega subjekta – seveda, če hočemo pisati zgodovino, in ne delati zbirko ilustracij tez o političnem boju v preteklosti ali pa se vdinjati sodobnim pogledom. Mislim pa, da so danes ti črno-beli obrasci iz preteklosti ali razvrščanje dogodkov po nekih aktualnih merilih zares najmanj potrebni.

O vlogi kominterne v zgodovini Komunistične partije Jugoslavije 1919–1943 so se nabrale nove kritične izkušnje, prišlo je do emancipativnih dosežkov in ideološko-političnih streznitev – to so pojavi, ki so normalno navzoči tudi v zavesti zgodovinarjev kot udeležencev svojega časa; seveda pa teh pojavov ne moremo analizirati tako, da bi hkrati ignorirali takratni svet, v katerem so potekali dogodki in so vladali postulati neomejene veljave proletarskega internacionalizma kot temeljnega merila komunističnega vrednotenja. Sodobna kritika kominterne s stališča evrokomunizma, komunistične zavesti, ki se je porajala v ognju hudega boja s Stalinom leta 1948, z vidika današnjih pogledov na »enotnost v različnostih« ne bi bila zgodovinsko veljavna; to bi

bil tipičen zgled posodabljanja zgodovinskega procesa. Tudi zapostavljanje zgodovinskih izkušenj nižje stopnje odnosov bi pomenilo posiljevanje zgodovine kot znanosti. Komunistična partija Jugoslavije je bila po pomenu partija na obrobju kominterne, zato je bila še tem bolj doležna usode drugih sekcij tega monolitnega mednarodnega organizma. Stalin je bil vrhovni svečenik, ki je izrekal politične, ideološke, pa tudi znanstvene sodbe, ki so bile brezprizivne.

Zgodovinski pojavi so, kot vemo, protislovni: prav v času, ko je komunistično gibanje v nekaterih deželah doživljalo »prerod«, povezan s politiko ljudske fronte, kakor ga imenujejo nekateri zgodovinarji, je bil v ZSSR uničen del revolucionarnih kadrov, vštevši jugoslovanske; komunistične partije so bile prisiljene delati *salto mortale*, kot npr. leta 1939, kajti o smotrnosti politike je smel presojati edinole Stalin z vidika interesov v bistvu vladajoče sekcije: VKP(b). Pot iz tega labirinta je bila počasna, ovinkasta, odvisna predvsem od pridobljenih izkušenj, naraščanja lastnih moči in samozavesti, upoštevanja utripa svojega gibanja in svojega naroda. S tem ne podcenjujemo njenih akcij navzven ali opozoril o netočnem razumevanju nekaterih širših, svetovnih razmerij. Ukinitve kominterne z razlago, da so partije tako dozorele, da bodo lahko same nosile svoje breme – ne oziraje se na druge bistvene motive – je za nekatere dorasle revolucionarne subjekte prav tako pomenila spodbudo, da bi že razvite težnje po samostojni akciji še bolj izrazile. Kasnejše približevanje Jugoslavije ZSSR ni bilo mogoče na starih temeljih, že zato ne, ker so obstajale lastne izkušnje, na podlagi katerih je bilo mogoče drugače presojati prejšnja sumničenja, nezaupanje, nesporazume in nerazumevanje, po drugi strani pa proletarski internacionalizem ni mogel več določati razmerij novih subjektov v mednarodni skupnosti z ZSSR. Pošiljanje avantgarde v ogenj leta 1929, ko je bila še hudo nezrela in položaj še ni dozorel, ni moglo miniti brez kritike v takratnem gibanju, kaj šele *post festum* v zgodovinski znanosti; prav tako ne strategije razrednega boja, da ne omenjamo razbijanja Jugoslavije, ki se je istovelilo s politiko vseh njenih nasprotnikov, ter vrste napačnih, »papirnatih« direktiv od daleč, ki jih je življenje zavračalo.

Splošna vezanost Komunistične partije Jugoslavije na kominterno nikakor ne po-

meni, da ni bilo dosti drugih značilnosti, ki so vodile k istovetnim analizam svetovnega komunističnega vodstva in revolucionarnega subjekta – sekcije. Revolucionarna perspektiva je bila eno izmed temeljnih meril za opredeljevanje Komunistične partije Jugoslavije, kajti vse se je podrejalo revoluciji. Odtod tudi uničevanje notranjih nasprotnikov, ki so prišli pod vpliv propagande proti monstroznim platem Stalinove vladavine – te so odsevale v ideološki zavesti posameznikov in skupin – in začeli kritično obravnavati posamične poteze ZSSR pred vojno (pakt z Berlinom, sovjetško-finska vojna, tajni sporazumi s Hitlerjem itd.). Komunistična partija Jugoslavije se je, ko je delala za revolucijo, vezala na kominterno in VKP(b) kot prevladujočo članico, dejanskega vladarja mednarodnega združenja, in je presojala vsako potezo z vidika osvajanja oblasti. Takratni procesi vsekakor niso bili »čisti«, da bi v njih lahko slutili naslednjo stopnjo razpleta, vendar pa so objektivno pripravljali lastno dozorevanje revolucionarnega subjekta. Nove situacije in drugačna razmerja sil so terjali tudi nove analize. Naravno je, da so se na tej dolgi poti osamosvajanja Komunistične partije Jugoslavije mešale vsebine starih in novih nazorov ter da so se kdaj pa kdaj ohranjala tudi stara mnenja še potem, ko so bile utrte nove poti. Stalinizem je tudi v našem programu označen kot strahotna deformacija socializma, je pa tudi svetovni nazor, ki ga podpirata nerazvita družbena baza in pomanjkanje demokratičnih tradicij.

Drugo vprašanje, pri katerem bi se rad pomudil, zadeva zgodovinske ocene akta združitve leta 1918. Naj takoj povem, da ločujem epohalno dejanje ustanovitve Jugoslavije od zavrženih izkustvenih oblik oblasti in notranje ureditve, pa tudi družbenopolitičnega temelja na novo nastale kraljevine. Že zdavnaj je bilo ugotovljeno, da brez »prve« Jugoslavije ne bi bilo tudi »druge«. Absolutiziranje (pri komunistih) razredne determinante v tako raznorodnem nacionalnoverskem organizmu, kakršen je bil jugoslovanski leta 1918, je vodilo k zankanju naprednosti zgodovinskega dejanja združitve, ker je doktrinarno-razredna določilnica (razumljena v dnevnapolitičnem pomenu) zbrisala vso zgodovinsko pogojenost. Od togega razrednega obravnavanja do označitve leta 1918 kot kontrarevolucionarnega dejanja, kakor počne kolegica Gor-

dana Vlačić,² je samo še korak. Če sprejmemo takšno metodo, pokopljemo zgodovinsko perspektivo že na začetku skupnega življenja v imenu razrednega refleksa. Po drugi strani bi z zagovarjanjem delnega nacionalnega interesa, z omejenim obravnavanjem nekega časovnega izseka in z nerazumevanjem dinamike zgodovinskega razvoja zopet dobili nihilistični rezultat z ozirom na Jugoslavijo kot življenjsko skupnost.

Prehitro se pozablja preizkušena resnica, da oblikovanje Jugoslavije (kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev), zgodovinsko gledano, ni moglo biti dokončno že zaradi tega, ker so bili njegovi nosilci meščanske družbene sile – in tudi ni bilo. Jugoslovanska revolucija je najbolj splošno pričevanje o tem. Idealisti – ki niso nujno izhajali iz unitarističnega in integralnega jugoslovanskega tabora – so se po letu 1918 lahko spraševali: odkod vsi ti zanje nepričakovani polomi, nacionalno-politične in družbene delitve in spopadi, kajti mislili so, da je obstoječa oblika oblasti in narava ureditve dana enkrat za vselej.

V čem utemeljujemo pojmovanje o naprednosti zgodovinskega dejanja, katerega izraz je bila ustanovitev enotne države naših narodov po trinajstih stoletjih ločenega življenja?

Akt združitve predvsem ni bil samo produkt imperialističnih velesil (versajskih zmagovalcev), kakor se je poudarjalo tudi v komunistični propagandi in akciji med obema vojnama, zlasti po prvem zanosu, da gre za »nacionalno revolucijo«, temveč tudi aktivnih prizadevanj Srbije, Črne gore in drugih jugoslovanskih narodov med prvo svetovno vojno v obliki propagandne, publicistične in druge javne dejavnosti za uresničenje jugoslovanske ideje (Jugoslovanski odbor, dejavnosti prostovoljcev v Rusiji in Dobrudži, na italijansko-avstrijski solunski fronti, Narodnega sveta in njegovih odborov).

Dalje je nova država omogočala razvoj obrambnih funkcij države v interesu narodov, ki jim je grozilo, da bodo postali plen sosednjih sil: Italije, Bolgarije in Madža-

rske. Italija je hotela zasesti vzhodni del Jadrana in se čim globlje vkliniti v balkansko zaledje; Bolgarija je pretendirala na Makedonijo in dele Srbije v sotočju »bolgarske Morave«, da bi dosegla prvenstvo na Balkanu, izhajajoč, kakor tudi srbski meščanski krogi, iz nasprotnih teze, da dve državi ne moreta pretendirati na vodilno vlogo na Balkanu; Madžarska se je potegovala za Vojvodino (»južne županije«), Prekmurje in Medjimurje, s čimer naj bi ji bila popravljena krivica, storjena s trianonskim »diktautom«. Srbski radikalni so se bali samostojne Hrvatske zunaj Jugoslavije, ki bi lahko postala druga Bolgarija na severozahodu.

Na novo nastala država je obsegala osrednji del balkanskega polotoka; kot poudarjajo geografi, antropologi in zgodovinarji, ni tvorila enotne geografske celote, če izvzamemo t. i. ilirski trikotnik,³ pa vendar je pomenila prostor, na katerega so velike države izvajale pritisk z revizionistično usmeritvijo na zahodu, severu in vzhodu.

Današnje raziskave nam kažejo, da je ideja o samoobrambi prevladovala tudi med prvo svetovno vojno, saj so jo poudarjali politični dejavniki in nosilci združitve jugoslovanskih narodov, seveda pa je bila določena tudi z interesi njenih vodilnih privržencev. Govorilo se je o tem, da je treba imeti obe strani Donave, da bi branili Moravsko dolino in njena vrata Banat; mislili so na oviranje bolgarsko-albanskega združevanja, da bi obvarovali srbsko-grško mejo; kakor je znano, je bila bojazen pred tremi novimi vojnami, še preden bi se končala takratna vojna – in to z Bolgarijo in z zaveznicama Romunijo in Italijo. Jugoslovansko združevanje je bilo pogoj za obstanek, zakaj šele ko bodo jugoslovanski narodi združeni, bodo imeli »nujna sredstva za neodvisen obstoj«. Argumenti »samoobrambe« in vprašanje življenjskega obstoja so se povezovali z njihovo združitvijo. Drobljenje na več držav je leta 1918 in kasneje ustrezalo samo sovražnikom Jugoslavije.⁴ Nova država je postajala »obzidje«, nekakšen »okop« proti morebitnemu germanskemu imperizmu v prihodnosti in po drugi strani proti reviziji trianonske mirovne pogod-

² Gordana Vlačić o revoluciji in narodnem vprašanju, Neke druge igre, Duga, 30. junija–14. julija 1984.

³ Vasa Čubrilo: Istorija političke misli u Srbiji XIX. veka, Beograd 1982, str. 402.

⁴ Nikola Popović: Ideja ujedinjenja južnih Slovena kao vid samoodbrane, Stvaranje jugoslovanske države 1918, Beograd, str. 34–35.

be. Kot del versajskega sistema in obrambe evropskega *statusa quo* je služila tudi kot »sanitarni kordon« proti sovjetski Rusiji. Odtod tudi sovjetske kritike tega pomembnega člena v versajski verigi, ki so bile značilne v odnosu do pregrupiranja evropskih sil po nacističnem prevzemu oblasti. Toda ker so zgodovinski pojavi zamotani in protislovni, ne smemo zanemariti predpostavke nekaterih raziskovalcev, da se tudi sovjetska Rusija ni mogla ločiti od stoletne trase ruske balkanske politike, ki ji je bolj ustrežal obstoj več balkanskih držav v tem prostoru kot pa ena velika in enotna država.

Kraljevina Jugoslavija je ustvarila gospodarsko tržišče in enotno carinsko območje, ki je omogočalo kroženje blaga, kapitala, gibanje ljudi, razvijanje poslovnih stikov in stapljanje posameznih (regionalnih) območij v celoto.

Združitev je pomenila tudi odpravo tuje veleposesti, ki je v severnih delih pripadala tujim lastnikom. O gospodarski moči te veleposesti govori dejstvo, da je obsegala 592.000 hektarov (na 369 veleposestvih); tako je bilo vsaj na tem območju preprečeno odlivanje kolonialne rente v tujino. Po besedah ministra Frangeša je bilo od 369 veleposestnikov 310 tujcev (112 iz Avstrije, 126 je bilo madžarskih državljanov, 10 italijanskih, 8 čehoslovaških, 4 so bili iz Romunije, 3 iz nemškega rajha in 17 državljanov drugih držav).⁵

Združitev je prispevala k emancipaciji nekaterih narodov, npr. Slovencev, na kulturnem, jezikovnem in znanstvenem področju ter k dovrševanju procesa njihovega narodnega samozavedanja.

V mejah Jugoslavije so se znašli Srbi, razen tistega dela, ki je ostal pod Romunijo, Slovenci in Hrvati, izvzemši tiste, ki so prišli pod Italijo do konca druge svetovne vojne, in pod Avstrijo, Makedonci pa so še naprej živeli razdeljeni, kakor je bilo sankcionirano po balkanskih vojnah.

Ti momenti pomenijo tisto plat pojava, ki ima trajen zgodovinski pomen pri tehtanju zgodovinskih dosežkov, ne pa tudi rehabilitacije drugih negativnih spremljevalnih pojavov skupnega življenja v dveh desetletjih, povezanih z nacionalnimi spopadi, razrednim in političnim bojem ter režimom družbenega izkoriščanja. Nekateri spremljevalni pojavi gospodarskega razvoja (špekulativni kapital, vladavina tujega kapitala, vloga države pri razvijanju poslov,

izkoriščanje države v interesu tujega kapitala itd.) so pripravili zgodovinarje do tega, da so že v zvezi s krizo leta 1930 govorili o zlomu kraljevine – pred 6. aprilom 1941. S tem torej ni bila spregledana »simbioza krize«, kakor jo pojmujejo nekateri zgodovinarji: gospodarske, družbene in državne krize. Dejstvo je, da tudi buržoazija ni mogla v tem kratkem času ustvariti enotne ideologije, saj kot razred tudi sama ni bila enotna; ni imela enotne gospodarske politike in ni bila sposobna izraziti skupne ideje. Vasa Čubrilović v Zgodovini politične misli v Srbiji v 19. in 20. stoletju jedrnat pravi, da so bili nazori konzervativnih in liberalnih sil »zunaj zgodovinskih nalog«.

Spor med zgodovinarji je nastal tudi zaradi njene kontinuitete leta 1918. Ali jo je bilo treba braniti ali ne, se vsak dan zastavlja vprašanja v razpravah o rodoljubju in ob drugih priložnostih.

Del piscev, ki se zanimajo za jugoslovanski kompleks in v njegovem sklopu za narodno vprašanje, hoče prikazati stvar takó, kot da nekateri zgodovinarji razumejo Jugoslavijo kot nekakšen absolut ali ovoj, lupino, prazen državni okvir, ne oziraje se na obstoj narodov, ki so, bogme, nastali pred Jugoslavijo, ki so »starejši« od nje. Kritiki pozabljajo na zgodovinsko bistvo tega vprašanja – na obrambno leto 1918 in na to, da nas je okupator razdelil in spodbudil k bratomorni vojni leta 1941. Namenoma jemljemo leto 1941, saj v polnem pomenu kaže, da je bila usoda narodov določena prav z reševanjem njih samih v mejah Jugoslavije. V zvezi s tem mislimo tako kot neki drug pisec, ki je pri obravnavanju podobnega vprašanja menil, da je »jugoslovanstvo« s protiumaristično usmeritvijo pomembnejše od »nacionalnih samoza-dostnosti«⁶, ki so bile razjarjene po hudih spopadih v obdobju med obema vojnama in začetni okupacijski politiki. Jugoslavija je bila eden izmed strateških temeljev Komunistične partije Jugoslavije leta 1941. Njej je pripadla naloga popeljati jugoslovanske narode iz »slepe ulice zgodovine«. Morala je nastopiti proti partikularističnim pojmovanjem, da je s skupnim bojem na jugoslovanski osnovi dosegla zmago vseh narodov in jim omogočila, da so postali kovači svoje usode in skupne zgodovine. Zavrgla je nacionalno mitomanijo meščanstva in lažno kontinuiteto preteklosti, povezano z enotnim jugoslovanskim duševnim tipom,

ter razodela dejanske vezi med narodi in ni spregledala nacionalne raznovrstnosti – v imenu internacionalizma.

Najprej se vprašajmo, kaj mislimo z Jugoslavijo in strategijo revolucionarnega subjekta.

Nedvomno gre za državni okvir z vidika površine, meja, prebivalstva, operativno-organizacijskega razprostriranja političnih subjektov in tudi revolucionarnega. Razlikovati pa moramo dve vzporedni situaciji, ki sta različne zgodovinske kvalitete. Za ta državni okvir sta se izrekla tudi revolucionarni subjekt in formalni nosilec oblasti, utelešen v emigrantskem centru, tako z vidika notranje kot tudi mednarodne kontinuitete. Pozicija starega centra oblasti je bila legalizirana z mednarodnopravno doktrino demokratičnih držav in s sprejetjem tega dejstva po zavezniških državah in veliki večini nevtralnih držav. Za jugoslovansko državno celoto se je izrekel tudi revolucionarni subjekt: ni sprejel delitve Jugoslavije, ne okupatorske fikcije debelacije – tako kot center oblasti v emigraciji – in je izjavljal, da se vojna nadaljuje in da so vazalne tvorbe na ozemlju kraljevine Jugoslavije in okupacijsko-aneksijski akti okupatorja nični. S tega vidika je center oblasti rojalističnomošćanske narave v emigraciji dobil tudi podporo zavezniških dežel. Nasprotna je bila teza Nemčije, njenih zaveznic in kvizlinških sil, ki so ji sledile: vojaški zlom so štele za zanikanje jugoslovanske državnosti.

Komunistična stranka Jugoslavije se je izrekla za življenjsko skupnost jugoslovanskih narodov in narodnih manjšin (narodnosti, kakor jim pravimo danes). To dejstvo, ki je očitno, je lahko sporno samo, če ga politično posilimo. Komunistična partija Jugoslavije je ostala splošnojugoslovanska partija, vztrajno je branila svojo organizacijsko-politično integriteto, obračala se je na vse jugoslovanske narode in narodne manjšine (vštevši nemško narodnostno skupino, ki se je vsa izrekla za nemško državljanstvo); bila je jugoslovanska po sestavi članstva in vodstva, povezana je bila – kljub svoji nedovršeni notranji nacionalni strukturi – z jeklenimi nitmi demokratičnega centralizma in je nasprotovala bratomornemu deliriju, ki so ga podpirali okupatorji. Od prvega dne se je postavila po robu vazalnim državam, personalnim unijam Italije,

zamislil nacionalno čistih držav: Nezavisne države Hrvatske, »Velike Albanije«, »Neodvisne Črne gore«, kvizlinške Srbije v »novi Evropi«, »homogene Srbije« Stevana Moljevića in Draže Mihailovića, »avtonomne Makedonije« Ivana Mihajlova.

Ali je mar ni Metodije Šatorov obdolžil, da je »anglofilska«, ker ohranja v svojem nazivu ime Jugoslavije? Del albanskih komunistov, emigrantov v Albaniji, je po vrnitvi na Kosovo in Metohijo zahteval, naj se iz imena Komunistične partije Jugoslavije izpusti naziv Jugoslavija zaradi osovražnosti tega imena med Albanci. Tito je maja 1941 odgovoril delu hrvatskih komunistov, zakaj so še člani Komunistične partije Jugoslavije. Tudi članom Komunistične partije Jugoslavije v Vojvodini je bilo dano na znanje, naj komunisti madžarskega rodu ne stopajo v Komunistično partijo Madžarske; s tem je bila zavrnjena njena težnja, da bi partijsko članstvo Komunistične partije Jugoslavije zasedenih in priključenih (od decembra 1941) delov Jugoslavije (Bačka, Baranja, Medjimurje in Prekmurje) priključili k organizaciji Komunistične partije Madžarske. Komunistična partija Madžarske je še celo zagovarjala stališče, da je narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov manifestacija šovinizma, oblika tratenja razrednih energij, ki bodo nujno potrebne v času »druge etape«, ki šele prihaja.

Jugoslavija je živila v zavesti in z izkušnjami dveh desetletij kot realnega zgodovinskega dejanja, ki ga ni mogoče izbrisati z nikakršnim dekretom; vsebine tega življenja so se usedle v vsako celico družbenega življenja in duševnost družbenih skupin in posameznikov s svojimi pozitivnimi (za nekatere, nedvomno v manjšini) in negativnimi (za večino) pomeni.

Ali je bilo takšno državo treba braniti tudi leta 1941?

Nekateri izrecno pravijo, da ne, celo danes in v naših vrstah.

Če primerjamo sodbe okupatorjev in kvizlingov o Jugoslaviji, zlahka ugotovimo tole:

- Jugoslavija je umetna tvorba.
- Njeni narodi so podjarmljeni in mi jim prinašamo svobodo.
- Odtod pri delu narodov in narodnih manjšin leta 1941 iluzije o narodni osvoboditvi, ki je prišla na konicah nemških, itali-

janskih, madžarskih in bolgarskih bajonetrov. Propagando okupatorja v tem smislu so sprejeli in širili predstavniki narodnih buržoazij in zemljiškega poglavarstva sloja na Kosovu.

Ali je mogoče pri razčlenjevanju tega kompleksa pozabiti na več odločilnih dejstev?

Komunistična partija Jugoslavije je izoblikovala politiko »obrambe države«, ki seveda ni pomenila – ker je šlo za revolucionarno partijo – obrambo stare družbene biti; jasno, odločno, brez omahovanja se je izrekla za to, naj prihodnji boj, politično-socialni in nacionalni prevrat, poteka v mejah Jugoslavije kot državne skupnosti. To politiko je izoblikovala in izvajala v času, ko je sovražnik praktično dezintegriral Jugoslavijo kot državo. Razpad države je bil prva revolucionarnega položaja in je bil kot tak izrecno naveden v analizi revolucionarnega subjekta, vendar se je obravnaval v mejah jugoslovanske države in življenjske skupnosti.

»Obramba države« je bila strateška odločitev, povezana z naravo prihodnje revolucije. V programski platformi Komunistične partije Jugoslavije, ki je bila sprejeta konec 1940 ali na začetku 1941, piše: »Za ohranitev miru, za obrambo narodne svobode in neodvisnosti jugoslovanskih narodov, proti vpletanju jugoslovanskih narodov v vojno na strani katerekoli imperialistične skupine...« Komunistična partija Jugoslavije je delala za »obrambo države« že od anšlusa. Tudi ko je ocenjevala vojno kot »imperialistično« in postavljala na dnevni red »osvoboditev izpod kapitalizma«, ni problematizirala jugoslovanskega državnega okvira. Zahtevala je nevtralnost Jugoslavije in navezavo odnosov z ZSSR. Napadala je režim Cvetković-Maček, ker je s politiko narodnega zatiranja – med drugim – slabil obrambno moč države. Poudarjala je fašistično nevarnost, ki grozi balkanskim državam po Münchnu s podpiranjem »separatističnega podtalnega delovanja hrvatskih fašistov« in uporabo svoje »agencije« – nemške narodne manjšine – po drugi strani pa revizionističnih držav – Bolgarije in Madžarske – ki »podpihujejo intrige« na Balkanu. Opozarjala je narode in narodne manjšine, da ne morejo pričakovati narodne osvoboditve od Hitlerja in Mussolinija. Od narodov je zahtevala, naj se v kraljevini Jugoslaviji bojujejo za »pravo ljudsko vladavo«, ki bo rešila

socialno vprašanje in zagotovila mir in neodvisnost jugoslovanskih narodov, opirajoč se na ZSSR. V svojem prvem vojnem razglasu 15. aprila 1941 se je izrekla za nadaljevanje boja in je obsodila ustanovitev Nezavisne države Hrvatske. Ni sprejela delitve »razkosanja« Jugoslavije, ne Nezavisne države Hrvatske.

Z analizo dokumentov tistega časa nedvoumno ugotovimo, da je bila politika »obrambe države« v veljavi, da se je Komunistična partija Jugoslavije obračala na jugoslovanske narode in da je bil imperativ njenega vodstva močnejša združitev komunistov v kritičnem trenutku kot temeljni pogoj za obstanek spričo enotnosti sovražnikov. Redke so bile oznake Jugoslavije kot versajske tvorbe, ugotavljalo pa se je rušenje »celotnega versajskega sistema«. To ne pomeni, da Komunistična partija Jugoslavije ni bila dovzetna tudi za druge alternative, ki bi jih lahko prinesla negotova prihodnost. Toda maja 1941 je bilo v sklepih Komunistične partije Jugoslavije zapisano, da je država razkosana in razdeljena med imperialistične osvajalce, da pa to ne sme ovirati skupnega boja jugoslovanskih narodov za neodvisnost in svobodo; Komunistična partija Jugoslavije se je obračala na jugoslovanske narode, na vsakega posebej: na Srbe, Hrvate, Slovence, Črnogorce, Makedonce in druge, poudarjajoč, da je 22. junija napočil čas za boj proti okupatorju. Pozvala je k boju 4. julija 1941, dan po Stalinovem govoru 3. julija, ko se je sovjetski voditelj po večdnem obotavljanju moral obrniti na ljudstvo.

Kakor smo že poudarili, ni takšna strategija nikdar implicirala starega državnega in družbenega sistema, ker je med drugim že prej imela svojo vizijo notranje ureditve. Kar zadeva narodno vprašanje, ga je politbiro centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije (»Petar«) formuliral v znanem Pismu Srbiji novembra 1936, v katerem je poudarjal federativno ureditev in omenjal sedem federalnih enot. S tem je bila zanikana Stojadinovičeva zamisel unitaristične Jugoslavije (»ena država, en narod in en kralj«) in anticipirana prihodnja federativna graditev Jugoslavije. Ustanovitev Komunistične partije Slovenije in Komunistične partije Hrvatske leta 1937 je bila prvi korak k reorganizaciji partije po nacionalnem načelu – z ohranjanjem demokratičnega centralizma – čeprav se je izvajala

precej dolgo in nedosledno (od 1935 do 1948). Ta reorganizacija ni bila niti malo nalključna, izhajala je »iz dolgoletnega boja Komunistične partije Jugoslavije, ki je branila ne samo interese delavskega razreda, temveč je imela na svoji zastavi vedno izpisano tudi idejo narodne svobode, enakopravnosti in bratstva med narodi«. Takšen ustroj pa ni istoveten s pojmovanjem federalizacije partije. Generalni sekretar Tito je navajal razloge za reorganizacijo Komunistične partije Jugoslavije: paralizirati propagando, da je Komunistična partija Jugoslavije »velikosrbska tvorba«, približati partijo množicam in odtegniti množice vplivu njihove buržoazije, olajšati vzgojo nacionalnih kadrov, razvijati večjo samoiniciativo v partiji in iztrgati orožje iz rok separatističnih elementov v partiji, ki so jo poskušali razdeliti. Komunistična partija Jugoslavije, ki je združevala socialni boj z nacionalnim osamosvajanjem, je videla v Stojadinoviću »tipičnega predstavnika reakcionarnega dela velikosrbske finančne buržoazije, ki poskuša s terorjem in nacionalnim zatiranjem obdržati svojo hegemonijo v Jugoslaviji«. O vladi Cvetković-Maček so izjavljali, da je tretja izdaja vlad (Jevtičeva in Stojadinovićeva sta bili mišljeni kot drugi dve), ki so reševale »ostanke šestojanuarskega režima, le z majhno razliko, da je sporazum prinesel nekaj koncesij hrvatski buržoaziji«. Značilno je, kako izrecno in jasno je Komunistična partija Jugoslavije poudarjala nepriznanje nacionalne individualnosti: »Makedonci niso ne Srbi, ne Bolgari, ne Grki; so Makedonci. Kot poseben narod imajo pravico samoodločbe do odcepitve, imajo pravico do svoje svobode in samostojnosti kakor tudi vsi drugi narodi na Balkanu.« Peta državna konferenca je na koncu pokazala, kako dovršena in izoblikovana je bila nacionalna politika Komunistične partije Jugoslavije v programskem smislu in kasneje pri praktičnem uresničevanju med narodnoosvobodilnim bojem. Resolucija pete državne konference se je izrekla za nacionalno enakopravnost zatiranih narodov in narodnih manjšin: makedonskega in črnogorskega naroda, za boj za svobodo in enakopravnost »arnavtskih manjšin« na Kosovu, v Metohiji in Sandžaku ter madžarske, romunske, nemške manjšine ter drugih; proti delitvi Bosne in Hercegovine po srbski in hrvatski buržoaziji ter za resnično rešitev narodnega vprašanja Hrvatov in Slovencev.

Ta načela in njihova konkretna institucionalizacija so se med jugoslovansko revolucijo lahko tudi razhajali, predvsem zaradi upočasnjevanja reševanja in izogibanja tolgim ocenam, čakanja na ugodnejšo mednarodno situacijo in drugačno razmerje sil v Jugoslaviji. Gre za mednarodne in notranje politične ozire, ki jih je upoštevalo vodstvo revolucije. Ni treba omenjati, da so med njimi na prvem mestu mednarodni oziri zaradi prizadevanj kominterne in zahodnih zavezniških velesil, ki so zahtevale, naj se rešitve ne prejudicirajo in naj se spoštujejo ustavne vlade, Sovjetske zveze in njene državne ocene o smotrnosti pospeševanja akcije ter politične ocene primernosti tega, da bi podpirali propagando velikosrbskih sil v državi in emigraciji in da pomeni komunistična zamisel »drobljenje srbstva«, ogrožanje njegovega jutrišnjega položaja v prid mednarodnemu komunizmu in notranjim sovražnikom srbskega naroda.

Treba je poudariti, da je Komunistična partija Jugoslavije ravnala tako celo maja 1941, ko je ZSSR na opomin Berlina (koliko vemo zdaj o tem?) pretrgala diplomatske odnose z Jugoslavijo (suspendirala te odnose, po sovjetski diplomatski terminologiji), kar bi v praksi lahko pomenilo, da je posredno sprejela stališče, da kot država ne obstaja. To je moment, ki se nam zdi več kot pomemben za zgodovino Komunistične partije Jugoslavije, saj je v tistem času vendarle bila sekcija kominterne, kar pomeni, da bi se morala tudi pokoravati dejanski praksi ZSSR spričo tega, da se je sovjetska politika v komunističnem gibanju izkazovala prek kominterne kot zunanega odbora sovjetske vlade na drugem tiru mednarodnega komuniciranja.

Nesporna empirična dejstva dalje pričajo, da je partijsko vodstvo terjalo od članov partije, naj se upirajo defetizmu, »peti koloni«, se javljajo v enote jugoslovanske vojske, zahtevajo orožje in oblikujejo enote prostovoljcev.

Kaj izhaja iz tega?

Komunistična partija Jugoslavije je spoznala, da gre za boj proti fašizmu, za protifašistično težnjo, ki bo imela trajen odločilni pomen za diferenciacijo, ne glede na razredno-revolucionarno terminologijo, ki je bila na zunaj nadvse opazna (imperialistična vojna itd.). Za jugoslovanske komuniste je bila do 22. junija 1941 vojna imperialistična, med njimi pa se je tudi uve-

ljavljala teza, da fašizmu ne bo uspelo. To plat so spregledale mnoge družbene sile na zgodovinskem prizorišču: leve in desne, napredne in konzervativne. Francoski komunisti so izpustili protifašistično in nacionalno komponento situacije v letih 1939–1940 in so se sprevrgli v nosilce nacionalnega defetizma. Konzervativni prvaki francoske družbe, na primer maršal Philippe Pétain, niso gledali na vojno kot na protifašistično in fašistično merjenje sil, temveč kot na rivalski sekularni boj Nemčije in Francije, kot na odpor proti germanskemu imperializmu, ki je potekal skozi zgodovino s spremenljivo srečo od Sédana prek Marne do zasedbe Pariza in premirja junija 1940.

Na vrsti je bilo eno izmed ključnih vprašanj vsake strategije.

Zakaj se je Komunistična partija Jugoslavije odločila za Jugoslavijo kot okvir revolucionarne zamenjave oblasti, ko pa se je v aprilu istega leta zelo očitno pokazalo, da noben narod ni imel razlogov za to, da bi jo branil?

Ustaši z rimskokatoliško hierarhijo in desničarskimi silami Hrvatske seljačke stranke ter »seljačko« in »meščansko zaščito« so v praksi pokazali svoje protijugoslovansko stališče tik pred vojno in med njo. Maček, ki ga je del emigracije slavil zaradi njegovega »projugoslovanskega ravnanja« in je celo nekaj časa prebil v Jasenovcu, je 10. aprila v bistvu izvedel separatistični akt. »Srbizacija« Makedoncev med obema vojnama je olajšala izvajanje »bolgarizacije« – temu se je uprla Komunistična partija Jugoslavije in narodnoosvobodilno gibanje Jugoslavije, katerega vodilno jedro je bila. Albanci, ki so bili pod vplivom svoje zemljiške aristokracije, so videli rešitev v Musolinijevi in Cianovi »Veliki Albaniji« od leta 1941. Madžarska manjšina je 1941. leta optirala za matico, ker jo je potegnila za sabo propaganda, ki je bila stara toliko kot Jugoslavija, da trianonska mirovna pogodba ni pravična, po drugi strani pa stvarnost nacionalnih odnosov med obema vojnama. Črnogorski separatisti so zahtevali »neodvisno Črno goro« pod protektoratom Italije. Srbski kvizlingi so valili vso krivdo za tragedijo Srbije na Jugoslavijo in njene domnevne tvorce; kot je govoril Milan Nedić, so jo ustvarili »mojstri z morja«. Mihailović in druge struje, ki so se nominalno izjavljali za protifašistične, so videli krivce za zlom v Hrvatih kot celoti, pa tudi v Muslimanih.

Jugoslovanska politična emigracija na Otoku je bila nacionalno razdeljena prej, še preden je zapustila državo. Nekateri njeni vidni predstavniki so govorili, da še obstajajo »Srbija«, »Hrvatska« in »Slovenija«, ne pa tudi Jugoslavija, razen v »našem naslovu«, kakor je rad govoril Milan Grol.

Komunistična partija Jugoslavije je torej v danem položaju zastavila vso svojo avtoriteto in sile za Jugoslavijo kot državni okvir, življenjsko skupnost, enoten in nedeljiv prostor boja, več kot odločno ter brez dvomov in pomišljanja, ne glede na to, da je ta strateška komponenta lahko zoževala in nekaj časa tudi je zoževala osnovo narodnoosvobodilnega boja (v Makedoniji, Bački, na Kosovu in v Metohiji, v delu Hrvatske idr.) tako v narodnostno mešanih delih z močnimi manjšinami in nacionalno neprizanimi narodi pred vojno kot tudi v tistih pokrajinah, kjer je prebivalstvo splošno zajela iluzija, da je narodna osvoboditev prišla z okupacijo osi.

Odtod tudi splošni sklep: spričo zavračanja koncepta Jugoslavije med sovražniki in krize ideje Jugoslavije med politično emigracijo meščanskega izvora je bila Komunistična partija Jugoslavije edina sila v jugoslovanskem prostoru, ki se je dosledno zavzemala in upoštevala Jugoslavijo v svoji revolucionarni strategiji. Po našem mnenju je bila obnova nove Jugoslavije tudi ena izmed največjih pridobitev narodnoosvobodilnega boja. In to tem bolj, ker je bila uresničena v času, ko je politika okupatorja in narodnih buržoazij grozila povzročiti bratomorni boj, po katerem ne bi mogla obstajati, povrh tega pa bi bila izgubljena tudi perspektiva njene obnove. In dalje: za idejo Jugoslavije so se leta 1941 zavzele revolucionarne sile, veliki zavezniki, vštevasi tudi ZSSR od junija–julija 1941, in sile meščanske kontrarevolucije četniške in haesovske usmeritve, vendar z različnimi vsebinami, poprejšnjimi pogoji in pridržki glede na zgodovinske okoliščine, ki bi lahko prispevale k premoči ene ali druge fronte buržoazije teh dveh, po meščanski terminologiji »temeljnih nacij«. Toda o tej razsežnosti njihove opredelitve tukaj ne moremo govoriti.

Ko ugotavljamo, da je bila odločitev za Jugoslavijo leta 1941 osnova strateškega koncepta Komunistične partije Jugoslavije, seveda ne mislimo, da je zgolj jugoslovanski prostor (ozemlje) določal splošnoju-

goslovanski značaj narodnoosvobodilnega boja. Pri tem ne pozabljamo na njeno revolucionarno razsežnost. Kdo ne more še danes razbrati istovetnih temeljnih smotrov tega boja od Triglava do Gevgelije? Kljub posebnostim in neenakomernosti kot zakonu sleherne revolucije se je doživljal kot splošnojugoslovanski pojav; njegove oblike (vojaške, organi oblasti itd.) so si bile sorodne v celotnem jugoslovanskem prostoru; njegove posebnosti: politična širina, ki je ne izpodbija niti množičnost kontrarevolucije; neločljivost socialno-nacionalnega osamosvajanja kot splošna oblika revolucionarnega osvajanja oblasti; značaj mednarodnega priznanja kot primer *sui generis*, in sicer v stari obliki, kar zadeva mednarodno kontinuiteto, ki je bila dovršena v času vojne, v nasprotju s kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev; radikalna politična zmaga nad starimi silami, ki so bile potolčene kot kalaboracionistične.

Na splošno celoten rezultat revolucije ni bil fragmentaren in tudi ne pripada enemu samemu jugoslovanskemu narodu, temveč vsem v njihovem skupnem prizadevanju.

Neenakomernost revolucije ni sodobni politični zastavek ali hipoteza, temveč je univerzalen pojav, ki terja razlago zgodovinske znanosti.

Revolucija jugoslovanskih narodov se je doživljala tako psihično kot politično kot enoten boj.

Jugoslovanski značaj tega boja se kaže v vrsti manifestacij. Porušene so bile številne ovire okupatorja, ki je razkosal Jugoslavijo. Komunistična partija Jugoslavije je od prvega dne znikala te meje in jih je presegala v svoji akciji za razplamtevanje vstaje na celotnem jugoslovanskem ozemlju. V vseh delih Jugoslavije so zagovarjali in izvajali enotno platformo Komunistične partije Jugoslavije, obogateno z izkušnjami iz najrazličnejših okolij. Danes radi govorijo: da je bila vsaka, tudi najmanjša ustanova revolucije (odred, narodnoosvobodilni odbor itd.) samoupravna enota; s tem se vsekakor strinjamo, prav tako pa moramo vedeti, da je vse te številne ustanove povezovala Komunistična partija Jugoslavije, zasnovana na demokratičnem centralizmu z jasno določenim strateškim ciljem.

Partijski kadri raznih narodnosti so krožili po vsem jugoslovanskem prostoru, kar je bilo normalno in celo predpostavka enotnosti in zmage. Vsaka narodna, regionalna,

lokalna fronta je bila del širše celote in v končni posledici del splošnojugoslovanskega boja, ne glede na to, koliko je bila oddaljena, trenutno ločena, prepuščena sebi in kakšno pomoč je dobivala (vojaško, instruktorsko, s političnimi navodili in direktivami). Strategija Komunistične partije Jugoslavije je težila k temu, da bi zajeli in dvignili v boj vse dele Jugoslavije. Centralno vodstvo in druga vodstva na nižji ravni (centralni, pokrajinski, oblastni, okrožni komiteji itd.) so pomagala vodstvom v bližnjih krajih, ki so sodili k njim, usklajevala akcije in povezovala prizadevanja.

Pri tem so bili istovetni tako temelji organizacijske biti kot tudi metoda politične akcije. Komunistična partija Jugoslavije se po okupaciji ni reorganizirala, temveč se je z obstoječim razvitim ilegalnim aparatom, številnimi pollegalnimi organizacijami in tehnikami prilagodila novemu položaju. To ji je omogočalo izredno učinkovitost. Brez večje dezorganiziranosti in žrtev je dočkala konec kratkotrajne vojne in začetek okupacije, če izvzamemo Nezavisno državo Hrvatsko (Kerestinac), Makedonijo in organizacije v tistih delih, od koder so bili kolonisti, uradniki in drugi prebivalci izgnani po letu 1941, ki pa so po drugi strani krepili organizacije v krajih, v katere so bili izgnani. Sklepi centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije so veljali za vso Jugoslavijo. Članstvo je bilo povsod v mobilnem stanju po napadu na ZSSR in začetku uresničevanja berlinske direktive »internacionala«, ki je pomenila začetek množičnega »lova« na komuniste. Narodnoosvobodilno gibanje se je izgrajevalo na istih temeljih in enotnih načelih.

Komunistična partija Jugoslavije je pošiljala razglase vsem jugoslovanskim narodom in narodnim manjšinam, obdržala je ime Jugoslavije v svojem imenu; njen vpliv je obsegal vse jugoslovansko ozemlje, tako da bi lahko šteli, da je sprejela Jugoslavijo kot državno skupnost od prvega dne okupacije. Odločno pa se je izrekla zanjo šele sredi avgusta 1941, ko je dala pobudo za ustanovitev Narodnega komiteja osvoboditve – nekakšne vlade narodnoosvobodilnega gibanja v nasprotju z emigrantsko vlado. To je bilo jugoslovansko, antilegitimistično in politično dejanje za širjenje temelja gibanja. Konkretno okoliščine te pobude so znane in jih ni treba podrobneje opisovati. Bistveno je bilo, da je bila načrtovala vlada (komite)

zamišljena kot najvišji organ obnovljene Jugoslavije in s tem tudi države z novo notranjo ureditvijo v nasprotju s tisto, s katero je narodnoosvobodilno gibanje od prve vstajniške puške pretrgalo notranjo kontinuiteto.

Ni se mogoče izogniti vprašanju: zakaj se je Komunistična partija Jugoslavije odločila za Jugoslavijo kot državni okvir življenja in skupnost narodov?

Prvič: zavračala je zgodovinsko izkušnjo kompromisnega unitarizma (enotna država s troimenskim nazivom), posebno pa politiko šestojanuarskega nacionalnega unitarizma in njegovo ideološko podlago integralnega jugoslovanstva. Drugič: v teh državnih okvirih je videla tiste sile, ki bi se združene lahko otresle fašističnega jarma. Tretjič: enotna Jugoslavija je bila močnejša v obrambi pred zunanjimi silami, ki bi lahko ogrozile njene narode. Četrtrič: politika obnove Jugoslavije je bila predpostavka za preprečenje bratomorne vojne. Odtod tudi temeljni akcijski program, ki ga je vsebovalo geslo »bratstvo in enotnost«. Petič: Jugoslavija, preurejena na znotraj in na novih

nacionalnih temeljih, bi se lahko razvijala – kot je predpostavljala Komunistična partija Jugoslavije – na harmoniji medsebojnih odnosov. Šestič: internacionalistična politika Komunistične partije Jugoslavije se je v splošnem logično uporabljala tudi pri notranjem organiziranju jugoslovanske večnarodne skupnosti. Sedmič: narodnoosvobodilni boj se je razvijal – v nasprotju s situacijo leta 1918 zato, da bi si vsi jugoslovanski narodi z bojem pridobili pravico do samoodločbe. Osmič: Komunistična partija Jugoslavije ni mogla zanemariti tudi dejstva, da so se tudi vse velike protifašistične sile izrekle za življenje Jugoslavije v stari obliki. Z zavzemanjem za Jugoslavijo je Komunistična partija Jugoslavije preprečevala manipuliranje z majhnimi državicami, ki bi lahko postale plen sosedov in velesil s podpihovanjem nenehnih sporov in z grožnjo, da bi se na našem ozemlju začela vojna vseh proti vsem – *bellum omnium contra omnes*. Devetič: odločitev za Jugoslavijo je implicirala enotno socialistično zamisel družbenoekonomskih odnosov v prihodnosti, ki bi realno utrdili enotnost skupnosti.

⁶ Predrag Matvejević pravi: »Jugoslovanski narodi se niso združili zato, da bi izgubili svoje narodne in nacionalne značilnosti, temveč zato, da bi jih skupaj lažje obranili in bolje ohranili: kakor ni sprejemljivo, da bi stališča enega dela države vsiljevali drugemu, tudi ni sprejemljivo, da v imenu lastnih nacionalnih koristi omejujemo eni druge v razmerju do jugoslovanstva.« – (Jugoslovanstvo danas, Pitanje kulture, Beograd 1984, str. 21.)

DR. JANKO PLETERSKI

Vprašanje
o
narodu
in
revoluciji
v
jugoslovanskih
deželah
v
19. in 20. stoletju –
zgodovinski
pomen
Socialistične
federativne
republike
Jugoslavije

Gre za enotno, notranje povezano temo. Dvojnost naslova izraža možnost obravnavanja z več plati. Ker sem o zgodovinskem pomenu Socialistične federativne republike Jugoslavije že poskušal povedati nekaj za teden marksističnih razprav leta 1982 in je bilo to objavljeno, bom poskusil zdaj to temo osvetliti iz zornega kota prvega dela naslova. Pomen kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma kraljevine Jugoslavije je pri naši temi implicite navzoč, ni pa samostojna tema.

Za začetek predlagam kar najbolj jedrnatte teze, ki jih bom v nadaljevanju razložil. Te teze so povzetek obsežnejšega dela, v katerem navajam zgodovinsko argumentacijo, vendar jo moram tokrat izpustiti. Zgodovinarji, ki poznajo to snov, vedo, za kakšne argumente bi lahko šlo.

Zgodovinski razlog za nastanek jugoslovanske države leta 1918, ki jo je proletariats tem, da je v njenem nadaljnjem razvoju, zlasti med narodnoosvobodilnim bojem, združil napredne in svobodoljubne sile, nazadnje preobrazil tudi v domovino osvobojenega dela – ta zgodovinski razlog so bili jugoslovanski narodi in njihova prizadevanja za svoboden razvoj. Jugoslovanski narodi se po svojem družbenem bistvu niso razlikovali od drugih narodov kot družbenih pojavov ne v času svojega modernega oblikovanja, ne kasneje. To pomeni, da je vsak posamezni med njimi prizorišče razrednega boja proletariata. Že v 19. stoletju se je vedno bolj zavestno, odločilno pa v 20. stoletju, zastavljal zgodovinski problem razmerja med razrednim bojem in bojem za vodilni položaj proletariata v narodu. Od ustanovitve jugoslovanske države je jugoslovanski proletariats reševal to svojo zgodovinsko nalogo v novih razmerah, ki so nastale za življenje narodov v tej državi, ustanovljeni v imenu splošne narodne osvoboditve. Položaj posameznih narodov v Jugoslaviji je bil različen, ne oziraje se na zgodovinske razlike. V razmerah, v katerih niso bile priznane (niti opažene) njihove individualnosti, v razmerah neenakopravnosti in hegemonizma, v razmerah, ko je potekal neuspešen boj za demokratične nacionalne odnose, je Komunistična partija Jugoslavije izoblikovala svoje rešitve razmerja med razrednim revolucionarnim bojem in narodnimi gibanji za pravico do samoodločbe. Ta pravica se je na našem ozemlju zgodovinsko zastavljala kot vprašanje pravice do

oblikovanja enakopravnih odnosov v svobodni skupnosti narodov. Iskanje in oblikovanje rešitev za razmerje med revolucijo in narodi je bilo daljši proces, v katerem sta se znašli revolucionarna teorija in revolucionarna praksa in v katerem je Komunistična partija Jugoslavije prišla do novih rešitev. Njena revolucionarna kritika reakcionarne buržoazne države v celoti, pa tudi njena revolucionarna kritika buržoazne narodne politike v mejah vseh posameznih nacionalnih subjektov, je porodila nove taktične zamisli. Nadaljnji zgodovinski razvoj je te taktične zamisli vedno bolj uveljavljal kot sestavni del strateških ciljev jugoslovanskega proletariata. Pravica narodov do samoodločbe se je konkretizirala v skladu s kontinuiteto v njihovi zgodovinski usmeritvi, t. j. usmeritvi za svobodno skupnost jugoslovanskih narodov. Toda ta demokratična rešitev se je končno uresničevala šele v procesu zgodovinskega uveljavljanja delavskega razreda kot vodilnega razreda v vsakem posameznem jugoslovanskem narodu in vseh skupaj.

Med revolucionarno dejavnostjo in zgodovinskim potekom revolucije v Jugoslaviji, ki se je uresničevala z narodnoosvobodilnim bojem jugoslovanskih narodov na pobudo Komunistične partije Jugoslavije in s kar največjim sodelovanjem proletariata, se je oblikovala praksa in teorija neposrednega združevanja razrednega in nacionalnega delovanja, oblikovalo se je bolj celostno pojmovanje, da je to tako razmerje revolucije v Jugoslaviji nasploh, kot tudi revolucije v družbi vsakega njenega naroda posebej, do vprašanja in pojava narodov. Perspektiva oblikovanja federativne skupnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti je tako lahko postala bistveni dejavnik jugoslovanskega revolucionarnega narodnoosvobodilnega boja na vsakem in na vseh njenih nacionalnih območjih skupaj. Pri tem je bila politika bratstva in enotnosti, ki jo je Komunistična partija Jugoslavije uveljavljala po vsej Jugoslaviji in v vsakem njenem delu, temeljni pogoj protifašističnega boja za narodno osvoboditev vseh in še več kot to. Bila je tudi jamstvo za uresničenje in nenehni nadaljnji razvoj družbenega revolucionarnega cilja delavskega razreda. Spričo dejstva, da je revolucionarni narodnoosvobodilni boj na jugoslovanskem ozemlju potekal po enotni zamisli in pobudi, pa tudi posamič, v družbi vsakega nacionalnega

(ponekod zgodovinsko-pokrajinskega) okolja, moramo gledati nanj tudi kot na večnacionalno revolucijo, kot na skupno revolucijo jugoslovanskih narodov in narodnosti po vodilni akciji njihovega združenega delavskega razreda.

Zgodovinske izkušnje kažejo, da ni bila tako strukturirana samo pot, po kateri je Komunistična partija Jugoslavije združevala sile za boj proti okupatorju in proti narodnemu izdajstvu, ki se je postavilo na okupatorjevo stran, marveč da je takšna strukturirana pot omogočala tudi delavskemu razredu, da se potrdi kot nosilec revolucionarne usmeritve. V povojnem razvoju, zlasti z uveljavljanjem samoupravnega socializma v Jugoslaviji, je bila potrjena organska povezanost revolucionarnega delovanja z delovanjem v narodih (zgodovinskih pokrajinah, narodnostih). Narodi in narodnosti v socialistični federativni Jugoslaviji niso samo subjektivno dejstvo, temveč tudi objektivno. Zgodovina je nedvomno upravičila ugotovitev, da bodo takšni, v bistvu nespremenjeni, ostali še naprej. Revolucionarno delovanje v Jugoslaviji kot večnacionalni skupnosti ni bilo in tudi ni mogoče brez narodov niti nad narodi niti mimo njih, temveč znotraj vseh in v vsakem izmed njih. Po tej poti proletariati spreminja, na ravni svojega razrednega delovanja na posameznih narodnih področjih in v vseh skupaj, v akcijo tisto primarno skupnost zgodovinskih interesov narodov in narodnosti Jugoslavije, ki je nekoč pripegljala do nastanka te države. Po tej poti proletariati istočasno pridobiva novo veljavo tudi svoji posebni izkušnji iz minulih in sedanjih bojev, da je namreč oblast nad narodom, ki se izvaja nad njim ali zunaj njega, pa čeprav v imenu proletariata, obenem nujno tudi oblast nad konkretnim delavskim razredom.

Če v navedenih tezah govorimo o narodih, manj pa o drugih stvareh, predvsem o delavskem razredu in spreminjanju družbenih odnosov, to ne pomeni, da smo nekakšni posebni oboževalci narodov, da ne rečem nacionalisti. To ne pomeni, da gledamo na zgodovino, izhajajoč samo iz narodov kot domnevne temeljne določnice človeka, da razumemo narod kot edino možnost človeške vrednosti. Tudi ne pomeni, da ne vidimo »reliefa celote« naše Jugoslavije in njene družbe. Nujno pa je, zlasti za marksiste, da priznamo tisto, kar obstaja

kot družbena stvarnost tako v zgodovini kot v sodobnosti.

Mislim, da so organizatorji storili prav, da so v naslovu seminarja zapisali »vprašanje o narodu«, in ne, kakor je v navadi, »narodno vprašanje«. Zgodovinski problem je namreč res v tem, kakšno je razmerje delavskega razreda nasploh in njegove revolucionarne dejavnosti posebej, do naroda kot takšnega. Ne gre samo za tisto ožje vprašanje, kakšen je njegov odnos do neresenega narodnega vprašanja glede na politični položaj tega ali onega naroda. Vprašanje o narodu je vprašanje o družbeni biti celotnega pojava naroda, o njegovi družbeni vlogi. Z vidika delavskega razreda pa je to, seveda, tudi vprašanje, kako delavski razred more in mora uresničevati svoj zgodovinski interes spričo dejstva, da svet tudi konec 20. stoletja obstaja kot svet narodov (nacij).

Vprašanje o narodu ohranja vso svojo aktualnost tudi po politični rešitvi narodnega vprašanja, po samoodločbi itd. Pri tem seveda puščam vnmear vprašanje o delavskem razredu, to je vprašanje o tem, kaj je delavski razred sam. Zadovoljujem se s tem, da uporabljam ta pojem kot dogovorjeno oznako (kodo) za tiste mnogolične vsebine razredne delitve družbe v preteklosti in sedanjosti, za katere v bistvu vemo ali smo se o njihovi označitvi dogovorili.

Vendar pa moramo prav na kratko ponoviti naše pojmovanje naroda, predvsem zaradi tega, da bi potegnili ločnico med razlago naroda kot pojava, ki je v prvi vrsti odvisen od zavesti ljudi. Jugoslovanski narodi (nacije), kakor tudi vsi drugi, so nastali med objektivnim, znotraj njih samih pogojenim družbenim procesom, ki je seveda del splošnih družbenih sprememb v svetu. Po svojem nastanku in tudi po sedanjem obstoju so narodi **sestavni del** modernih družbenoekonomskih odnosov. To pomeni, da »čisti« odnosi, brez njih, ne obstajajo. Narod (nacija) je zaradi tega v vsakem primeru področje sodobne razredne delitve družbe, hkrati pa pomeni tudi zaokroženo celoto družbenega obstoja, bivanja in ustvarjanja, čeprav ne izključno, pa vendar prav tisto celoto, v kateri se poleg ustvarjanja vrednosti bñje čisto konkreten in temeljni razredni boj. V času meščanske družbe prav zaradi obstoja narodov to ni bil samo splošni boj delavskega razreda za revolucionarno spremembo družbenih odnosov, temveč

je bil vedno bolj tudi boj za položaj prevladujočega razreda v narodu. Ta boj ni poenjal niti potem, ko je proletariat osvojil oblast, ne v družbenem ne v nacionalnem smislu. Narod je še naprej ostal, sicer ne izključno, vendar v temelju odločilno prizorišče družbenega boja. Osvojitev prevladujočega položaja za delavski razred v narodu je bila po Titu (X. kongres Zveze komunistov Jugoslavije) nujna, da bi izginila navidezna razlika med interesi delavskega razreda in interesi nacionalnega razvoja. Odnos revolucije do naroda zato ni vprašanje te ali one taktike, temveč je trajen odnos. S tem odnosom more revolucija in mora v svoji smeri združevati zgodovinske sile narodov, v našem primeru jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Takšno gledanje ne pomeni, da zagovarjamo mnenje, da je jugoslovanski socializem bil in je tudi še danes »nacionalno posredovan«. Takšen nazor pomeni, da gre za zgodovinsko izkušnjo, ki je vsilila sklep, da revolucija brez zavestnega upoštevanja narodov kot realnega prizorišča boja, pa tudi ustvarjanja, ne more biti uspešna, da brez tega ne more imeti značaja in sile celostnega osvobajanja človeka. Brez takšnega upoštevanja sploh ne more obvladati nevarnosti nacionalizma, ki ji grozijo. Pojav nacionalizma, danes pri nas, je opozorilo, da zgodovinski proces uveljavljanja delavskega razreda v narodu še ni daleč napredoval, da ta razred v narodu še ni neposredno svoboden.

Danes so takšna posploševanja možna, spočetka pa niso bila. Tu bi se omejil na posplošen prikaz tistega procesa, ki je pri nas potekal v 19. in 20. stoletju v zvezi z oblikovanjem odnosa med revolucijo in narodi. Ta proces je seveda potekal pod vplivom splošnega nastajanja takšnega odnosa v svetu. Lahko pa rečemo, da je na koncu prav jugoslovanska revolucija v tem oziru prispevala nov dosežek.

Še pred nastankom modernih delavskih strank v naših deželah so se v evropskem merilu že izoblikovala določena pojmovanja razmerja med revolucijo in narodi. Najpomembnejša in še danes aktualna je zamisel Komunističnega manifesta, da se proletariat mora povzdigniti na položaj vodilnega razreda v narodu, da je to tisto dejanje, s katerim odpravlja izkoriščanje človeka po človeku in s tem tudi podobne odnose med narodi. Bistvena značilnost te zamisli je, da

upoštevata predvsem velike narode v Zahodni Evropi in Severni Ameriki, ne ukvarja pa se z vprašanjem malih evropskih narodov in njihovih gibanj. Še pred nastankom naših delavskih strank je glede Irske nastala prva zamisel revolucije, povezane z nerešenim vprašanjem majhnega naroda. Pravica narodov do samoodločbe je zdaj dobila svoje priznано mesto v političnem slovarju mednarodnega delavskega gibanja. V sedemdesetih letih je prišla tudi v program avstrijskih socialistov, vendar samo prehodno. Sočasno je v srbskem in širšem prostoru nastopal Svetozar Marković s podobno zamisljo, le da je on šel dlje in je boj za narodno osvoboditev, ki naj bi ga vodila »čista in prava gibanja za narodnost«, postavil v središče svojih revolucionarnih zamisli.

Če si zdaj ogledamo razvoj v času od ustanavljanja socialdemokratskih delavskih strank v večjem delu naših dežel do sodobnosti, lahko pri oblikovanju razmerja delavskega razreda do narodov, zelo na splošno, opazimo štiri stopnje. Skupna značilnost vsega tega časa je dosledna kritika, z delavskega razrednega stališča, nacionalizma, buržoazije sploh, posebno pa svoje. Po letu 1945, seveda, v novi obliki.

Na stopnji socialdemokratskega obdobja do leta 1914 so prevladovala znane določilnice: narodno vprašanje je skrb buržoazije, nerešeno narodno vprašanje ovira razredni boj, naivni delavski kozmopolitizem ipd. Avstromarksizem, ki je zanikoval politično naravo narodnega vprašanja, ni sprejel pravice narodov do samoodločbe, dosegel pa je precejšnjo stopnjo organiziranosti in solidarnosti delavcev vseh narodov za neposreden razredni boj v ožjem pomenu. Stališče boljševikov, da je priznanje pravice narodov do samoodločbe pogoj za razredno enotnost delavstva v večnacionalni Rusiji, ni bilo ravno široko znano. V naših deželah so socialisti iskali rešitve problema socialistične poti pri majhnih, slabo razvitih narodih. Izražali so tudi izvirna in perspektivna stališča. Srbska socialdemokratska stranka je naglašala pomembnost narodne samoodločbe in svobodne države za proletarijat, načela je vprašanje posebne odgovornosti delavske stranke velike imperialistične države (Avstro-Ogrske), poudarjala je idejo o revolucionarnem osvobajanju narodov in balkansko federacijo kot revolucionarni projekt. V Avstro-Ogrs-

ki so jugoslovanske delavske stranke poudarjale poseben interes proletariata za reševanje jugoslovanskega vprašanja, nastopale so proti nacionalističnim trenjem med lastnimi buržoazijami in že leta 1896 so sprejele načelo ljubezni in bratstva jugoslovanskih narodov. Prekašale so meščanske stranke v navezovanju dejanskih stikov v jugoslovanskem okviru. Leta 1913 se je tu že oblikovala zamisel o popolnoma neodvisni jugoslovanski federativni republiki enakopravnih narodov.

Druga stopnja je bilo znano stališče Komunistične partije Jugoslavije o narodnem vprašanju v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki se je oblikovalo leta 1923, 1924, potem ko je Komunistična partija Jugoslavije marksistično preverila idejo o enotnem jugoslovanskem narodu in jo opustila. Ne bi govorili o posledicah samovoljnega stališča kominterne leta 1924, da je treba splošno geslo o pravici do samoodločbe konkretizirati v zahtevo po ločitvi Makedonije, Slovenije in Hrvaške, vendar moramo omeniti neko splošno slabost, ki so jo na tej stopnji kazali marksisti v Jugoslaviji, ko so govorili o razmerju med revolucijo in narodi. Njihov konkretni interes je bil omejen na primere narodov z nerešenim narodnim vprašanjem. To je po eni strani zmanjševalo pripravljenost marksistov, da se lotijo celostne analize položaja srbskega naroda v jugoslovanski celoti, po drugi pa je zniževalo njihove možnosti, da bi opazili in ugotovili pomen splošnega pojava narodov za revolucijo. Kjer je narodno vprašanje bilo predmet političnih spopadov, so ga obravnavali predvsem kot vprašanje revolucionarne taktike za odtegotanje narodnih množic, zlasti kmečkih, vplivu narodnih buržoazij. Zlasti občuten je bil vpliv Stalinove teorije oziroma trditve, da je narodno vprašanje v bistvu kmečko.

• Nova, tretja stopnja razumevanja razmerja med revolucijo in narodi se je najavljala že med politično krizo jugoslovanske države leta 1928. To so bile Titove anticipacije, izražene na znani 8. konferenci zagrebške organizacije in v kritiki frakcijske prakse Komunistične partije Jugoslavije, ki jo je naglašal na novo izvoljeni generalni sekretar Djuro Djaković. Udarci kraljevske diktature so pretrgali razvoj teh anticipacij; ponovno so se nadaljevale in razvijale z obnavljanjem dejavnosti Komunistične partije Jugoslavije leta 1933 in po njem. Tedaj je

bilo tudi teoretsko izraženo spoznanje, da je narodno vprašanje stvar vse družbe (to je dejansko presegalo obvezno trditev o kmečkem bistvu narodnega vprašanja); rečeno je bilo, da ima proletariat glede tega vprašanja svoj neposredni, in ne samo posredni interes. Zanj to ni samo taktično sredstvo, je narodno vprašanje tudi prav zanj pomembno, saj je on sam del naroda, ki ni enakopraven. Iz tega neposredno izhaja sklep, da se Komunistična partija Jugoslavije ne sme omejevat na taktično podporo narodnim gibanjem s povezovanjem z levimi strujami v njih, temveč jim mora stopiti na čelo. To je bila Titova zahteva konec 1934. S tem ni bil povezan samo sklep o oblikovanju narodnih partij Hrvaške, Slovenije in Makedonije v sklopu Komunistične partije Jugoslavije. Takratni predlogi iz Hrvaške in Slovenije, naj se ustanovi tudi narodna partija Srbije, so pomenili začetek tiste nove usmeritve partijske politike, ki je težila k temu, da bi se Komunistična partija Jugoslavije »obrnila z obrazom« k vsem jugoslovanskim narodom, njihovim celostnim problemom in se uveljavila kot njihova vodilna sila. To torej zdaj velja že za vse jugoslovanske narode, ne glede na razlike v njihovem trenutnem položaju. Še pred začetkom nove svetovne vojne je bil izražen koncept, da bo treba v prihajajočih krizah zastaviti vprašanje svobode narodov tako, da bo to sočasno tudi obračun z narodno buržoazijo vsakega izmed njih in vseh skupaj. To so bila izhodišča za uspešno revolucionarno politiko Komunistične partije Jugoslavije v narodnoosvobodilni vojni.

Že med vojno, še posebno pa po njej, so s socialistično preobrazbo družbe sledili novi sklepi na podlagi dejstva, da je v vseh narodnih gibanjih oziroma po letu 1945 v vseh osvobojenih jugoslovanskih narodih delavski razred na revolucionaren način prevzel

vodilno vlogo, da je bila končno zgodovinsko izključena možnost, da bi narodi sledili reakciji narodne buržoazije. Zlasti po izkušnjah z informbirojem se je krepilo spoznanje, da združitve razrednega in narodnega momenta v revoluciji ni začasna taktika, temveč bistveni del strateškega smotra osvoboditve dela. Tedaj je Rodoljub Čolaković izrecno ugotovil, da se je proletariat jugoslovanskih narodov konstituiral kot nacija v duhu Komunističnega manifesta. Odločitve za samoupravno usmeritev jugoslovanskega socializma je iz lastne potrebe še bolj valorizirala povezanost splošnega revolucionarnega delovanja z vodilnim delovanjem v okviru posameznih narodov. To je bilo v duhu tistega, kar je Tito rekel v kritičnem letu 1948, ko je govoril o nekaterih vzhodnoevropskih državah z enim narodom: »Pri njih je glavni moment razredni, pri nas pa narodni in razredni.«

Ta oris, ki je že tako nujno zelo poenostavljen, bi bil povsem nepopoln, če ne bi poudarili, da sta bili za idejni razvoj, ki je bil sočasno razvoj prakse revolucije, nujni vsaj dve zgodovinski predpostavki. Prva je bila brezpogojno priznanje obstoja narodov v Jugoslaviji, kar je bilo po vojni na podlagi analize in svetovnih izkušenj dopolnjeno še s spoznanjem, da tudi socializem nič ne spremeni v vsebini in vlogi narodov kot družbenoekonomske kategorije, ki je univerzalen pojav. Druga neizogibna predpostavka pa sta bila priznanje in popolno upoštevanje izvirne zgodovinske potrebe jugoslovanskih narodov po tem, da bi ustanovili skupno državo, da bi živeli v skupnosti, ki je kot takšna notranje vedno tesneje strukturno povezana v življenjsko celoto. Lahko bi rekli, da oboje pomeni posebno izkustvo in moč jugoslovanske revolucije, ki je enotna, ker je obenem tudi revolucija vseh narodov in narodnosti Jugoslavije.

DR. DRAGO ROKSANDIĆ

Jugoslovanstvo pred nastankom Jugoslavije

Čeprav v naši znanosti, kulturi in politiki spet vse pogostejše razpravljamo o jugoslovanstvu, število odprtih vprašanj na to temo opozarja, da je bistveno pomembno, kako razpravljamo o njej. Če se omejimo na znanost, posebej na zgodovinsko, je osrednje vprašanje, na kakšni teoretično-metodološki ravni iščemo pomen jugoslovanske dediščine. Vztrajno nacionalno-ideološko vrednotenje jugoslovanstva, naj gre za nje-govo »unitaristično«, »partikularistično« ali »separatistično« različico, še vedno močno bremeni kritično zavest, še vedno se ni odpovedalo hotenju, da bi ga izenačili z nacionalno-kulturnim javnim mnenjem o vprašanju razmerja do jugoslovanstva oziroma mejne črte do vseh (nezadostno) nacionalno homogeniziranih stališč.

Spremenjena teoretično-metodološka raven, na kateri iščemo pomen jugoslovanske dediščine, se kaže v številnih podobah. V tem prispevku bo govor o raziskovanju jugoslovanstva pred nastankom Jugoslavije. Zelo pomembno je opozorilo, da stališča v njem ne izhajajo iz nikakršne avtorjeve »zaprte« sodbe o raziskavah jugoslovanstva pred nastankom Jugoslavije v jugoslovanskem zgodovinopisju, še manj pa se želijo odpovedati kateremukoli delu v zdaj že velikanskem raziskovalnem opusu o tem vprašanju. Želijo podpreti tok ponovnega tolmačenja dediščine, ki je pri nas že nedvomen; to dokazujejo doseženi spoznavni premiki v globalno zgodovinskem pomenu. Ravno tako bi lahko rekel v marksističnem pomenu, če ne bi imel pomislekov zaradi tako pogostega zlorabljanja tega izraza. V tem prispevku podpiram globalne zgodovinske raziskave, vendar s tem nočem že vnaprej reči, da odklanjam drugače utemeljene raziskave, ravno tako pa ne gledam že vnaprej pozitivno na načelne obravnave, za katere se zavzema ta prispevek.

Globalno zgodovinski način obravnave jugoslovanstva pred nastankom Jugoslavije mora biti predvsem kritičen, jasno ločen od vseh vrst omejevanja, s katerimi prilagajajo vrednotenje jugoslovanstva potrebam katere koli posamezne nacionalne ideologije pri nas.

Dejstvo je, da v sodobni Jugoslaviji ni zgodovinarja, ki bi znal primerjalno najti smisel v novejših zgodovinskih izkušnjah **vseh** jugoslovanskih narodov in narodnosti, zgodovinskih izkušnjah držav, v mejah katerih so živeli jugoslovanski narodi in na-

rodnosti v novem veku. Mogoče bi lahko upravičeno ugovarjali temu, da bi se tak zgodovinar ali taki zgodovinarji sploh mogli razviti! Tudi če sprejmemo ta ugovor, lahko trdimo: narodne zgodovine so pri nas že tako etnocentrične, da se jim kratko malo izmika možnost za raziskave te vrste.

Ker omenjeno primerjalno iskanje pomena ni mogoče, se nujno vsiljuje vprašanje, ali sploh obstajajo nujne, se pravi minimalne postavke za kritično mnenje o jugoslovanstvu pred nastankom Jugoslavije. Zastavlja se vprašanje, koliko je jugoslovansko zgodovinopisje v tej zvezi še vedno v »predraziskovalnem« stanju.

Pri veliki večini jugoslovanskih zgodovinarjev se jugoslovanstvo pred nastankom skupne države južnoslovanskih narodov brez Bolgarov in manjših ali večjih delov južnoslovanskih narodov, ki so prišli vanjo, kakor tudi z manjšim ali večjim deležem drugih narodov, redno skrči na jugoslovansko idejo, ideologijo, v najboljšem primeru politiko. Včasih razpravljajo o jugoslovanskem gibanju, zelo poredko pa tudi o drugih oblikah jugoslovanstva.

V zgodovini jezika in književnosti pri nas ravno tako raziskujejo oblike jugoslovanstva. Prav tako tudi v nekaterih drugih družbenih in humanističnih vedah.

Del razlogov za tako skrčitev jugoslovanstva je nedvomno znanstvenega značaja. Neobvladano razkosavanje znanstvenih raziskav pri nas gotovo bistveno otežuje možnosti za kak poskus globalno zgodovinskega raziskovanja. V jugoslovanskem zgodovinopisju še vedno prevladujejo politično-zgodovinske raziskave, ki neposredno ali posredno vplivajo na vse druge. Preučevanje jugoslovanstva v politični zgodovini, na primer, očitno vpliva tudi na preučevanje jugoslovanstva v zgodovini jezika ali književnosti.

Drugi del razlogov za tako skrčitev jugoslovanstva je ideološkega in političnega značaja, in sicer neizogibna posledica nekdanjega in sedanjega pogleda na jugoslovanstvo.

Seveda sploh ni sporno vprašanje, ali bo v prihodnje treba v dobršni meri obravnavati to ali ono jugoslovansko idejo, ideologijo ali politiko. Sporno pa je, če to ali ono jugoslovansko idejo, ideologijo ali politiko raziskujemo na eksegetski ravni, ne da bi globalno zgodovinsko načenjali vprašanja o zgodovini družbe v jugoslovanskih ali ju-

govzhodnoevropskih razsežnostih, v katerih se posamezne jugoslovanske ideje, ideologije ali politike oblikujejo, nastajajo ali izginjajo.

Ker je nesporno, da ista ideja, ideologija ali politika v raznih zgodovinskih položajih nima enake družbene funkcije, obravnavanega vprašanja zares ni mogoče skrčiti na raven »moderne smeri«, ki jo dobro vzgojen tradicionalistični okus kratko malo lahko zanemari.

V tem pomenu presega globalno zgodovinsko obravnavanje pojavov jugoslovanstva tradicionalistično še v enem pogledu. Medtem ko je tradicionalistično obravnavanje v raziskovanju pripravljeno »preskočiti« vse, kar izključuje njegov raziskovalski svetovni nazor, ima globalno zgodovinsko ravno zaradi svoje globalne historičnosti za *conditio sine qua non* kritičnega, raziskovalnega dela upoštevanje vseh pojavov jugoslovanstva.

Jugoslovansko izročilo v globalno zgodovinskem raziskovanju nujno izgublja skoraj mitično kontinuiteto, njena zgodovinska nasprotja pa nujno postanejo osrednji predmet raziskave. Tako jo nujno nehajo vrednotiti z ideološkimi, pozitivno-negativnimi ocenami. Tako zgodovina jugoslovanstva ni več zgodovina objav posameznikov, ki zatajijo sami sebe, družbenih skupin ali celo celih narodov v nasprotju z drugimi, za katere v njej ni prostora. Na ta način je lahko zgodovina jugoslovanstva veliko manj priporočljiva licitiranja ali doziranja.

Samo po sebi se razume, da tako stališče izključuje vsako obliko nadnacionalnega jugoslovanstva v času, o katerem govori ta prispevek, pa tudi pozneje.

Čeprav več raziskovalcev šteje ta pojem za *terminus technicus* – najbrž bi bilo bolje reči »supranacionalno« jugoslovanstvo – njegova raba splošno ni upravičena. Če jugoslovanstvo globalno zgodovinsko raziskujemo v času nacionalnih integracij, je bilo pri nas zgodovinsko mogoče samo kot »intranacionalen« in »internacionalen« pojav.

Z drugimi besedami, pomen lahko dobi samo kot dejavnik posameznih nacionalno-integracijskih procesov na jugoslovanskih tleh, ne glede na to ali gre za južnoslovanske narode ali ne, oziroma kot dejavnik medsebojnega prepletanja dveh, več ali vseh nacionalno-integracijskih procesov v njem.

V zvezi s tem je očitno, da vprašanje jugoslovanstva ni samo terminološko, to se pravi, da zgodovine jugoslovanstva ni mogoče skržiti samo na zgodovino jugoslovanške ideje, ideologije ali politike, ampak tudi vseh drugih zgodovinskih pojavov, ki so v času nacionalnih integracij na jugoslovanskem ozemlju na ravni »intranacionalnih« in »internacionalnih« odnosov sprožali vprašanja o prepletanju. Čeprav pojem »prepletanje« lahko izzove marsikaj nejasnega, ga ob tej priložnosti hoté uporabljam brez vsakega pomena, ki bi zgodovinsko omogočil dvom o celotnosti nacionalnointegracijskih gibanj na naših tleh.

Ilirska ideja ni isto kakor jugoslovanska, tako kot tudi balkanska ideja ni isto kakor jugoslovanska, vendar tudi nobena posamezna med njimi zgodovinsko ni tako strnjena, da bi bilo upravičeno njihovo zgodovinsko razločevanje, mogoče celo nasprotje med njimi. Jugoslovansko izročilo pred letom 1918 je bilo bogato in protislovno. Znamo nam je samo deloma.

Zgodovina jugoslovanstva je neločljiva od zgodovine nacionalnointegracijskih procesov pri nas, čeprav je ni mogoče skržiti samo nanjo, saj ima tudi svoje prednacionalno integracijsko obdobje.

Ker so se nacionalnointegracijski procesi v jugoslovanski družbi začeli na prehodu iz fevdalne družbe v meščansko, je pri tem osrednje vprašanje, v kakšnem zgodovinskem razmerju so značaj prehodnih obdobj in nacionalnointegracijski procesi oziroma kako je jugoslovanstvo kot eden od pojavov v nacionalnointegracijskih procesih povezano z značajem prehodnih obdobj.

To vprašanje je nedvomno povezano z negotovostjo, ki jo pri nas tako pogosto spregledamo, in sicer družbene in gospodarske »podlage« jugoslovanstva pred nastankom Jugoslavije.

Raziskava take vrste je gotovo zelo otežena, saj bi bilo vsako nepreudarno sklepanje po vzorcu »osnove« in »nadstavbe«, »suprastrukture« in »infrastrukture« zagotovo neresno in bi kompromitiralo zgodovino jugoslovanstva.

Toda vprašanje ostaja odprto vsaj toliko časa, dokler smiselno ne dokažemo, da ni nobene družbene in gospodarske »podlage« jugoslovanstva.

Mnenja Mije Mirkovića o tem nam ni treba sprejeti, pač pa ga moramo preučiti. Je-

drnato ga je zapisal v Ekonomski historiji Jugoslavije:

»V gospodarski zgodovini narodov Jugoslavije sta **bistvena**: 1. **področje**, na katerem živijo ti narodi, in **istovetnost gospodarske podlage** življenja naroda na področju, ki ga danes obsega SFRJ.«

»Če gledamo državo kot celoto, vidimo nekaj odločilnih elementov. Ravnina – Posavje, Podravje, Pomoravje, Podonavje in Potisje – tvori komaj petino celotnega ozemlja. Preostalo je deloma gričevje, deloma hribovje in gorovje... Na gospodarstvo vsega ozemlja in torej tudi na gospodarsko zgodovino naroda je vplivala naravna pomanjkljivost, da se plovne reke tega ozemlja ne izlivajo v naše morje.«

»Med elementi, ki so ločevali jugoslovanske narode, so tudi gore. Ovirale so promet med morjem in ravnino ter vplivale na organizacijo dela, proizvodnjo in način življenja, ki je drugačno kakor na ravnini ali pri morju.«

»Na ozemlju vsakega jugoslovanskega naroda so tako ravnine kakor gore v neenakem razmerju. Torej se na področju vsakega od teh narodov kažejo enake razlike v življenjskih razmerah prebivalstva. Če tako gledamo na ta pojav, nas opozarja, da povezujejo jugoslovanske narode enaka gospodarska podlaga, enaki gospodarski elementi, enak gospodarski slovar, da so razlike znotraj vsakega posameznega naroda enake.«

Čeprav se je politična zgodovina narodov oblikovala v raznih okvirih, je bila **gospodarska zgodovina** enaka, v dobršni meri tudi skupna... Elementi ločevanja... niso mogli nikoli do konca obveljati, ker niso mogli odstraniti tistega, kar narode združuje, to pa niso samo skupni rod, jezik in usoda, ampak tudi enaki ekonomski elementi in ekonomska podlaga.«

Ne moremo se, na primer, strinjati s tem, da Mirković postavlja gospodarsko zgodovino jugoslovanskih narodov nasproti njihovi politični zgodovini. Sicer pa tega ni mogoče sprejeti z globalno zgodovinskega stališča. Vendar ne moremo zanikati, da je pomembno zgodovinopisno preveriti njegove teze ravno s stališča raziskovanja jugoslovanstva pred nastankom Jugoslavije.

Kakor trdi Mirković – in ne samo on – je dejstvo, da je za vse jugoslovansko ozemlje tja do 20. stoletja najpomembnejša zgodovina poljedelske proizvodnje in agrarnih razmer.

Prehod iz fevdalne družbo v meščansko je torej potekal na jugoslovanskem področju v celoti na agrarni in ruralni osnovi in v tem procesu je meščanstvo odrinilo kmetstvo šele na robu družbene strukture. Nacionalnointegracijskih procesov, katerih nezamenljivo gibalno je meščanstvo, pri nas torej ni mogoče razumeti brez kmečko-poljedelske osnove. Enako lahko trdimo o pojavi jugoslovanstva. Seveda bo šele navedena raziskava lahko dokazala, kako agrarno-ruralna resničnost oblikuje posamezne nacionalnointegracijske, kakor tudi jugoslovanske, ideologije na vsem področju. V tej zvezi je nujno treba opozoriti na tole: čeprav še tako drži, da zgodovinsko ni mogoče ločiti razvoja meščanske družbe in nacionalne integracije, ravno tako drži, da razvoj ene in druge na jugoslovanskem področju, vendar tudi širše v vzhodni in jugovzhodni Evropi, nista nujno v premem sorazmerju. Zadostuje, da spomnimo na tuje meščanske dejavnike na našem ozemlju kot dejavnike prehoda iz fevdalne družbe v meščansko na eni strani, na drugi strani pa tudi kot dejavnike upočasnitve jugoslovanskih nacionalnointegracijskih gibanj oziroma germanizacije, madžarizacije, italianizacije itn. Zgodovinski pomen »jugoslovanske 'deseterske' ideologije« (Miroslav Krleža) je, na primer, v tej zvezi zelo protisloven.

Ravno tako je dejstvo, da zaradi upočasnjenega razvoja vseh jugoslovanskih družb na prehodu iz fevdalne družbe v meščansko nobena jugoslovanska dežela ni mogla kot gospodarski »Piemont« združiti vseh drugih. Vloga kraljevine Srbije kot vojno-političnega dejavnika v jugovzhodni Evropi pri rešitvi jugoslovanskega vprašanja v letih 1912–1918 je glede na to, kako je bilo takrat rešeno, popolnoma nerazumljiva, če spregledamo, da so v vojno-političnem pogledu naredili tisto, kar se je zgodovinsko vsiljevalo, vendar se ni dalo uresničiti tudi v gospodarskem pogledu.

Prehode iz fevdalne družbe v meščansko je pri vseh jugoslovanskih narodih posredovala refevdalizacija, ki je bila različno dolga, vsekakor pa dolgotrajna, in sicer v novem veku in z različno zgodovinsko vsebino. Čeprav je refevdalizacija novoveški pojav v vsej vzhodni in jugovzhodni Evropi, se ne pojavlja povsod ob istem času in se tudi ob istem času ne izgubi, v njenih zgodovinskih posebnostih pa je imela tudi različne posledice. Dovolj je primerjati Prusijo in

Poljsko v 18. in 19. stoletju, dovolj je primerjati različne dežele habsburške monarhije, pa nam bo to razumljivo.

Ker je refevdalizacija resničnost družbenega in gospodarskega razvoja jugoslovanskih dežel v habsburški monarhiji na primer tudi v prvi polovici 19. stoletja, dobi njihov zelo očitni zaostanek v razvoju kljub vsem medsebojnim razlikam svoj pravi pomen šele tedaj, ko ga presojamo tako v regionalnih kakor v evropskih razsežnostih, saj je kapitalizem v 19. stoletju svetovni sistem.

Zaostanek v razvoju jugoslovanskih dežel v dolgem časovnem razponu jim je v obdobju nacionalnointegracijskih procesov nujno vsiljeval izbiro bodisi v globljih spremembah obstoječega političnega sistema ali zunaj njega.

Po odpravi tlačanstva je kmečka družba v južnoslovanskih deželah habsburške monarhije zabredla v krizo, ki je bila kljub vsem konjunkturalnim spremembam trajna, zato ker je bila globalna, globalna zato, ker ne gre samo za krizo kmečke družbe, temveč tudi meščanske, ki se je razvijala izredno počasi.

Ker si sodobni južnoslovanski narodi niso mogli zagotoviti potrebnih razvojnih možnosti v habsburški monarhiji, so se nujno zastavljala vprašanja o njihovih medsebojnih razmerjih oziroma o jugoslovanskih idejah, ideologijah in politikah. Njihova pretežno agrarna stvarnost je pri tem hkrati dejavnik povezave in ločitve. Skupen zaostanek v razvoju je olajšal nastanek interesne skupnosti na podlagi bogate skupne dediščine iz prednacionalnega obdobja, »štipendistično« malomeščanstvo, nenehno odvisno od raznih tujih središč oblasti, pa je trajno podiralo vsak poskus jugoslovanske integracije (Miroslav Krleža). Tarnanje spričo pravoslavja, katolištva ali islama, Vzhoda in Zahoda, barbarstva in civilizacije samo priča o nemoči, da bi v malomeščanski resničnosti kar koli spremenili.

V tem smislu je bilo jugoslovanstvo izziv, ki je daleč presegal moči meščanstva v jugoslovanskih narodih. Pri zelo svojevrstnem oblikovanju jugoslovanstva in še bolj svojevrstnem nasprotovanju le-temu je samo ustvarjalo podmene za rešitev jugoslovanskega vprašanja s kakimi drugimi zgodovinskimi podmenami.

DR. JANKO PLETERSKI

Nekaj
pripomb
k
razmišljanju
o
prihodnjem
delu
pri
pisanju
zgodovine
Zveze
komunistov
Jugoslavije

O načinu, kako doseči cilj, se pravi zgodovino Zveze komunistov Jugoslavije v več knjigah, je treba dobro preudariti in se dogovoriti prej, preden se dela lotimo. Najbrž se bo treba odločiti, da bo to delo znanstvenikov, za katero bodo odgovarjali kot strokovnjaki in kot komunisti. V bistvu ne bi smelo biti razlik med načinom raziskovanja in pisanja zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije in zgodovine jugoslovanskih narodov in narodnosti. To bi med drugim pomenilo, da bo besedilo odprto, in ne zaključeno – ne zaključeno kot končni izrek nekakšne absolutne resnice, ki bi v resnici ustrezala samo trenutnemu razpoloženju. Besedilo naj daje sodbne, dovolj pa mora biti tudi za nova raziskovanja. S tem ne mislim na neskončno iskanje vedno nove množice podatkov, temveč na zastavljanje novih vprašanj zgodovini in iskanje odgovorov nanja. Recimo samo za ponazoritev: ko bi bil kdo pisal zgodovino Komunistične partije Jugoslavije leta 1946, v njej ne bi bil zastavil vprašanja, kakšen je bil vpliv stalizma; ko bi bil to zgodovino pisal leta 1952, v njej ne bi iskal kali samoupravnih usmeritev in neuvrščenosti itd. Čas zastavlja preteklosti nova vprašanja. Včasih tudi daleč nazaj, tudi prek tiste varnostne razdalje, prek časovne razdalje. V tem oziru bi bilo treba težiti k odprtosti besedila do vprašanj prihodnosti. To je mogoče doseči tako, da bo refleksiven, in ne kratko malo afirmativen, tako da bo poskušal razmišljati o svojih resnicah in sodbah.

V tem smislu bi bilo treba predvideti možnost, da bi nova zgodovina v več knjigah – pri nekaterih, dobro definiranih vprašanjih – upoštevala tudi različne poglede. Seveda je treba težiti k besedilu, ki bo sprejemljivo tudi za zvezo komunistov in za vso jugoslovansko javnost, vendar ne tako, da bi za vsako posamično vprašanje sprejeli takšno formulacijo, ki bi ustregla vsem mnenjem, vsem nazorom. To bi pomenilo težiti h kompromisu, in ne k zgodovinskemu sklepu. Tudi pisanje tako politično pomembne zgodovine, kot je zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, ne more biti v sklepah podobno načinu pisanja in sprejemanja politične resolucije. Ne bi smeli tudi izključiti možnosti, da bi o nekaterih vprašanjih lahko bile različne razlage.

Verjetno bo morala tudi zgodovina v več knjigah, kljub veliko večjemu obsegu, težiti k jedrnatosti in strnjenosti. Najbrž bo-

do uredniki spet rekli: besedilo mora biti sintetično. Zato je treba pojem sinteze vnaprej dobro pojasniti, tako v krogu sodelavcev kot v krogu tistih, ki bodo spodbudili to delo, drugače se bodo porajali dvomi. Najbrž tudi med današnjim pogovorom ne bi mogli dobiti samo enega odgovora na vprašanje, kaj je sinteza. Na podlagi izkušenj pri dosedanjem delu smo se prepričali, da sinteza ne pomeni zgolj sumiranje, kratko povzemanje posamičnih zgodovinopisnih prispevkov in v njih opisanih dejstev. Prav tako pa tudi ni nekaj, do česar pride mo z odbiranjem, odštevanjem, krčenjem na sodbe, ki so najbolj očitne ali pa vsečne in na dejstva, ki govorijo njim v prid. Drug sklep, ki bi ga prav tako lahko sprejeli brez večjega pomišljanja, je, da morajo biti za sintezo stvari poprej znanstveno raziskane. Sinteza ni istovetna z improvizacijo oziroma delovno hipotezo. To ne pomeni, da so strnjevanje, odbiranje in delovne hipoteze kot metode nedopustni nasploh. Nasprotno, le da jih je treba ustrezno uporabljati, tako da je njihova narava jasno vidna. Mislim, da mora sinteza vsebovati tudi kvaliteto, ki je ni mogoče tehnično določiti. To je smisel za ustvarjalnost. Sinteza je višja stopnja spoznanja, nova kvaliteta, brez ustvarjalnosti pa to ni mogoče. Težko si je zamisljati ustvarjalnost skupine, lahko pa skupina ustvari dobro osnovo za to. Je torej malo podobnosti z ustvarjalnostjo pri umetniškem delu. Iskati je treba način, da bi osebno sposobnost spoznavanja notranje logike in zunanje celostnosti zgodovinskega procesa kombinirali s kopičenjem znanstvenega izkustva in poznavanja skupine, in sicer ves čas skupnega dela. Doseči bi bilo treba stanje, v katerem se v prvi ne v zadnji fazi sintetiziranja zgodovine posamezni avtorji – sodelavci v skupini – ne bi znašli v takem položaju, da bi ostali »uporabljena literatura«.

Eno izmed vprašanj, ki bo spremljalo vsako delo pri pisanju zgodovine Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije), je vprašanje razmerja med zgodovino gibanja in celotno zgodovino Jugoslavije, in sicer v vseh elementih te celote, torej tudi v njenih nacionalnih oziroma zgodovinskih delih. Problem ni samo v tem, da nimamo in da kmalu tudi še ne bomo imeli napisane zgodovine narodov in narodnosti Jugoslavije v 19. in 20. stoletju. Gre za razmerje med zgodovino stranke re-

volucionarnega delavskega gibanja in zgodovino družbe, v kateri deluje. Ta problem je treba rešiti tudi ne glede na to, kaj je o tej družbi že napisano in kaj ni. To je problem, ki ga seveda morajo reševati tudi pisci še ne napisane zgodovine jugoslovanskih narodov in narodnosti Jugoslavije in pisci partijske zgodovine. Logično pa bi bilo, ko bi pisci zgodovine »avantgarde«, pri svojem delu naredili tudi kaj »avantgardnega«, da bi uveljavili nove dosežke pri zgodovinopisnem obvladovanju tega dialektičnega neksusa, spleta vzrokov. Ne bom dociral, da te dialektike ni mogoče obvladati, če imamo splošno družbeno in politično dogajanje za »okvir«, v katerega je treba vpeti sliko specialne partijske zgodovine. Celo zgolj formalno organizacijsko zgodovino partije bi bilo težko razložiti z »okvirsko« metodo. Zgodovina delavske stranke ni nekakšna četrta razsežnost naše »navadne« zgodovine, temveč je njen popolnoma zemeljski, organski del, ki je določen po tej celoti in jo tudi sam določa. Spričo večnarodne (in do leta 1918 tudi »večzgodovinske«) Jugoslavije se s takšno metodo očitno razrešuje tudi tista navidezna, a pogosto potencirana dilema, kaj je primarno: zgodovina razredne organizacije ali pa razredna organizacija v zgodovini nacionalnopluralistične družbe. Mislim, da ta dilema za marksiste, še zlasti pa za zgodovinarje kot praktike v znanstveni disciplini, ne bi smela biti nerešljiv metodološki problem. Razlika med narodno oziroma splošnodružbeno zgodovino in zgodovino partije je v bistvu v različnosti zornih kotov, in ne v predmetu.

Vemo, da je bilo delo za zgodovino Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije) v eni knjigi razdeljeno na štiri time po kronološkem načelu. Izraz »tim« v tem primeru nemara ni najbolj primeren, saj je šlo bolj ali manj za preprosto sodelovanje določenega števila strokovnjakov za posamična področja.

Pisali smo na podlagi že obstoječega fonda znanja in poznavanja. To so bile skupine izvedencev. Verjetno bo pri pisanju zgodovine Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije) v več knjigah to v marsičem drugače. Dotakniti se želim samo enega vprašanja v zvezi s timskim delom, in sicer kriterija, po katerem so bile sestavljene te naše skupine izvedencev. Največ kritičnih pripomb je bilo izrečenih, vsaj v osebnih pogovorih, na ra-

čun tako imenovanega ključa, enake udeležbe republik in pokrajin. Znanstveno kvaliteto posameznih izvedencev so izmerili v republikah, v Srbiji tudi v obeh pokrajinah. Kritika tako imenovanega ključa je v današnjih jugoslovanskih razmerah dokaj priljubljena. Ne bi pa smeli dopustiti, da bi nam prikrila prave probleme. Verjetno se tudi pri izdelavi zgodovine v več delih ne bo mogoče izogniti delovnim skupinam, timom ali kakor bomo že imenovali ta telesa. Mislim, da bi bilo dobro, če bi se v zvezi s tem dogovorili o nekaterih temeljnih pravilih. Jaz si to, na primer, zamišljam takole. Najprej je treba doseči soglasje, da se kot kriterij za izbiro posameznikov za delo v takšni skupini upoštevajo znanstvene, raziskovalne kvalitete, kakor se običajno v znanstvenih, strokovnih krogih. Razumljivo, da pri tem ne bi smelo biti nikakršnega generacijskega zapiranja, postavljanja ovir novim, mlajšim močem, da mladi ne bi mogli sodelovati in se uveljaviti pri tem delu. Razumljivo pa je tudi, da bo še naprej ostala neizogibna potreba po tem, da bi vsako jugoslovansko okolje moglo prikazati svoje zgodovinske probleme pristo, se pravi iz sebe. Kot sestavni del tega pravila bi bilo po mojem mnenju treba uporabljati postopek, po katerem bi se problemi posameznih okolij vedno prikazovali v primerjavi s splošnimi problemi skupnosti oziroma s posamičnimi drugačnimi pristopi v drugih okoljih. Ali z drugimi besedami, upošteva je notranjo odvisnost in avtonomno logiko posameznega problema, bi bilo treba pri njegovem prikazovanju vedno težiti k identificiranju tistega, kar je splošno, oziroma tistega, kar posamezno okolje sprejema iz splošnih potreb kot svoje pravilo obnašanja. Dialektika splošnega in posebnega na ravni posameznih okolij bi se morala tako redno uveljavljati, da ne rečem, da bi morala biti tudi normativno predpisana.

V vsakem primeru bo najbrž potrebno posebno delo strokovnjakov, ki bodo posebej proučevali dejavnosti osrednjega vodstva Zveze komunistov Jugoslavije, metodologijo njegove vodstvene dejavnosti in seveda tudi njene učinke. To očitno ni formalno vprašanje, temveč pomeni proučevanje procesov in načinov, po katerih se je določalo in zagotavljalo celostno delovanje Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije) v zgodovini. Zgodilo bi se lahko, da bi se obzorje opazovanja

zožilo zgolj na delovanje centra in da bi se spregledal povratni vpliv terena, posameznih okolij na splošno politiko. Menim, da bi bilo mogoče in koristno sprejeti pravilo, da bi moral vsak, ki bi mu zaupali pisanje zgodovine osrednjega vodenja, imeti tudi znanstvene izkušnje iz raziskovanja revolucionarnega delovanja vsaj na enem jugoslovanskem »terenu«. Dialektično medsebojno delovanje in vplivanje forumov in baze je bilo namreč vselej bistvena značilnost funkcije vodenja; kdor to proučuje, mora biti usposobljen za opazovanje tega procesa. Tedaj nam bo ekskluzivizem tako v posebnem kot v splošnem povzročal manj skrbi.

O javnosti dela. Potrebna je tako načelno kot v praksi. Potrebna ni samo javnosti, javnemu mnenju, temveč še zlasti sodelujočim v tem podjetju. Vprašanje je, kako jo je mogoče zagotoviti. Vprašanja javnosti dela ne bi smeli obravnavati na način, ki bi zbujal vtis, kakor da se gleda piscem pod prste.

Javnost je mogoče zagotoviti v raznih oblikah: s prirejanjem javnosti dostopnih posvetovanj o problemih zgodovinskega spoznavanja, o katerih je treba širše razpravljati; s sprotnim objavljanjem posameznih monografskih prispevkov; z razpravami o posameznih vprašanjih ali o celostnih problemih v publikacijah, ki so dosegljive javnosti itd. Zlasti pomemben način javnosti dela, ki ima trajno vrednost tudi za sleherni prihodnje delo, je sistematično objavljanje gradiva, na katerem temelji zgodovinopisno delo. To je za javnost najboljša možnost, da preveri zapisane sklepe in korektnost zgodovinarjevega dela.

Vsem tem oblikam javnosti dela in tudi drugim delovnim potrebam bi najbolj ustrezalo izdajanje časopisa, ki bi bil posvečen problemom zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije. Načrtujejo, da bo delo pri tej zgodovini trajalo deset let, to pa je obdobje, ki samo po sebi upravičuje in dopušča, da bi imelo to podjetje tudi svoj časopis. Stroški zanj bi bili v okviru stroškov za to delo razmeroma majhni, učinek pa velik. Poseben časopis za to podjetje ne bi pomenil vsiljevanja neke nove discipline, temveč zadovoljevanje potrebe, ki bo vedno posebna naloga našega zgodovinopisja. Imel bi velik pomen za vso jugoslovansko družbo, da ne omenjamo preostalega sveta. Takšen časopis bi bil dejavnik trajnega preverjanja misli, pa tudi sredstvo njene kohezivne sile.

MAG. BOŽIDAR JEZERNIK

Za zgodovino delavskega gibanja in komunistične stranke na Slovenskem

Borec št. 6–7 je med drugim prinesel tudi pogovor med dr. Dušanom Nečakom in dr. Francetom Rozmanom pod naslovom Slovensko zgodovinopisje tako in drugače. Reči moram, da sem z velikim zanimanjem prebral pogovor dveh uglednih slovenskih zgodovinopiscev o aktualnih vprašanjih njune stroke. Spraševalec je namreč znal izbrati res aktualna vprašanja, odgovori dr. Rozmana pa so takšni, da bi se pod njimi z veseljem podpisal, če bi le znal tako jasno in natančno izraziti svoje misli. Prepričan sem, da ne izražam samo svojega mnenja, če zapišem, da bi bilo koristno, če bi dr. Nečak poiskal še več tako zanimivih sogovornikov.

V pogovoru je bila izrečena tudi misel, o kateri pa menim, da ni bila dovolj jasno formulirana; in sicer gre za misel o prednosti, ki jo pri nas uživa zgodovina po letu 1918. Menim namreč – in v tem se dr. Rozman gotovo strinja z menoj – da obstaja med zgodovinopisjem in drugim pisanjem o preteklosti določena, rekel bi bistvena razlika. Zgodovinopisje namreč mora biti napisano na podlagi kritične presoje virov, v tem, ko to ni nujno za vsakršno drugo, to je nestrokovno, pisanje o preteklosti. In če je bilo za pisanje o dogajanju po letu 1918 pri nas na razpolago vedno več denarja kot za pisanje o drugih časovnih razdobjih, to še ne pomeni, da je novejša zgodovina uživala prednost. Resda je (bilo) zaposlenih po različnih institucijah veliko delavcev za to področje, toda kljub temu šest desetletij in pol, kolikor jih je preteklo od ustanovitve komunistične stranke na Slovenskem, **še vedno nimamo** njene zgodovine, kar je glede na izjemno veliko vlogo in pomen, ki ju je imela komunistična stranka za razvoj dogajanja pri nas od svoje ustanovitve, prav nerazumljivo. Prav tako še vedno nimamo sintetične zgodovine narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije, čeprav bibliografija del o tem obdobju šteje menda že več kot petdeset tisoč enot. Zgodovina komunistične stranke na Slovenskem in sintetična zgodovina narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije sta torej prioritetni nalogi našega družboslovja. Zakaj samo z resno zamišljeno in izvedeno kritično zgodovino Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije) in razvoja novejšega družbenega dogajanja bomo mogli ugotoviti, kje smo in kakšne so poti naprej.

Temeljni pogoj, ki ga mora izpolniti družboslovje, da bo kos tej težki in odgovorni nalogi, je uporaba ustreznih teoretskih in metodoloških izhodišč, poleg tega pa se bo moralo izogniti pritiskom raznih sil, ki poskušajo v skladu s svojimi potrebami projicirati v zgodovino stališča dnevne politike. Scili in Karibdi neustreznih izhodišč in politikanstva se bo po mojem mnenju najbolje izognila obravnava, ki bo zgrajena na doslednem zgodovinsko materialističnem pristopu in ki ne bo obremenjena s predsodki. Predmet obravnave potemtakem ne bodo smeli biti več prvenstveno sklepi, stališča itd. posameznih forumov, ampak ljudje. Prav o njih pa do zdaj nismo imeli priložnosti veliko izvedeti. Najboljša ilustracija tega je vsekakor osnutek drugega dela zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije, v katerem lahko preberemo obnovo razprav v vodstvu Komunistične stranke Jugoslavije v dvajsetih letih na dvajsetih straneh. In kaj izvemo za tisti čas o članstvu? Le to: »V tem času je imela KSJ 1000 članov.«

Namen tega prispevka je razkriti nekaj takih vprašanj, ki so jih dosedanje obravnave zgodovine komunistične stranke pri nas obšle, ki pa bi si po svoji vlogi in pomenu, ki ju imajo za naš družbeni razvoj, zaslužila ustrežnejšo pozornost.

Izrinjenje komunistične stranke iz zakonitega političnega prizorišča leta 1921 je imelo poleg najpomembnejše posledice (da je delavstvo v Jugoslaviji ostalo brez stranke, ki je oblikovala njegove politične zahteve in se zavzemala za njihovo uresničevanje) tudi več drugih. Prisilna sprememba v načinu delovanja komunistične stranke v Jugoslaviji je namreč terjala tudi spremembe v liku njenih članov in aktivistov. Če so v kratkem času, ko je delovala legalno, bili stranki potrebni predvsem dobri govorniki, ki so na velikih javnih shodih pridobivali volilce za strankine zahteve, je bilo treba po prehodu na ilegalno delovanje najti drugačne načine pridobivanja množic za svoj politični program. Kakšni so bili ti načini in kako so vplivali na stališče množic (ideja postane materialna sila, ko zajame množice!), je še povsem neraziskano vprašanje.

Po uveljavitvi zakona o zaščiti države je bilo že samo članstvo v Komunistični stranki Jugoslavije in Skoju inkriminirano kot

kaznivo dejanje. Zato so se v Komunistično stranko Jugoslavije in Skoj vključevali le najbolj zavedni aktivisti delavskega gibanja. Poleg tega so se morali pri svojem ilegalnem delovanju držati tudi določenih pravil. Predvsem so morali biti molčeči in so morali prikrivati svoje politično udejstvovanje tudi pred svojci. Potrebe ilegalnega dela so terjale od njih tudi večjo vestnost; nalog niso smeli odlagati »na jutri«, morali so biti točni »kot ura« in končno niso smeli biti pozabljivi, ves čas so se morali zavedati svojih dolžnosti. Vsi komunisti in skojevci seveda nikoli niso imeli vseh teh lastnosti v največji možni meri; drugače ne bi bilo treba, na primer, »organu CK KPJ« Proleterju tolikokrat opozarjati svojih bralcev na to, kako so se posamezni tovariši izdali zgolj zato, ker so bili preveč zgovorni in so v gostilni ali v kavarni brbljali o svojem političnem udejstvovanju ali pa so se hvalisali s »skrivnostnimi« izjavami. Ali na to, da je bilo pri nekaterih njihovih tovariših najdenega precej gradiva, čeprav bi ga mogli pravočasno skriti; pravzaprav so to celo nameravali storiti, vendar so bili leni in so nalogo preložili »na jutri«, toda »jutri« je prišla policija in ga spravila namesto njih. Ali pa o tem, da je bil eden njihovih tovarišev aretiran samo zato, ker je tisti, s katerim sta bila domenjena za sestanek, zamudil; ko ga je čakal, je namreč padel v oči policijskemu agentu.¹ – Ker se takšna in podobna opozorila ponavljajo iz leta v leto, lahko sklepamo, da so bile tovrstne kršitve pravil konspirativnega delovanja bolj ali manj vsakdanja praksa: zakaj od tistega, česar nihče ne dela, ni treba odvrčati.

Pripadniki obeh organizacij se v svojem vsakdanjem življenju niso smeli razlikovati od svoje okolice ne po svoji noši ne po načinu vedenja: niso smeli nositi »revolucionarnih« oblačil ali značk, niti ne povsod govoriti o revoluciji in podobnem. Svoje politično prepričanje so morali skrivati pred javnostjo, ker bi mogle oblasti iz njihovega prepričanja sklepati o njihovem političnem delovanju. (Izjema so bili samo tisti, ki so jim že sodili zaradi protidržavnega delovanja, ali ki so bili že »kompromitirani« zaradi svojega političnega prepričanja. Menili so, da bi tisti, ki so bili splošno znani po svojih komunističnih nazorih, diskreditirali sebe in svoje ideje, če bi javno spremenili svoje prepričanje; prepričanje samo po sebi namreč ni bilo predmet kazenskega pregona.)

¹ Proleter, oktober 1930, str. 5.

Toda čeprav so morali skrivati svoje prepričanje, so morali aktivno delovati za njegovo uveljavitev; drugače bi sami likvidirali svojo politično organizacijo. Ali z besedami Josipa Broza: »Nesme se ona (tj. konspiracija – opomba B. J.) shvatiti tako da članovi KPJ skrivaju sebe i partiju pred policijom na taj način, da ništa ne rade da se ne bi 'kompromitirali', da ne rade prema političnoj liniji partije, nego kriju i svoje uvjerenje i svoj 'rad' te održavaju tajanstvene sastanke na kojima 'važno' većaju, a po svršetku sastanka oni se 'zakonspiriraju' i ništa ne rade. Takva konspiracija koja postaje sama sebi svrhom samo škodi partiji.«^{2 2a}

Če se pripadniki obeh organizacij navzven niso smeli razlikovati od svojega kulturnega okolja, so se morali potemtakem razlikovati od njega tako rekoč od znotraj: sicer ne bi bili nič posebnega; kajti takšnih, ki so bili bolj ali manj upravičeno nezadovoljni z vladajočim režimom, je bilo veliko. Ena od splošnih, tipičnih značajskih potez pripadnikov obeh organizacij, ki so ju morali razvi(ja)ti v danih razmerah, je bil asketizem: trše ko so bile razmere, v katerih so delovali, večja je bila potreba po ljudeh, zmožnih samoodrekanja (svoj vrh je ta razvoj zagotovo dosegel v skrbi za ranjence v bitki na Neretvi). V svojih spominih navaja France Klopčič iz članka v Majskem listu leta 1926 naslednji primer, »kako svojevrstno in kljubovalno razpoloženje proti vsemu obstoječemu je vladalo v vrstah mladih komunistov«. Članek namreč priporoča mladim revolucionarjem, naj obvladajo vsako strast, da jim bo mogoče priti »naprej čez skale in trnje do končnega legega cilja«. Zato naj bi obljubili pri svoji revolucionarni časti, da v tem letu ne bodo pokadili nobene cigarete več, »ta denar za naš tisk«, niti popili kaplje opojnih pijač, »kar bi dal zanje, dam za žrtve revolucije«.³

Asketizem se je uveljavljal tudi v odnosih med spoloma. Uveljavilo se je namreč stališče, da tistemu, ki se hoče resno posvetiti revolucionarnemu delu, ne kaže imeti razmerja z dekleti. »Za to smo navajali dva razloga: tisti fantje, ki so hodili za dekleti, niso imeli časa za delo v organizaciji in so zapuščali Skoj. Bila pa je tudi nevarnost, da zaljubljeni skojevec izblebeče dekletu tajne naloge, odkrije organizacijo in njene člane. Ker pa dekleta ne znajo držati jezika, lahko pride do izdaje in razkritja organizacije. Izjema so bili le fantje, katerih dekleta so so-

delovala v organizaciji. To je bil svojevrsten izraz mladostnega zanosa revolucionarne romantike. Ta idealizacije revolucionarja in asketa je vodila v dušitev naravnih življenjskih zakonitosti in nazadnje v zarotniško sektaštvo.«⁴ Poleg svojevrstne endogamije med pripadniki obeh organizacij, na katero opozarja v svojih spominih Miha Marinko, je imel pojav asketizma prav zaradi »dušitve naravnih življenjskih zakonitosti« velik pomen za njihovo politično udejstvovanje. Kakor je pokazala psihoanaliza, je libidonožno energijo mogoče uspešno sublimirati in jo usmeriti v drugo smer, v tem primeru v delo za Revolucijo.

Vzporedno z asketizmom med pripadniki obeh organizacij se je pojavljala tedaj tudi »brezkrajna, skoraj fanatična privrženost komunizmu«.⁵ Obe značajski potezi sta se pojavljali druga ob drugi kot vzrok in posledica hkrati, uveljavili pa sta se lahko pri širšem krogu ljudi predvsem zaradi vladajočih družbenih razmer. Kakor se spominja France Klopčič, se je tedaj zoper komunizem in delavski razred zganilo »vse meščanstvo, vse nazadnjaško«: rotenje s prižnic v cerkvi, zabičana vzgoja v šolah, vsako obrekovanje revolucije in revolucionarjev v tisku, nazadnjaško bahaštvo, klerikalna nestrpnost, purgarska strahopetnost, svari la reformistov: ne z glavo skozi zid . . . Bolj otipljivi in učinkoviti so bili ukrepi kakor odpust z dela, hišne preiskave in zapor ter »vrsta drugih blaženosti iz zaloga meščanske demokracije«. Toda hujše ko je bilo nasilje in težja ko je bila stiska, večje je bilo upanje v »svetlo prihodnost«, ki so jo obetali komunistični agitatorji. Janez Kusold, ki je bil zaradi komunistične dejavnosti v prvi polovici tridesetih let izgnan iz Ljubljane na podeželje, se spominja, da je imel največ uspeha med kmeti s svojimi idejami v zimskih večerih, »ko smo sedeli za pečjo po več ur, razlagal sem lepe ideje bodočnosti in o ruski revoluciji v splošno zadovoljstvo, poslušali bi me radi cele ure«.⁶ Zelo verjetno je, da vse, kar je povedal svojim poslušalcem, ni bilo utemeljeno samo na dejstvih. A z druge strani lahko prav tako domnevamo, da so bili najbolj aktivni v komunističnem gibanju prav tisti, ki so najbolj trdno verjeli v končno zmago nad razrednim sovražnikom, zmago, ki bi na stečaj odprla vrata v svetlo bodočnost, ker je bila prav ta vera v nevarni borbi najboljši zaveznik.

Iz etnološkega zornega kota je vprašanje

konspirativnega delovanja pripadnikov Komunistične stranke Jugoslavije in Skoja pomembno še zaradi nečesa: pri konspiraciji vsakdanjega političnega delovanja je namreč šlo za neke vrste uporabno etnologijo, to je zavestno poznavanje načina življenja, norm in vrednot svojega kulturnega okolja in ravnanje v skladu s tem znanjem. Pri tem lahko ugotovimo, da so pripadniki obeh organizacij v splošnem dobro obvladali nauke iz skrivnega delovanja, ki so jih prejemali na sestankih svojih celic in iz številnih ilegalnih tiskov, ter jih s precejšnjim uspehom prilagajali zahtevam konkretnih razmer, v katerih so delovali. Seveda so bili tudi sami vzgojeni v določenem kulturnem okolju, torej tudi sami obremenjeni z mnogimi predsodki svojega okolja; kot smo videli, je bil med drugim močno obremenjen njihov odnos do žensk. Vsaka vzgoja, to je kultiviranje, oblikuje pri pripadnikih določenega kulturnega okolja tudi slepe pege, s katerimi prikriva nekatere mehanizme in procese, katerih funkcija je predvsem konzervacija danega stanja. Najbolj zvesto pač spolnujemo tiste norme in vrednote, ki se jih ne zavedamo.

Eden takšnih primerov je dejstvo, da v komunističnem gibanju skoraj ni bilo primerov problematiziranja delitev del na moška in ženska, na primer, z vsemi posledicami tega stališča. Tako se, denimo, Benedikt Žagar z grenkobo spominja, da je bil zaradi svojega komunističnega prepričanja kaznovan s tem, da je delal »moško delo, dobival pa žensko plačo«. ⁷ O njegovem primeru je decembra 1934 pisala tudi Delavska politika, ki je ironizirala razmere v mežiškem rudniku, češ da tam delajo čudeže: moške spreminjajo v ženske. Ni pa kritizi-

rala prakse različnih mezd delavcem različnega spola za enako delo.

Najbolj živi so bili nemara predsodki v zvezi z zunanostjo, v katerih pa je prišla do izraza vrednota uniformnosti. Predsodki so bili celo tako zelo mučni, da je veljalo za nezdružljivo z likom komunista, če je bil kdo napravljen »po gosposko«. Mile Smolinsky na primer, ki je bil po poklicu trgovski potnik za parfume, je moral vsaki stranki dati parfüm povohati. Zato je moral stekleničko z vzorcem odpreti in si kaniti kapljico dišee tekočine na dlan ali na rokev. »Seveda je okrog in okrog njega dišalo kot za kakšno pariško deklino in je zaradi tega dajal videz vse kaj drugega kot revolucionarnega delavca.« Zato je imel po navedbah istega vira težave pri sindikalnem delu, ker tako odišavljenemu »škricu« delavci niso najbolj zaupali, toda po drugi strani naj bi bil »prav zaradi teh parfümov pred policijo – odlično zakonspiriran in je zaradi tega lahko vršil važne in zaupne naloge«. ⁸ Toda če so se Smolinskemu njegovi tovariši iz okroglega komiteja smejali, ko je pripovedoval o svojih težavah s parfümom, se Ante Novak, na primer, spominja, da ga dolgo časa niso marali sprejeti v Skoj, ker je imel navado redno nositi kravato. ⁹ Kakor ni veljal za »našega«, kdor je bil videti drugačen, tako je tedaj imela »večina komunistov napačno predstavo, da so vsi ljudje, oblečeni v delavsko obleko, proletarci in naši simpatizerji«. ¹⁰ Predsodki v zvezi z zunanostjo pa seveda niso bili edini predsodki pripadnikov obeh organizacij, ampak so segli tudi na druga področja.

Tako je prišlo do nekoliko paradokсне situacije: čeprav so se komunisti in skojevci borili za spremembo obstoječega družbene-

² Proleter, marec–april 1940, str. 5.

^{2a} »Nje (to je konspiracije, op. Božidar Jezernik) ne smemo razumeti, kot da člani KPJ skrivajo sebe in partijo pred policijo tako, da nič ne delajo, da se ne bi 'kompromitirali', da ne delajo po politični liniji, ampak prikrivajo tako svoje prepričanje kot svoje 'delo' in imajo skrivne sestanke, na katerih se posvetujejo o 'pomembnem', po sestanku pa se 'zakonspirirajo' in ne delajo nič. Konspiracija, ki postane sama sebi namen, samo škodi partiji.«

³ France Klopčič: Desetletja preizkušenj, Ljubljana 1980, str. 284.

⁴ Miha Marinko: Moji spomini, Ljubljana 1974, str. 43–44.

⁵ Glej opombo št. 3., str. 133.

⁶ Janez Kusold: Spomini. Tipkopis v arhivu Inštituta za zgodovino delovnega gibanja v Ljubljani, fond Predvojni spomini.

⁷ Benedikt Žagar: Ker sem bil komunist, sem delal moško delo, dobival pa žensko plačo. Tipkopis v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fond Predvojni spomini.

⁸ Viktor Stopar: Odišavljeni revolucionar. Tipkopis v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fond Predvojni spomini.

⁹ Ante Novak: Ustna informacija v pogovoru z delavci DS CK ZKS, 26. aprila 1983.

¹⁰ Lidija Šentjunc: Tovariš Kidrič drugič pred sodiščem. Tipkopis v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fond Predvojni spomini.

ga reda, čeprav so »jurišali na nebo«, so nezavedno introjicirali precej norm in vrednot starega družbenega reda – prav tistega, ki so ga hoteli odpraviti. Med drugim to še posebej velja za topografijo vrednostnega sistema, za katero je značilna delitev na njegov zgornji in spodnji del; pri čemer je zgornji del povezan s svetlobo, močjo, znanjem, redom, ustvarjalnostjo in podobnimi atributi, v tem, ko je spodnji del sedež teme, bede, neznanja, nemoči, nereda, rušilnih demonskih sil itd. Gre torej za starodavno dihotomijo dobrega in zla, življenja in smrti, ki se že nekaj tisočletij projicira na vertikalno *axis mundi*.¹¹ Njeno sprejemanje se je pri pripadnikih obeh generacij kazalo na ravni retorike (znana delitev na one »gore« in one »dole«), v vsakdanjem ravnanju posameznikov in celo pri gradnji skrivališč, ki so jih delali dobesedno pod zemljo.

V fondu Predvojni spomini, ki ga hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, je zbrana množica spominov nekdanjih vojnih aktivistov slovenskega delavskega gibanja. Med njimi je precej zapisov, v katerih avtorji navajajo spomine na svoje delo pri sestavljanju in razmnoževanju tajnih spisov, s katerimi so pripadniki obeh organizacij izražali svoja stališča do aktualnih vprašanj v določenem kraju. Po prepovedi javnih shodov in komunističnega tiska je bil to najpomembnejši način pridobivanja množic; zato so tako ali drugače pri tem opravilu sodelovali domala vsi aktivisti. Zaradi njenega izjemnega pomena so »tehniko« še posebej varovali: če je le bilo mogoče, so jo skrili v kaki hiši na samem ven iz mesta. Da bi bila varnost večja, so delali praviloma ponoči. Takrat so okna zagrnilili z odejami, da skozi ne bi uhajala izdajalska svetloba. Nobeden pa ne navaja, kaj so storili, kadar so – tipkali. In to, na primer, v svinjski kuhinji na obrobju Maribora, v proletarski hiši v bližini Ptuja ali v drvarnici nad Preboltom v Savinjski dolini, torej v krajih, kjer ropotanje pisalnega stroja nikakor ni bilo običajno.

To nakazuje, da se tudi pri konspiraciji niso vedno ravnali samo po racionalnih nagibih, ampak so bila **nekatera dejanja tudi nezavedno motivirana** z drugimi nagibi. Noč je čas, ko se po tradiciji godijo vse »prepovedane stvari«, od kraj in pijančevanja do spolnosti. Pripadniki Komunistične stranke Jugoslavije in Skoja pa so se takrat ukvarjali s »podtalno« dejavnostjo. V rubri-

ki Izvlačite pouke iz provala je decembra 1932 Proleter med drugim zabeležil primer nekega odgovornega partijca, ki je bil »dobro maskiran« in je imel legalno zaposlitev, tako da policija ni vedela za njegovo politično udejstvovanje. Po neki akciji razdeljevanja letakov je bilo v njegovem kraju (po vsej verjetnosti nekje na Hrvaškem ali v Sloveniji) aretiranih več delavcev. Družinam interniranih je partija takoj dala pomoč. Le z ženo enega od njih ni imela zveze; njej je omenjeni sekretar po pošti poslal pismo z vabilom, naj naslednjega dne zvečer pride na pokopališče, kjer bo dobila denar za svojega moža. Ženska je s pismom šla na policijo; ko je sekretar ob napovedani uri prišel na pokopališče, so ga tam poleg ženske čakali še v grobarja, cerkovnika in duhovnika preoblečeni policijski agenti.¹² – Iz te »provale« je Proleter potegnil sedem naukov, vendar med njimi zaman iščemo opozorilo, da v naših krajih zveni nenavadno, če neznanke ženske vabimo na večerni sestanek na pokopališče.

Dejstvo, da se izbira kraja in časa sestanka tudi Proleterju ni zdela neustrezna, je po mojem mnenju mogoče pojasniti zgolj z upoštevanjem tistega, kar je bilo že povedano o topografiji dobrega in zla. Ali z eno besedo: nekateri pripadniki obeh organizacij so svoje **ilegalno** politično udejstvovanje, »podtalno rovarjenje« zoper postavno oblast, doživljali kot nekaj mračnega, mučnega in zavrženega. Zaradi tega so doživljali **nezavedna** občutja krivde in z njimi povezano željo po kazni za greh. Opisano dejanje je potemtakem mogoče pojasniti kot nekoliko nenavadno obliko »freudovske napake«.¹³ Nekoliko nenavadne zato, ker so bile drugačne oblike dosti bolj vsakdanje.

Veliko pogostejše se je namreč dogajalo, da je, na primer kdo, ki je prenašal ilegalni tisk ali drugo prepovedano gradivo iz kraja v kraj, »pozabil« na vlaku torbo s prepovedanim gradivom. Bržkone je marsikateri od njih »pozabil« na torbo preprosto zato, da se je rešil nevarnega tovora in da je lahko varno nadaljeval svojo pot. A tega nikakor ni mogoče trditi za tiste, ki so v aktivki poleg prepovedanega gradiva pustili še svoje legalne dokumente.¹⁴ Ciklostirani zapis izkušenj iz policijskih in žandarmerijskih odkritij, napisan v slovenščini, navaja med drugim primer nekega šoferja, ki je prevažal komunistični tisk. Čeprav mu je bilo izrecno naročeno, naj si zapomni naslov, kamor

bi moral oddati literaturo, si je naslov zapisal; potem ko je svojo nalogo opravil, pa je naslov »pozabil« uničiti, tako da so ga med hišno preiskavo našli pri njem. In še primer nekega tovariša iz Sarajeva, ki je pri legitimiranju na ulici vzel iz žepa namesto legitimacije list papirja. Agentu je postal sumljiv. Zahteval je, naj mu pokaže papir. Na njem so bila napisana – pravila konspiracije. Poleg navedenih primerov je pripisana ugotovitev: »število takih in sličnih primerov gre v stotine...«¹⁵

Že v navodilih za konspirativno delo, objavljenih v listu Čelija za leto 1925, je mogoče prebrati opozorilo: »Kolikogod budo konspirativno – tajno – radili, ipak je razumljivo da se nikada nečemo moči posvena osigurati od hapšenja...«^{15a} Bržkone tudi nobeno iz množice kasnejših navodil ne pozabi opomniti bralca, da aretacij ni mogoče povsem preprečiti, ampak samo bolj ali manj omejiti. Represivni aparat, ki je stal nasproti partijcem in skojevcem, je bil velik in izurjen. Zato so navodilom za konspirativno delovanje praviloma dodajali še navodila, kako naj prizadeti ravna ob morebitni aretaciji na policiji in na sodišču.

V tem, ko navodila za obnašanje na policiji lahko povzamemo z eno besedo: molčati! (čeprav za ceno lastnega življenja), so bila navodila za obnašanje na sodišču dosti kompleksnejša. Z obnašanjem na sodišču so namreč nekateri posamezniki, ki so poskušali doseči zase čim nižjo kazen, povzročili Komunistični stranki Jugoslavije in Skuju veliko škode. Režimski propagandi so dali gradivo za fabriciranje podobe zmedenih, zmanjšano prištevni zapeljancev, ki so delali za tuj račun. Zato sta obe organizaciji načrtno vzgajali svoje pripadnike za tak nastop na morebitni sodni obravnavi, da bi lahko kar najbolj popularizirali partijo in ji povečali ugled med množicami. Kajti »re-

volucionarno držanje pred klasnim sudom, (je) ogroman politički kapital za partiju, koji možne i docnije dati **velike** 'procente'«. ^{16 16a}

Menili so, da je v ta namen najprimernejše tako ravnanje, ki je v skladu z likom neustrašnega heroja iz ustne tradicije, »pravega možaka«. V skladu s to podobo je bilo potencialnim obtožencem svetovano, naj na sodišču detajlno opisujejo strahote, ki so jih pretrpeli v policijski preiskavi (in ki jih vsemu navkljub niso omajale v njihovem prepričanju). V okrožnici, naslovljeni na vse pokrajinske, okrožne, mestne in rajonske skojevske komiteje in celice iz leta 1929, je celo naročilo: »Svaki drug mora pred sudom da tvrdi da je tučen in da mu je priznanje iznudjeno, bez obzira, kako je kod policije prošao.«^{17 17a}

Od takšnega nastopa so pričakovali dvoje: prvič, pri sodnikih naj bi tako zbudili vtis, da niso krivi, češ da so priznali pod pritiskom, in drugič, pri prisotnih poslušalcih naj bi s tem zbudili nezaupanje in sovraštvo do režima; preko poslušalcev in poročevalcev za legalne časopise, ki so pisali o dogajanjih v sodnih dvoranah, pa naj bi se taka občutja širila naprej in tako prispevala h krepitvi nezadovoljstva z režimom in h krepitvi komunističnega gibanja.

Zaželen način obnašanja svojih pripadnikov sta obe organizaciji poskušali doseči ne le z navodili, ampak tudi s pozitivnim in negativnim sankcioniranjem njihovega nastopa pred »razrednim sovražnikom«, in sicer tako, da so jim po eni strani dajali za svetel zgled komuniste, ki niti za ceno lastnega življenja niso izdali svojega prepričanja, kot na primer Stanko Vulić, Djuro Đaković in mnogo drugih, po drugi pa so prikazovali tiste, ki so iz tega ali onega razloga »klonili«, kot likvidatorje in izdajalce, ki so vredni najhujšega prezira in zaničevanja.

¹¹ Božidar Jezernik: Zgodovina v zgodbah ustne tradicije, Časopis za kritiko znanosti 1979/33–34, str. 239–277, str. 246 s.

¹² Proleter, december 1932, str. 9.

¹³ CG. Sigmund Freud: Psihopatologija svakodnevnog života, Odabrana dela Sigmunda Frojda, 1.

¹⁴ Tak primer vsaj navaja Proleter, december 1930. (Glej opombo št. 1.)

¹⁵ Izkušnje vsled policijskih in žandarmerijskih odkritij. Tipkopis v arhivu CK SKJ Beograd, fond Slovenija I/95, dok. št. 20573.

^{15a} »Četudi bomo še tako konspirativno – na skrivaj – delali, je vendar razumljivo, da se ne bomo nikoli mogli povsem zavarovati pred policijo...«

¹⁶ Proleter, januar 1930, str. 4.

^{16a} Kajti »revolucionarno zadržanje pred razrednim sodiščem (je) ogromen politični kapital za partijo, ki lahko tudi še kasneje da visoke 'obresti'.«

¹⁷ Tipkopis v arhivu CK SKJ Beograd, fond CK KPJ 1929/21, dok. št. 19480.

^{17a} »Vsak tovariš mora pred sodiščem trditi, da so ga pretepali in da so mu priznanje izsilili ne glede na to, kako je policija ravnala z njim.«

Poglavitna vrlina pripadnikov obeh organizacij v odnosu do »razrednega sovražnika« je bila tedaj »ne bati se«. V navodilih O držanju pred klasnim neprijateljem¹⁸ je celo narejen enačaj med boljševikom, ki je obvladal strah, in herojem na eni strani ter med tistim, ki ni obvladal strahu, in živaljo na drugi: »Savladati u sebi životinju, taj životinjski strah pred smrću to je stvar o kojoj je lakše govoriti nego učiniti. Da je to tako lako učiniti, zašto bi onda pobeđa nad strahom bila tako retka kod onih koji nisu

boljševici? Nije to ni slučajno ni proizvoljno, da su skoro svi savremeni heroji komunisti.«^{18a}

Na tako tesnem prostoru seveda ni mogoče podati zgodovine, ta prispevek bo v celoti dosegel svoj namen, če bo spodbudil raziskovalce in (ali) financerje za pripravo celotne zgodovine komunistične stranke in delavskega gibanja na Slovenskem, zgodovine, ki bo kritično odprla in pretresla tudi takšna in podobna vprašanja.

PRIPIS UREDNIŠTVA

... Načelno mislim, da je treba taka besedila objaviti.

Kot večina Jezernikovih del, je tudi to neke vrste »novum« oziroma vsaj odpira tudi drugačne poglede na tako občutljivo temo, kot je zgodovina Komunistične partije Slovenije.

Ali se bodo ti pogledi ukoreninili med zgodovinarji ali ne, je seveda drugo vprašanje, na katero ne morem sam dati dokončnega odgovora.

... Druga stran rokopisa je napisana v tipičnem slogu »agresivnih družbenih ved« (ni mišljeno podcenjevalno ali žaljivo).

Pisanje zgodovine je delo zgodovinarjev in zgodovine kot stroke.

Ta mora,

če hoče ustvariti kar najpopolnejšo zgodovinsko podobo,

uporabljati tudi dosežke drugih družboslovnih ved.

Sodelovanje oz. interdisciplinarnost pri proučevanju zgodovinskih dogajanj je tem bolj potrebna,

čim bolj se z raziskovanjem pomikamo v sedanji čas.

Toda naloga pisati zgodovino ostaja zgodovinski vedi in ne nekakšnemu širokemu pojmu »družboslovja«.

Za to nalogo je zgodovinska veda izdelala svoja metodološka in teoretična izhodišča, ni jih treba šele izbirati,

treba je le prisluhniti novostim v družboslovju,

ki lahko oplemenitijo zgodovinsko vedo.

Ena takih novosti ali »drugačnosti« je tudi večji poudarek na raziskovanju

»vsakdanjega življenja«.

dr. Dušan Nečak

¹⁸ Tipkopis v arhivu CK SKJ Beograd, fond CK KPJ 1934/31, dok, št. 18552.

^{18a} »Obvladati v sebi žival, ta živalski strah pred smrtjo, to je stvar, o kateri je lažje govoriti kot pa kaj storiti. Če bi bilo to tako lahko, zakaj so potem tako redki taki, ki premagajo strah, pa niso boljševiki. Ni ne naključje ne samovoljnost, da so vsi sodobni heroji komunisti.

MIŠKO KRANJEC, JESEN V STAREM VODMATU, OKTOBER 1985

ZVONE KRŽIŠNIK

Kako
ostati
človek

Odločitev Milana Apiha, da bo primerjal rdečo klavnico človeških duš z enajsto šolo pod mostom, je terjala od njega nemalo domišljjskega poguma. Uresničiti to izpeljavo organsko, tedaj tako, da bo zadela žebelj na glavo in se dvignila nad golo verbalno figuro, pač ni mogoče brez pesniške svobode in tudi ne brez pesniške moči. Takšna prilika namreč zbudi v bralcu občutek disharmonije, zakaj »čuda prečudna«, ki sta jih vsak po svoje odkrivala v svojih vzgojnih okoljih Andrej Klas in fantič s Klanca siromakov, so bila vse prej kot podobne narave. Tu groza zla – tam čista vera, tu tema – tam svetloba, tu sužnost – tam prostost, tu grožnja brezupnega niča – tam veselje nad skristaliziranim bivanjem: te in druge apogejne dvojnosti so se nakopičile na tečajih svetov, ki jih upodabljata obe pripovedi. Zares, ni preprosta reč (če naj primera drži) poiskati skupni imenovalec izkustvoma, ki sta se oblikovala v tako različnih razmerah, ali celo prepoznati oba svetova kot vendarle isti svet.

Menda ne bom pogršil, če ugledam ta skupni imenovalec v naslednjem temeljnem sporočilu Apihovega pisanja: resnica in lepota ne domujeta samo v belem produ otroških sanj, temveč povsod, kjer človek hoče ostati človek, pa naj brodi tudi skozi nedopovedljive duševne in telesne mizerije ali si krči pot skozi podganje rove. V luči tega prepričanja, ki ga živi in sporoča Andrej Klas, se bralčev disharmonični občutek omehča in razgubi, še več, pretrese te spoznanje, da med Cankarjevo in Apihovo enajsto šolo ni dualizma, vsaj notranjega ne. Ko Apihovo knjigo v enem dihu prebereš, se zalotiš v spoznanju, da to delo ne laže niti po vsebini niti po pretencioznem zvenu: polstoletna distanca od doživetij, ki jih opisuje, je avtorju omogočila otrebiti svoje spominne slepil in drugotnih pomenov, poiskati mitroviškim doživetjem bistvo in jih zares veljavno krstiti, kakor jih je krstil.

Vprašati se je treba, s katerimi sredstvi je pisec dosegel svoj namen. Predvsem – bil je resnično ljuben in odkritosrčen. Izognil se je pozi monstroznega junaka, kakršna pri nas ni redka, namreč, ko pisci memoarov preprosto pozabljajo na lastno

človeško konstitucijo in se predstavljajo zgolj kot liki iz družbene zgodovine. Ta manira povzroča, da se v podobnih delih srečujemo s spomeniki, ne pa z ljudmi. Tak živi spomenik stopa premočrtno proti visokemu revolucionarnemu cilju, odveč mu je spregovoriti o svojih človeških vrlinah ali slabostih, stiskah, dvomih, krizah. Tudi Andrej Klas je bil skojec in komunist, nemara celo testo za boljševika, vendar ga ni bilo ne strah ne sram misliti z lastno glavo in čutiti z lastnim srcem, ni se bal dvomiti o resnici in jo iskati, čeravno je pri tem tvegal očitke zasebnštva, malomeščanstva, anarholiberalizma in kar je še podobnih etiket v stalinističnem besednjaku. Nema lo strani v Enajsti šoli razkriva piščev mladostni značaj in človeški profil, v katerima ni bilo nič veličastnega ali spomeniško prilagojenega; naš junak ne zamolčuje o sebi ničesar, da bi bil videti drugačen, boljši, bolj vzvišen, idejno »težji«; pristočno izpoveduje, kako se je sprva sramoval žandarjevega spremstva in verig in kako se je smilil samemu sebi, ko so ga obdodili na štiriletno robijo; z olajšanjem ugotavlja, da ga niso mučili, brez bojazni za svoj revolucionarni videz priznava žalost in celo obup, celo dvom, ali je v svojem obupu sploh še komunist; z iskrenostjo in samoironijo govori o svojem negodnem improvizatorstvu, o zanimanju za veliko stvari hkrati in za nobeno dovolj popolno, predvsem pa neposredno priča o svoji nepartijni, lahko bi se reklo »maloslovenski«, opredelitvi zoper nekatera revolucionarna sredstva, ki naj bi tudi posvečevala namen. Pisec se torej ne odreka pravici in dolžnosti poseči, kadar se mu zdi potrebno, v svojo intimo, ne glede na učinek, ki ga utegne sprožiti v bralcu tak poseg. Toda prav zategadelj, ker je Andrej Klas polnokrvno živo bitje, drhteče v naponu osebne zavesti in vesti, mu bralec (tu kaže izvzeti tiste, ki so se navadili tudi sleherni osebni pričevanje ali celo nekrolog vpregati v politično kombinatoriko) angažirano sledi skozi areste in hkrati predvideva, kako bo ta mlada osebnost zorela v nadaljnjih situacijah, v katerih se bo znašla.

Zelo odkrito, čeravno z večjo toleranco in presojevalno zadr-

Milan Apih:
ENAJSTA ŠOLA ANDREJA
KLASA
Založba Borec
Ljubljana 1984
opremil Jure Jančič
strani 226

žanostjo kot o sebi, pripoveduje pisec svoje spomine in poglede na tista obča dogajanja v političnih kaznilnicah, ki so od stare Jugoslavije sem razvila nemajhen objektivni vpliv na našo zgodovino. Kar zadeva vnašne indikacije o življenju v teh ječah, Apihova različica sicer ni kdo ve kako drugačna od številnih tovrstnih pričevanj, ki so se zvrstila v minulih štiridesetih letih, pa naj so obravnavala dnevne razmere, mučenja, demonstracije, gladovne stavke, načrte za beg, kulturno-prosvetne dejavnosti, politično ustvarjalne stike zapornikov z revolucionarnimi delovanji zunaj, še zlasti pa idejno-politični študij in s tem povezane frakcijske boje. Na tej zunanji ravni, kot rečeno, iz Klasovih doživetij ne posnamemo veliko novega, toda zelo sveže delujejo piščeva osebna vrednotenja raznih dogodkov in pojavov. Pošteno so zarisani razločki med režimi v policijskih, sodnih in kaznilniških zavodih. Enako, ne da bi metal vse reči v en koš, je avtor glede na različne stopnje relativne svobode ter glede na postopke z jetniki, prehrano itd. obdelal tudi razna obdobja bivanja v kaznilnicah in zdaj bolj, zdaj manj humanu ravnanja policajev, paznikov, arestantskih uprav. Nobene fetišizacije ni čutiti, kar zadeva kulturno življenje zapornikov – v tem območju je bil Andrej Klas posebejno zavzet – saj se njegovi spomini lotevajo tudi povsem neizbirčnih, da ne rečem trivialnih primerov takega snovanja. Opazno je piščevo zavestno prizadevanje, da ne bi podgledal ustaljenim zgodovinskim sodbam o raznih ljudeh, kakršne je žal vse prevečkrat narekoval poznejši politični interes, marveč si prizadeva povedati, kako je te ljudi – denimo Petka Miletiča, Mošo Pijada ali Andrijo Hebranga – videl sam. Ko z vsem priznanjem, občudovanjem, malodušjem razklada »čuda«, ki so jih bili deležni slušatelji rdečih univerz, ne pozabi biti kritičen in posreduje tudi oceno, da je mnogim, zlasti manj nadarjenim in pomanjkljivo predizobraženim jetnikom, pomenil ta študij veliko breme, če že ne dodatno kazen. Pisu so tuja pretiravanja, pa naj opisuje trpljenje ali revolucionarno delo in zaslugi. Izgiba se apodiktičnim trditvam; govorico prepu-

šča dejstvom. Izjemno zadržan je v sodbi, koliko je kdo grešil v frakcijskih spopadih, kako se je ta in oni sotrpin obnašal pred razrednim sovražnikom; skop je pri delitvi epitetov, kdo je bil junak in kdo slabič ali celo policijski ovadah in izdajalec. Skratka, v orisu občih razmer Apih noče biti soustvarjalec že ustaljenih pozitivnih ali negativnih sodb, noče biti kreator mitov, kakršni so bili nič likokokrat lansirani in so po pravilo dosegali nasproten učinek od zaželenega: razčlovečevali so nesporno visoke vrednote.

Razen odkritosrčnosti preseva Apihove spomine še ena izrazita temeljna barva: imenujem jo vedrina, veselost, tedaj lastnost, ki se zares podaja parabolam o enajsti šoli. To veselje udarja na dan iz mnogih nadrobnosti, denimo iz opisa prazničnega občutja Andreja Klasa, da bo v ječi srečal največje može partije (ki bi zanjo rad tudi umrl), ali pa iz opisov njegove iskrive, včasih že kar zaletave podjetnosti, iznajdljivosti in raziskovalne vročice, ko snuje razne poskuse bega, ali pa, ko domala iz nič ustvarja gledališke rekvizite, hkrati pa pesni, komponira, režira, maskira, je odrski delavec, se gre takega ali drugačnega pavliho, piše najrazličnejša besedila in se sploh ukvarja – v slogu *commedie dell'arte* – z vsem mogočim, kar ga sproti uči potreba. Odenki Andrejeve radosti so zelo različni: segajo od tihega zadovoljstva, da mu je to in ono uslo (opazne so paralele z Ivanom Denisovičem), prek trpkega, a zdravilnega smeha nad ponesrečenimi podvigi pa tja do obošernjakega humorja na svoj račun, na račun kaznilniških situacij ali tudi na račun značajskih lastnosti in navad tovarišev. Rad jemlje na muho vsakršno zadrto, narejenost, hiperbolično partijsko puritanstvo in podobne nemile stvari, ki so nekaterim v Mitroviči presedale do te mere, da so se iz jetniškega kolektiva zatekali v samice. Morda je Apih prav v izrazu vedrine, šegavosti in posrečenosti tega izraza najprodorneje izpričal svoj literarni talent. Na prenekaterem mestu v knjigi, pač povsod tam, kjer je stopnja avtorjeve doživetosti najgloblja, mora bralec opaziti Apihov jezikovni in slogovni dar, njegov živi dialog – tako

redko kvaliteto med našimi prozaisti! – in sploh vso njegovo živopisnost, ki jo dosega med drugim s poznavalsko, a odmerjeno uporabo žargona in slanga. (Nekaj je k tem kvaliteta nedvomno prispevala tudi lektura Rada Bordona.)

Naposled se je treba vprašati, ali je Enajsta šola dokumentarno ali literarno delo. Gotovo gre tu za veliko več kakor zgolj za memoarsko pričevanje, kar je pisec sam poskušal dopovedati že s prijemom, da je resnična imena akterjev, začeni z lastnim, prikril za psevdonime. S tem ni hotel zanikati, da gre za avtobiografsko zgodbo, pa tudi ni hotel reči, da ga kakor koli ženira operirati s pravimi imeni osebnosti, ki so postale zgodovinske. Prikritje po načelu *nomina sunt odiosa* je zgolj navidezno, kajti že povprečnemu poznavalcu naše revolucionarne zgodovine je jasno, kdo je kdo v Klasovih spominih, vsaj kar zadeva pomembnejše sopotnike. Apih je z rahlim romansiranjem dogajanja sicer res povedal, da spoštuje teorijo distance v prid mnogim mitrovčanom, ki so morda še živi, pa jih je v Enajsti šoli omenjal, ne da bi jih mogel zadostno karakterizirati – vendar tudi to ni vsa razlaga za avtorjev postopek. Osnovni razlog za omenjenje prijem tiči pač v piščevi težnji, da imena posameznikov ne bi jemala teže edinemu prave mu junaku pripovedi: revoluciji, ki je dobivala v jetniških kolektivih pomemben del svoje zasnove in že tudi izvedbe. Ni važno, hoče reči Andrej Klas, kako so se pisali ti ljudje, važno je, da jih je onkraj medsebojnih nespoznanj in nesoglasij družil enovit boj za zgodovinski prevrat v življenju človeštva.

Takšna idejna podstat Enajste šole – mogoče jo je videti kot umetnostno dejanje – seveda sloni na dokumentih. Med te kaže uvrstiti Klasove spomine, ki se kljub resnicoljubno izraženi avtorjevi skepsi zde zanesljivi in prepričljivi, predvsem pa njegov doslej neobjavljeni izvirni dnevnik iz dni gladovne stavke 1938. leta. Redkokdaj sem bral v revolucionarnih besedilih tako jedrnat zapiske! Po impresivnosti jih še presega Apihovo dnevniško nadaljevanje – žal kar prekratko – o kopanju rova pod tlemi jetnišnice. Hkrati s istovrstnimi spomini

Ivana Mačka-Matije smo dobili Slovenci v teh straneh precej več kot dva imenitna pisateljska traktata; dobili smo spričevalo o nekdanjih – čeprav že skoraj pozabljenih lastnostih našega narodnega značaja: o nesebičnem tovarištvu, samozrtvovanju, strasti po svobodi, pripravljenosti za junaško tveganje in za domala brezumno garanje, če je le-to vpreženo v voz pravice.

Ni dvoma, da bo veliko bralcev seglo po Apihovi knjigi, ki se priporoča, kakor sem poskušal poudariti, s sproščeno dikcijo; napisana je zares brez vsake ideološke ali politične nasilnosti, kar učinkuje onkraj Orwellovega leta prikupno. Všeč nam je ta Andrej Klas, mali mladenič iz majhnih predrevolucijskih razmer, ki se je povzpел do marksističnega gledanja na svet in do hotenja temu svetu tudi razdati se brez pridržkov. Všeč nam je njegov trmast lastni prav, po katerem ni manj pomembno sprejemati napredne misli iz Goetheja, Rilkeja, Mallarmeeja, Heineja, Sv. Avguščina ali celo iz koledarja sv. Jeronima, kakor pa zgolj iz »neizpodbitne« zgodovine VKP (b). Čeravno je minilo od tistih dob pol stoletja, žal, pri nas še vedno ni niti povsem moderno niti modno takó principialno razumevati stvari. Nekje v ozadju človeško normalnih umevanj si še vedno radi postavljamo apriorizme in doktrinarne plotove, ki so nekako službeno revolucijski.

Hkrati ko se ponuja ugotovitev, da je Enajsta šola napisana brez onih zavarovalskih samocenzurnih armatur, ki zdajšnje čase kvarijo velik del naših časopisnih uvodnikov, komentarjev in celo literarnih del, je treba reči, da Apihovega peresa vendarle ni vodila samo izpovedna nuja, temveč tudi neka širša družbeno kreativna tendenca. Mislim na obsodbo stalinizma v vseh podobah, manifestacijah in nasledkih tega zla. Obsodba je izrazita še zlasti glede na pustošenje stalinizma v območju duha in kulture. Čeravno je doživela v Klasovi zgodbi sicer samo milijontič ponovljeno zahtevo našega časa, ji daje svežo moč okoliščina, da je po izvoru zelo zgodnja in da jo je zapečatila kri. Kot takšni se ji ni treba opirati na tuja spoznanja, eksplikacije, filozofske ekskur-

ze, ni ji treba vodeneti v besednih izlivih, kakršne uprizarjajo dandanes mnogi pisci in govorniki, ki grajajo totalitarne sisteme, vendar čisto to počno bolj z ustmi kot s srcem ali celo samo pristavljajo lonček na ognjišče množičnega protesta. Enajsta šola priča v izrazu skromno, v samodejnem (in tedaj umetnostno prikritem) postulatu pa ostro in nedvoumno proti vsem oblikam izvirnega greha, ki ga lahko poimenujem s sintagmo: strast polaščanja, strast oblasti nad dušo in telesom sočloveka. Posebno razviden je ta Klasov protest v razdelkih, ko teče pripoved o njegovih naraščajočih dvomih o stalinistični »etiki« in njenih kodeksih, o razočaranjih sprčo planiranja resnice o načinu življenja in bedi v Sovjetski zvezi, o tamkajšnji destrukciji prava, zrežiranih procesih, pregonih in moritvah najzvestejših komunistov, pa o brezdušnih posegih v naravo umetnosti, katerih odsev je bil pri nas znameniti »spor na književni levičici«. Ne gre pozabiti, da je vsak ozavešeni robijaš doživljal moralne pretrse zaradi kopičenja teh spoznanj že v tridesetih letih, daleč pred narodnoosvobodilnim bojem in resolucijo informbiroja, takrat, ko je grozeči fašizem terjal od komunistov neomajno vero v njihovo svetovno in domačo organizacijo ter v jutrišnjo revolucijo. Pritisk v svetu osebne etike in vesti je bil hud med komunisti, ki so živeli v ilegalni svobodi, toliko hujši pa je bil na rdečih univerzah, kjer se je pridruževal mučenjem, lakoti in drugim trpljenjem; tam, v katorgah, si lahko mislimo, je ta pritisk stopnjeval še neskončni čas, ki ga je bilo treba preživljati pod nenehno vrtajočim svedrom misli; svoje so mu dodajala nesorazmerja, nastajajoča v burnih diskusijah, ko sta se soočala vse globlje poznavanje marksistično-leninistične teorije in vednost o praksi, ki se je grobo razhajala s pričakovanji.

Po svoje povedati to stvar, se mi zdi, je bil Apihov žgoči osebni interes in obenem veljaven družbeno ustvarjalni prispevek. Saj pričevanje o Andreju Klasu ni v sebi zaključena zgodba, marveč izročilo, aktualno tudi za danes in jutri.

DR. TONE FERENC

Nova
knjiga
o
preganjanju
in
iztrebljanju
Židov

Gerald Fleming:
Hitler und die Endlösung

Nacistično preganjanje in iztrebljanje Židov v Nemčiji in zasedenih evropskih pokrajinah je tema, ki jo obravnavajo mnoga zgodovinska in publicistična ter tudi filmska dela. Vendar še vedno ni izčrpana. To kaže knjiga, ki je leta 1982 izšla v Nemčiji. Napisal jo je lektor nemškega jezika na Univerzi Surrey v Londonu, prof. Gerald Fleming, prileten človek židovskega rodu, ki je pred drugo svetovno vojno živel v Nemčiji, zdaj pa stalno živi v Veliki Britaniji. Knjiga ima naslov Hitler in končna rešitev. »To je firerjeva želja...« *Hitler und die Endlösung. »Es ist des Führers Wunsch...«*

S Flemingom sem se seznanil, ko je pisno prosil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani za podatke o tržaški Rižarni. Inštitut mu je poslal kopije nekaterih dokumentov in mojo knjigo Satan, njegovo delo in smrt. Začela sva si dopisovati in poslal mi je tudi svojo knjigo. Novembra lani sva se srečala v Londonu. Povedal mi je, da je nemška izdaja doživela že na desetine pohvalnih recenzij in da bo knjiga kmalu izšla tudi v angleščini.

Temeljna naloga, ki si jo je postavil Fleming, je raziskati, kako je lahko prišlo do t. i. industrijskega množičnega uničevanja Židov v našem času, ki je zahtevalo pet milijonov človeških življenj, in prikazati most med Hitlerjevimi »željami« in njihovim uresničevanjem. Prvo vprašanje, ki si ga je postavil in nanj tudi odgovoril, je, kdaj je Adolf Hitler postal antisemit. Meni, da je ravna črta od tistega dne v aprilu 1908. leta, ko je Hitler na Dunaju stopil v Antisemitsko zvezo, do tistega zloglasnega »poročila št. 51 o uničevanju band«, v katerem so navajali, da so samo septembra, oktobra in novembra 1942 ubili 362.211 Židov. Uničevanje Židov je imel Hitler kot geslo v svojih govorih in pogovorih od 1919/20 do svojega političnega testamenta 29. aprila 1945. Leta 1922 je Hitler na vprašanje nekega novinarja, kaj bo storil z Židi, če pride na oblast, odgovoril, da bo na Marijinem trgu v Münchnu dal postaviti vislice poleg vislic in nanje obešati Žide ter jih pustil viseti toliko časa, da bodo smrdeli. To bodo v Münchnu in drugih mestih delali tako dolgo, do-

kler ne bodo usmrtili poslednjega Žida.

Fleming se nato precej časa pomudi pri navajanju tega, kdaj in kako je Hitler izrazil »željo« po uničevanju Židov med drugo svetovno vojno. Kajti mnogi izvajalci tega groznega zločina so v svojih dokumentih navajali: »To je firerjeva želja.« ali »To je firerjevo povelje.« S tem Fleming ovrže mnenje nekaterih ljudi, ki so menili ali še menijo, da Hitler pri tem ni imel opraviti nič konkretnega. Na Hitlerjevo povelje se je med vojno skliceval celo Heinrich Himmler, ki je bil glavni usmerjevalec množičnih pokolov.

Verjetno bi bila prevelika in v nekaterih primerih tudi nepotrebna naloga obravnavati vse nacistične pokole Židov v Evropi. Zato se je Fleming omejil na prikaz množičnega uničevanja Židov pred Rigo 30. novembra in 8. decembra 1941 ter v Minsku julija 1942. Ta dejanja so bila namreč do sedaj v literaturi skorajda neznana, saj so se pisci pred Flemingom mudili največ pri prikazu uničevanja Židov v petih uničevalnih taboriščih na Poljskem (Treblinka, Sobibor, Belzec, Helmno in Oswiecim) ter v Babjem jaru pri Kijevu. Pri tem moramo pripomniti, da je še vedno malo znano uničenje Židov v okupirani Srbiji poleti in jeseni 1941, ki pomeni začetek t. i. »končne rešitve« (Endlösung) Židov v okupirani Evropi zunaj Sovjetske zveze. Zanimiva je tudi Flemingova obravnava židovskega vprašanja v Ukrajini; zvedo tudi, kako je ostal živ – kaže, da še živi – tamkajšnji državni komisar, vzhodnopruski gaulajter Erich Koch, čeprav so ga že v začetku marca 1950 v Varšavi obsodili na smrt. Fleming mi je pripovedoval o svojih neuspešnih poskusih, da bi mu poljske oblasti dovolile, da ga zasliši v ječi. Med primeri konkretnega obravnavanja usode Židov je tudi primer madžarskih Židov po nemški zasedbi Madžarske marca 1944.

V poslednjih poglavjih svoje knjige opisuje Fleming odnos nacističnih veljakov do židovskega vprašanja v poslednjih mesecih tretjega rajha: načrte za množične pokole internirancev v koncentracijskih taboriščih, poskuse odkupiti židovska življenja za vojaški material, Himmlerjeve poskuse za lastno

rešitev in Hitlerjevo vztrajanje pri »končni rešitvi« židovskega vprašanja ter njegovo smrt.

Flemingova knjiga nikakor ni celoten prikaz nacističnega uničevanja Židov, temveč le odgovor na nekaj postavljenih vprašanj. Ni preobremenjena s podrobnimi podatki in je napisana v takšnem jeziku in slogu, da ves čas priteguje bralčevo pozornost. Vse svoje trditve Fleming utemeljuje s sprotimi (pod črto) navedbami virov in literature. Med viri oziroma pričami, ki jih navaja Fleming, najdemo tudi kakega preživelega nacista. Med njimi je tudi naš »znanec« iz Lublina in Trsta, esesovski major Ernst Lerch, povojni kavarnar v Celovcu. Fleming ga je zapisal le z začetnicama, Lerch pa bi mu lahko povedal veliko več, kot mu je.

JOŽE ŠMIT

... biti cvetoče drevo sredi zime

Že drugi v pičlem letu jemljem to poletje v roko pesniško zbirko Večna igra Franceta Filipiča. Skoraj sem že pozabil, da sem jo pred izidom ocenil za Založbo Obzorja v Mariboru, in ko se zdaj poskušam spomniti, kaj sem napisal, moram pač uporabiti svoje besede na zavihu te drobne, a gotovo vredne knjige.

Res, France Filipič se je v zadnjih nekaj letih tako intenzivno in uspešno ukvarjal s proučevanjem in pisanjem zgodovine, kot izreden organizator pa tudi z drugimi kulturno pomembnimi deli (spomnimo se samo urejanja zgodovinskega muzeja v Ribnici na Pohorju, kjer so ga med drugim tudi zato sprejeli za častnega krajana), da smo nekako pozabili na njegovo pesniško snovanje. In vendar smo ga po tem pred mnogimi leti pravzaprav spoznali. Kaj vse je od leta 1934, ko se je začel oglašati, napisal, nam kaže kratak povzetek iz njegove bibliografije, ki ga takisto najdemo na zavihu obravnavane knjige. Omenjajo se štiri pesniške zbirke in poleg vrste zgodovinskih knjig (podčrtajmo posebej monografijo Pohorski bataljon, ki se kar naprej ponatiskuje) tudi številna dela za otroke in mladino. V času, ko smo o Filipičevih pesmih molčali, so jih prevajali in tiskali širom po domovini in po svetu.

Pred seboj imamo Filipičevo Večno igro, pesniško zbirko, ob kateri smo vsi, ki smo doslej o njej pisali (Taras Kermauner ji je napisal spremno besedo), menili, da gre sicer za antologijski prikaz več kot štiridesetletnega pesnikovega snovanja, da pa je zaradi strogega izbora in dodatka novih, še ne objavljenih pesmi tudi zanimivo novo branje. Zbirka je, da se ponovim, zgrajena na kontrastih, pesmi se brez vmesnih naslovov prelivajo druga v drugo, njena zasnova je torej mozaična, a kljub tudi po času nastanka različnim elementom ohranja enotnost, ki nam omogoča dožemanje in odzivanje.

Lahko sedaj po svojem drugem branju Večne igre povem o zbirki kaj več, kot da posebej poudarim čudovito moč poezije, ki se tudi pri Francetu Filipiču vsakokrat odkriva in potrjuje na novo?

Miselna in čustvena lestvica Filipičevih pesmi je izredno ši-

roka, saj sega od ironije (Črkovna pravda, Mišja resnica, Zasluge) prek poetskega protesta (Lajež, Igra se nadaljuje, Balada o poljskem strašilu) in tragike (Pred jutrom, Starci) do intimne (Hotelska soba, Oči, Nespametno drevo). Lahko pa bi seveda našel še druge razdelke, a čemu? Pesnik je gotovo imel vzrok, da je uredil zbirko mozaično. Tako te preseneča vsaka pesem posebej.

Lahko bi se zdelo, da je pesniku zgodovinarju podlaga za njegovo pesnikovanje predvsem miselna, vendar bi se hudo motili, če bi tako sklepali. V teh pesmih je veliko zatajevanega, gotovo pa prikritega, jaz bi rekel možatega čustvovanja, ki je lastno vsem štajerskim poetom od Aškerca naprej. Povrh so te pesmi igrive, vendar nikakor ne gre samo za igranje z besedami. Treba je samo globlje razumeti pesnikov prijem in namen, pa takoj začutiš, da gre za veliko več.

In še: Je zgodovina, ta eksaktna (žal tudi velikokrat zlorabljana) znanost, ki ji pesnik že dolga leta posveča kar največ svojih moči in zmožnosti, kaj škodovala njegovim novjšim pesmim? Mislim, da ne, rekel bi celo, da preseneča prav izrazita avtonomnost te poezije, ki v nasprotju z zgodovinsko izkušnjo izpovedujejo hkrati človekovo tragiko in veličino, ko kakor nespametno drevo (glej pesem s tem naslovom) vedno znova hrepeni po nemogočem.

Na kratko: France Filipič se je tudi z novo pesniško zbirko potrdil takega, kot je bil in je: sredi življenjske stvarnosti in sredi večnih sanj o drugačni, bolj človeški poti življenja.

France Filipič:
VEČNA IGRA
Založba Obzorja
Maribor 1984
opremil in ilustriral Jože Ciuha
strani 104

NADA GABORVIČ

Neznani Slodnjak

Presenečenja so vznemirljiva. Če so odkritje posebne vrste, pa še zlasti. To bi veljalo za roman *Pohojeni obraz* Antona Slodnjaka, posvečen spominu neke generacije. Kakor sporoča v spremni študiji Joža Mahnič, skupaj z avtorjevimi svojci zaslužen za izid romana, so rokopis našli v Slodnjakovi zapuščini. Je njegovo zgodnje delo, nastajajoče v začetku tridesetih let, ne povsem dokončano, verjetno odlagano za poznejši čas, nato odloženo, a vendar edino čisto leposlovno delo, ki v polni meri dokazuje, da je bil njegov ustvarjalec nadarjen pripovednik z veliko močjo besednega umetnika. Kasnejša njegova dela namreč poudarjajo bolj Slodnjaka znanstvenega poznavalca in raziskovalca, četudi gre za biografske romane, kot so o Prešernu (Neiztrohnjeno srce), Levstiku (Pogine naj pes) in Cankarju (Tujec).

V obliki, v kakršni je Slovenska matica ponudila bralcem doslej neznani rokopis, si roman zasluži vso pozornost še posebej zato, ker obravnava čas in predele, ki so skopo zastopani v slovenski literaturi, čeprav gre za usodno pomemben čas in kraje, ki niso neznani naši kulturni zgodovini.

Pohojeni obraz je pravzaprav odkril obraz doslej neznanega, čisto novega Slodnjaka, kakršen se je z žarom mlade ustvarjalne moči izpovedal na zrel umetniški način, prepričljivo in življenjsko, prekrvljeno, najsi gre za predstavitev in odkrivanje resnice o krajih na slovenskem vzhodu, posebej v Prelekiji, pisateljevi ožji domovini, ali pa za ljudi, kot jih, tamkajšnjih, najbrž še nihče ni predstavil takšnih in tako, zraslih iz okoliščin, razmer, krutosti vojnega obdobja, posurovelosti zaradi nečloveškosti stanja, kot ga je nečustavila vojska.

To je čas prve svetovne vojne, ki zateče mladega Frančka Marina na točki nihanja. Gimnazijec sedmošolec po sili okoliščin zapade moči nemškonomškatarske okolice, sošolcev in profesorja Krapfa, obsedene ga kulturtragerja, za to doživlja zaničevanje trdnih Slovencev, dokler se ne prevesi tehnica v njem in se mu zagnusi predvsem profesor s svojimi nenormalnimi izpadi, zatem se loči tudi od njegovih privržencev in somišljenikov, zapusti njihov

tabor. Podtikanja in laži mu prinese izključitev iz gimnazije, vendar se še le zdaj zave bridkega stanja, v katerem čeni njegov narod, vojne kot grozote in možnosti, da se usoda Slovencev spremeni na bolje. Čeprav ga tlači grenak spomin na prvo silovito zaljubljenost v lepo Silvo, ki pa se raje obrne k vojvodi, ne sluteč, da je ona vir brezumnosti profesorja Krapfa, ki sovraži Marina tudi zaradi nje, čeprav Marin ve, da mu Silva ne bo šla iz spomina, gimnazijska ljubezen ne zbledela, se kmalu po prihodu domov v Prelekijo obrne k drugemu dekletu, goreči Micki, kateri pa ni zmožen vračati ljubezni, kot bi jo lahko Silvi. Kot Damoklov meč visi nad njim grožnja pregona, saj se je postavil vojaškim zakonom po robu, ko je dovolil, da ga dekle Micka skriva v domači zidnici, želeč ga obraniti pred vojno. Teče zadnje leto morije, v vojsko mora vse, kar lahko leze, toda Micka, ki pričakuje njegovega otroka, se tej možnosti upira z vsem bitjem, dokler Marina ne izda ravno Mickin oče, zaradi vojne in njenih posledic že človeško izničen, skoraj razčlovečen. Franček Marin je zdaj namenjen vojni, ki je pogoltnila toliko življenj, tudi življenje njegovega očeta, kateremu je neke nekdó pohodil obraz, morebiti v Galiciji, ko je onemogel ležal na blatnih tleh, kar je iztirilo Marinovo mater, da se ji je omračil um, pa tudi mladega Marina, da se začne upirati in noče postati poslednji obrok hrane za topove v tej vojni, ki je vrgla Evropo iz tečajev.

Marin se iz nekdanjega mirnega, tihega gimnazijca levi v upornika. Hlasta po resnici o narodu, ljudeh, sebi. V njem se oglašajo nove strune, ki se ubirajo z zvoki strun drugih njegovih sotrpinov v vojaških barakah. Zdaj vse bolj doumeva vlogo Avstro-Ogrske v zgodovini Slovencev. Novica o rojstvu in smrti njegovega otroka ga zadene manj, kot je mislil, ker se posveča svojemu prebujanju in prebujanju drugih. Morda najbolj misli na mater, na njeno neverjetno življenjsko pot in usodo. Čas pa se premika težko, ves gnil in grd, ker golta vse človeško in ljudeh. Pisatelj je na straneh, na katerih opisuje zlasti ženske v vojskinem času, izreden. Prav škoda, da ni usoda

Anton Slodnjak;
POHOJENI OBRAZ
Slovenska matica
Ljubljana 1985
opremil Julijan Miklavčič
strani 181

stare Marinke – kot tudi življenje katere druge ženske – izzvala v njem ustvarjalne potrebe, saj bi bržkone dobili imeniten roman, ki bi govoril o preobrazbi načina življenja na vzhodnem robu Slovenije, o matriarhatu, ki se vzpostavlja, o novem rodu žensk, ki same postavljajo zakone in pravila za preživetje, včasih grozljiva, nič v sorodu s krščansko moralo in učenjem, a prepričljiva, napisana z zares pravo ustvarjalno močjo. Te viničarsko-želarsko-kmečke ženske bi morale doslej bolj opozarjati nase in prebuditi zanimanje pisateljev, kot so ga.

Franček Marin dozori malo pred koncem vojne kot Slovenec in kot človek. V kratkem času je doživljal brodolome, komaj se je izvlekel. Toda v trenutku, ko ga zares začutim kot moža, tedaj, ko se postavi za Maribor proti Marburgu, za slovenstvo proti nemštvu, ki poskuša še zadnji hip pogoltniti severni branik narodnega ozemlja, se delo prekine, konča, ostane nezaključeno. Pričakujemo, da se bo znašel Marin v vrstah borcev generala Rudolfa Maistra; vendar je lahko to le domneva.

Roman diha pisateljevo prizadetost, pa saj tudi ni težko razbrati v njem avtobiografskih potez. Ponekod bi si želeli manj zadržanosti, ki je prisotna, kakor bi Slodnjak ne želel poseči v snov tako globoko, kot bi moral, v bojazni, da še ni dozorela za poseg in bi utegnil na neki način poškodovati to zelo občutljivo tkivo, zraslo iz njegove najgloblje intime.

Historiat nastajanja rokopiisa *Pohojenega obraza*, kakor ga je sestavil Jože Mahnič, potrjuje misel, da je avtorju vrsta drugih ustvarjalnih zamisli in načrtov preprečevala uresničitev zastavljenega, avtobiografsko naravnane romana iz prve svetovne vojne, da pa se mu v bistvu ni nikoli odrekel in ga je nosil v sebi in s seboj vse življenje. To kaže, da ga je problematika tistega časa in njegovih zgodnjih let obvezovala. Kako ga tudi ne bi, saj je bil to za nas Slovence usodno pomemben čas zorenja, preobrazbe, spoznanj, a že tudi spopad s socialnimi krivicami, osveščenostjo v zvezi s tem.

Kakor sama vsebina z nekaterimi izrednimi pasusi, presečneča tudi svež, jedrnat, klen je-

zik, zabeljen z lokalizmi in narečnimi izrazi; to velja tudi za pristop k oblikovanju značajev, situacij, dogajanja, ki je moderen, izviren, pritegljiv, tako da ostaja knjiga zanimivo branje in zgodovinski dokument hkrati.

Zato je odločitev o izdaji rokopisa upravičena, ker zapolnjuje vrzel, ki zeva v literaturi o naši polpretekli dobi, saj razen Doberdoba o prvi vojni nimamo veliko pričevanj ne leposlovnih del v podobi romana, še manj takih, ki bi se ukvarjala s slovenskim izobražencem v času narodne prebuje tik pred začetkom Avstro-Ogrske.

Slovarček manj znanih besed, delo Jože Mahniča, omogoča bralcu razumeti misel prejškega človeka, a tudi poudariti njegovo izrazno bogato govorico.

Zraslost z zemljo

Polona Škrinjar:
PAVLA
Prešernova družba
Ljubljana 1982
opremil Matjaž Vipotnik
strani 111

Polona Škrinjar:
CRNI ČLOVEK
Prešernova družba
Ljubljana 1984
opremil Jure Jančič
strani 184

V razmeroma kratkem časovnem presledku je Prešernova družba izdala v svoji redni knjižni zbirki dve povesti Polone Škrinjar: *Pavlo* leta 1982, *Črnega človeka* pa 1984. Za doslej neznan avtorico vsekakor priznanje in uspeh, saj je uredniško politiko bržkone vodila k taki odločitvi naravnost bralcev in njihova želja po delih s takšno vsebino.

Kaj je pritegujoče za širok krog bralcev v *Pavli*, prvi povesti Polone Škrinjarjeve? Brez dvoma na prvem mestu iskrenost in neposrednost, s katerima se značajna in odločna Pavla prebija skozi življenje. S svojimi silami se mora spoprijeti že zgodaj, tako da je njena mladost nezavidljiva. Toda s pokončnostjo, neupogljivostjo in doslednostjo zmaguje. Ko prerašča ozko okolico, v katero je vkleščena po sili okoliščin, že osmišlja svoj vsakdanjik, daje pomen in vrednost svoji prihodnosti in prihodnosti moževe domačije, na kateri gara sama z bolno taščo, ker se ji je mož odrekel in odšel na tuje.

S svojo voljo in močjo premaga taščin odpor, si pridobi njeno naklonjenost in privrženost, čeprav si je poiskala ljubezen pri drugem moškem in se je iz te zveze rodil tudi otrok. Zna se vzdigniti nad zaostalost in ožino, povezani z odmaknjenostjo svetu, potisnjenostjo na obrobje.

Ob Pavlini zgodbi spremlja bralec usodo kmetijske ženske, ki mu je malo znana; životarjenje, ki ga je mogoče premagovati samo z vztrajnostjo in naravnostjo k napredku in razvoju. Pavla torej predstavlja v tej stari igri žensko, ki se ne dovoli odriniti, pokopati pri živem telesu, ki v vsem svojim ravnanjem odklanja pristajanje na dano in si, zanašajoč se na svoje moči, izbojuje svoj prostor pod soncem, spoštovanje in ljubezen. Tistemu, ki podeželja ne pozna drugače kot na videz, je Pavlina usoda skoraj nedoumljiva. Mlado dekle, ki pričakuje otroka s starejšim sinom stare Dolinarice, se poroči z njegovim mlajšim bratom, ker starši menijo, da je to edina pametna rešitev, ko se starejši, Tinc, pri pravilu leša smrtno ponese. Pavla pri tem kot bi ne bila pomembna, kajti važno je edinole dobro ime in posestvo Dolinarjev. S tem se sproži Pavlina

zla sreča, kajti mlajši Rok ne more najti z njo pravih stikov, jo navezati nase in sebe nanjo. Vnemajo se prepiri, ki povzročijo Pavlin splav in nato Rokov odhod z doma. Tašča sovraži snaho zaradi zapletov, ki jih je povzročila. Ko ostaneta sami, pa težaško delo na trdi in skopi hribovski zemlji sčasoma razkrije Pavlino sposobnost obvladovanja zemlje in zakonitosti narave. Odnosi se polagoma spremenijo, tašča vse bolj priznava dekletu njeno vrednost in jo jame človeško, žensko razumevati, ji biti v oporo in pomoč. Ne zameri ji njene naravne sle po ljubezni, pravičnejše kot kadarkoli doslej presoja svoje in Pavlino življenje, pa tudi življenje svojih dveh sinov, zlasti edinega živega Roka.

V tem odnosu med osamelima ženskama je Polona Škrinjarjeva odkrila nekaj dragocenih trenutkov in spoznanj, ki dajejo povesti vrednost. Pogloblja pa jo Pavlina navezanost na zemljo, zavest dolžnosti do nje, zorenje ob zadrta tašči in človeška preobrazba Dolinarice. Saj ob spoštovanju čudeža, ki mu je priča ob Pavlini pridnosti na svoji domačiji, prvič globoko doume, da mora spoštovati Pavlo kot žensko, človeka, značajneža, ki ga ne more in ne sme več meriti z zastarelimi merili podeželja, pač pa s srcem. Spregladati samega sebe v lastnem ogledalu pa je prav gotovo poslednja dozoritev in Pavla zna to ceniti, taščo sprejme kot svojo mater.

Tako je Pavla skupaj z ljubeznijo in privrženostjo zemlji, delu na njej, preprečila svoje nazadovanje in propad, zrasla v vsega občudovanja vredno gospodarico domačije Dolinarjevih in v značajsko sklenjeno žensko. Sočasno pa je ob premaganih ovirah prebudila na pogrebu matere Dolinarice tudi odnos Dolinarjevega Roka, čigar slamnata vdova je bila vse od poroke, do sebe. Vse namreč kaže, da je Roka zgrabilo domotožje in si ne želi več na Nemoško, k tuji ženski, pač pa ga mika prenovljena domačija, Pavla, in da ga celo ne moti tuj otrok. Kajti zemlja – in tu je podudarek celotne povesti – je vredna truda, odrekanja; ljubezen do zemlje je prihodnost; s svojo privrženostjo do nje si lahko uspešen. Zemlja je kot

ženska, ki hvaležno vrača skrb, naklonjenost, čustva.

Med *Pavlo* in *Črnim človekom* je mogoče marsikje potegniti paralele. Tudi Knapčeva Jelka je navezana na dom in zemljo, čeprav se po končani osnovni šoli poskuša odtrgati od tradicije in zaživeti drugje, v mestu, med šolanimi ljudmi. Ko spozna na političnem tečaju Mirana, študenta z obetajočo prihodnostjo, omahuje med njegovim snubljenjem in zavestjo, da bo s svojim odhodom pustila očeta in mater čisto sama na precej veliki domačiji. Vendar je želja po drugačnosti večja kot občutek dolžnosti. Odide za Miranom v Ljubljano in zaživi življenje, na katero ni pripravljena, ki ji je tuje in jo odtuja je njeni povezavi z domom in zemljo. Iz tega se rodi konflikt, ki razklopi njeno doslej nezapleteno duševnost, tako da mora obiskati celo psihiatra. Vedno bolj opaža spremembe v sebi, čuti bolečine, ki jo človeško izničujejo, ji jemljejo voljo in moči za vsakdanje premagovanje težav, ki se bolj in bolj kopičijo. V trenutkih obupa in dvomov se ji prikazuje »črni človek«, ki ga spozna na koncu kot svojo lastno vest. Ta ji očita, da je izdala samo sebe, si izbrala napačno življenje, se narobe odločila, ko je odšla z zemlje, kamor sodi. Preizkusi se med obiskom doma, ko sreča mladega veterinarja, navdušenca za naravno kmečko okolje in za kmečke probleme. Z njim preživi noč in ljubezen, kakršne si je zmerom želela, toda iz te noči se na njeno žalost ne razvije nič, in priklenjena ostane na Mirana, njegovo živčnost in gonjo za uspehom, boljšim položajem v delovni organizaciji, za priznanji, kar ga človeško vse bolj niža in s tem odbija od Jele. Počasi, a trdno dozoreva v njej zavest, da se mora odrešiti sama, da mora najti izhod iz stiske, v katero je vkleknjena. Ko pričakuje drugega otroka, pove Miranu, da bo odšla, se vrnila domov na zemljo, zaživel na novo, ker drugače ne more. To ni zgolj odločitev zaradi odkrite nezvestobe, ki je Miranu ni marala očitati, čeprav je šlo kot v slabi opereti za zvezo z njeno edino in najboljšo prijateljico, pač pa zaradi veliko večjega in vrednejšega spoznanja: brez zemlje ne more živeti, v mestu se bo dokončno izgubila.

Miran, ki ni enakega občutenja z njo, se ne upira, tudi zanj je pomenilo dosedanje življenje neznosen napor, Jelina odločitev je zanj olajšanje, kot si ga samo more želeli.

Tako Pavli kot Jeli je zemlja življenjski smisel, visok smisel, obema je v njunem življenju tudi odrešitev, pribežališče, kamor se lahko zatečeta brez bojazni, da bi bili zavrnjeni. Obe vračata s hvaležnostjo in že kar vdanostjo, zato jima zemlja tudi vrača. Postaneta ohranjevalki domačega ognjišča, tistega načina videnja življenja, kot sta si ga pridobili že v otroštvu in – verjetno – z gen, kajti zunaj tega zanju ni možnosti. Seveda je v *Črnem človeku* ženska razčlenjena bolj poglobljeno, saj je povest zasnovana širše. Toda lastnosti in nagnjenja, odločitve pa so skupne.

Polona Škrinjarjeva je s svojima povestima stopila na zelo uhojeno pot slovenskih realistov, ki so videli prihodnost naše dežele v kmetstvu. Je pa otrok našega časa, zato je poskušala opozoriti na vse težnje, ki so se porajale v zvezi z zemljiško politiko po vojni pri nas, na napaake, zaradi katerih je zemlja postala pastorek za dolgo časa. Hkrati ji njena lastna privrženost zemlji (in naravi) narekuje, da opozarja na mačehovsko ravnanje z najboljšimi zemljišči, na mlade ljudi, ki jih je želja po lahkem življenju v mestih in tovarnah odtujila zemlji, čeprav se niso znašli brez nje, lahko pa bi ji bili v korist, ko bi bolje preučili sebe in vse svoje namere in hotenja pravi čas.

Tako se strneta sporočili obeh povesti v pisateljičino trdno prepričanost, da je treba zemlji posvetiti več pozornosti, vso skrb, nego in ljubezen, kajti brez nje preživetje ni mogoče. To je tudi sporočilo za prihodnje rodove.

NADA GABOROVČ

Okupacija ob severni slovenski meji

Novo delo Janeza Švajncerja pomeni novost v pisateljevem opusu, kajti skoraj praviloma je doslej zajemal snov za svoje povesti in romane iz sodobnega ali polpreteklega sveta. Tokrat se je namreč odločil zajeti snov iz hudih časov okupacije, kakor so jo doživljali prebivalci kmečkega predela ob avstrijski meji, morebiti kje blizu njegovega rojstnega kraja ob Pesnici, med Sentiljem in Svečino, kot je razbrati iz njegovih lastnih besed, zapisanih na ščitnem ovitku knjige. Skladno z zamišljeno vsebino, nekakšnim kronističnim zapisovanjem številnih okupacijskih dni, prav primernim za scenarij, se je izrazil nanovo tudi slogovno. Če k temu pristavimo, da ti kraji doslej še niso našli besednega oblikovalca, ki bi o njih spregovoril kot o področju nasilja nemškega okupatorja, začutimo roman kot prispevek k dopolnjeni podobi vojnih časov na Slovenskem. Založba Kmečki glas, ki se je za natis odločila, pa je brez dvoma želela svojim bralcem ponuditi izsek iz slovenske kmečke tragike pod Hitlerjem.

Pisatelj, ki je izdal pri tej založbi že lepo število knjig, priljubljenih med bralstvom, očitno zelo dobro pozna podeželje in življenje na vasi, pred vojno, med njo in po njej. To je dokazal že z mladinskimi deli (Junak na kolcih, Iznajditelj, Svet pod Garo), pa tudi v drugih za odrasle povezuje mestno življenje s kmečkim, saj ju občuti kot neodtujljiva drugo drugemu. V svojih izrazito kmečkih povestih in romanih pa zasleduje razvoj spreminjajočega se vpliva sodobnih družbenih teženj na podeželje in podeželsko-kmečkega človeka, dostikrat vkleščanega v prehitvevajoče se pojave modernega, čemur ni zlahka kos.

Mrak pred svetlobo že z naslovom govori bralcu, da se je moral slovenski človek po vaseh, globačah in trgih marsikdaj znajti, kakor se je vedel in znal, ko ga je jugoslovanska vojska tako nečastno prepustila nemškemu okupatorju. Podcenjevan v stari Jugoslaviji, je s prihodom nemške soldateske začutil svojo izrinjenost iz utečenega življenja, kakršnokoli pač že je doslej bilo. V teh odmaknjenih, odročnih krajih bogu za hrbtno se je nenadoma znašel

Janez Švajncerc:
MRAK PRED SVETLOBO
Založba Kmečki glas
Ljubljana 1985
opremila Alenka Košir
strani 281

Z zaupanjem in bolečino

prepuščen sebi ali nemški ideologiji, katera je vodila k ciljem, ki so ga plašili, ki jih je občutil kot zlagane, saj je v njem živel nakopičen zgodovinski spomin, poldrugo tisočletje nemško-avstrijskih lažnih besed, podcenjevanja, prezira, odrekanja pravic do samostojnosti. V Hruškovju, vasici ob avstrijski meji, že prvi korak okupatorja povzroči zmedo, zanese v ljudi nezaupanje, saj podpre dvoličneže, da vso veljavo pridaničem, povzdigne do oblasti tiste, ki niso vredni zaupanja. Vrh u vsega pa od prebivalcev zahteva, da pozabijo na svoj materin jezik, da pošiljajo otroke k nemškemu učiteljem, dvigajo roke v nemški pozdrav in zatajijo svojo pripadnost slovenstva kar najhitreje. Nasilje, ki se veča iz dneva v dan, jih ogorči in vse več ponižanih odhaja na akcije proti Nemcem, vse več jih podpira prve partizane, vse številčnejše se odzivajo na pozive Osvoobodilne fronte, vse več sodelovanja med domačini in borci narodnoosvobodilne vojske.

Položaj prebivalcev je v teh krajih, tesno ob meji, močno drugačen kot v notranjosti dežele. Naslonjeni že od nekdaj na sosede onkraj, se zdaj, ko je meja izbrisana, čutijo osamljene, saj je pokrajinsko mesto skoraj brez Slovencev, okupator jih je izselil, pozaprl, onemogočil ilegalno delovanje vsaj za nekaj časa. Stisnjeni med Avstrije onkraj bivše državne meje, in mestno mejo, kjer je sedež gestapa in okupatorske oblasti, morajo dihati, živeti, odločati po svoji lastni pameti. In ta je prava slovenska, zato nemški orožniki v Hruškovju, kjer so se nadejali miru in spokojnega poležavanja, nimajo nikoli miru, niso nikoli zanesljivo varni.

Roman kaže rast in razvoj narodne zavesti Hruškovčanov, ki pred vojno ni bila tako izrazita, čeprav je bila morebiti le prikrita, neudejanjena. Nove in nove akcije partizanskega odreda vznemirjajo Nemce, dokler se ne oddolžijo na kar najbolj okruten način in postanejo popadljivi. Padejo prve žrtve med vaščani, začne se očitnejša delitev, pretežni del je proti, manjši, javen ali potajen, sodeluje z Nemci in ovaja sovaščane, vohuni in za podkupnino odkriva krivce za nemško negotovost, vodje vznemirljivih napadov ob temnih nočeh.

Pisatelj ne išče herojev. Vsi pozitivni vaščani so junaški, vsak sodeluje po svojih močeh in možnostih. Morda je najbolj zgovorna usoda dečka Mihca, ki mu je dodeljena tako mladem mu najprej nenavadno težka dolžnost, zatem pa usojena tragična smrt pod nemškimi krogami, posledica izdaje. Vojna ne sprašuje; kdor se je opredelil – in mladi Mihec se je, ker mu je tako velevala njegova slovenska kmečka pamet – mora sprejeti nase, kar bo prišlo, četudi je to nenadejana sosedova ovadba.

Vse dogajanje raste iz dejanj, iz njih lahko sklepamo na misli udeležencev neenakega boja. Toda kjer je prizadetost, je tudi upanje na uspeh in zato končna zmaga, kakor jo je bilo težko dočakati, ni naključna, pač pa pravično plačilo za prestando nasilje in prezir, poniževanja in krivice vseh vrst.

Hruškovje, ki so mu Nemci ponudili pravico na konicah bajonetov, se iz nekdanje uspanosti in prvega omahovanja prebudi na trdnih tleh samozavesti in osveščenosti. Zato zanj ni dileme, ko se je treba opredeliti. Kakor že so živeli vaščani odmaknjeno na svojem izpostavljenem koncu, se čutijo eno z vsem slovenstvom, za to se jim ni žal posloviti od življenja, če je treba. So ena izmed vasi in okolišev v skupni domovini, ki se je ne bodo odrekli, ker tega nočejo, pa naj Nemci še tako pritiskajo nanje. Da pa sleherni čas, zlasti čas preizkušenj v vojnih vihratih, izvrže na površje kalužne, smrdljive plasti, je znano od vekomaj.

Soseska izloči snetje, se še bolj poveže v celoto, začuti se kot skupnost, ki deluje složno, vzajemno, premišljeno. Njena podpora narodnoosvobodilnemu boju, ki se zlagoma jame razmahovati, je posledica dozoritve vseh zavednih Hruškovčanov – z otroki vred in s starci, saj nihče ne stoji ob strani. Boj proti okupatorju je stvar njihovega ponosa, osebnega in skupnega. Zato lahko čutimo Hruškovčane kot kolektiv, ki ga je dozoril hudi čas, presejalo nasilje, potrdil pa boj, ki so se zanj brez omahovanja odločili.

Janez Švajncar je napisal zelo berljiv roman na svež način.

Franja Bojc-Bidovec:
NI NESKONČNIH POTI
Založba Borec
Ljubljana 1984
opremil Jure Jančič
strani 146

Danica Ribičič-Vera:
ZAUPANJE
Založba Borec,
Ljubljana 1985
opremil Branislav Fajon
strani 233

Polna štiri desetletja – in več – je minilo od dogodkov, ki jih opisujeta dve knjigi, obe izpod ženskega peresa. Obe sta v jedru avtobiografija in sprožilni moment, tisto, kar je avtorici navedlo, da sta se pisanja (ali vsaj objave knjige) lotili, je njun spomin na čas druge svetovne vojne, narodnoosvobodilnega boja, ki sta ga doživeli kot aktivistki in partizanki. Štiri desetletja pomenijo razdobje, ko se lahko rodita in dorasteta dve generaciji, in značilno je, da sta morali avtorici doseči babiško starost, preden sta sedli k oblikovanju daljšega teksta. Ne, ker bi želeli zajeti povojno obdobje; s prvimi meseci po osvoboditvi se pravzaprav obe deli končata. Toda – čeprav to ni nikjer posebej rečeno – štiri povojna desetletja se je zgrinjala nanju tista preobilica dela, ki ženski v poklicu, družbeno angažirani materi in – recimo – »upraviteljici« svojnega doma ni dala niti najnujnejšega predaha, potrebnega za vsaj kolikor toliko urejeno razporeditev spominskega gradiva. V nasprotju z obilico »moške« memoarske literature, tega neizčrpnega vira za znanstveno in umetniško raziskovanje in prikazovanje raznih vidov narodnoosvobodilnega boja, je z ženske strani napisanega razmeroma malo; knjigi *Ni neskončnih poti Franje Bojc-Bidovec in* Zaupanje Danice Ribičič pomenita zato že po tej plati pomembno obogatitev pričevanj o času, ki ga brez pretiravanja štejemo za odločilno pri oblikovanju zdajšnje podobe našega človeka, Slovenca in Jugoslovana.

V tem pogledu sta torej knjigi sorodni; od tod dalje pa se tako po prijemu kot po namenu zanimivo razhajata in nujno je spregovoriti o vsaki posebej.

Franja Bojc-Bidovec je svoje delo podnaslovlila Pisma sinu in ga koncipirala kot intimno izpoved, namenjeno odraslemu fantu, ki se odpravlja na Gvinejo, na daljno pot in bržčas dolgotrajno odsotnost; in ki zapušča mater v trenutku, ko si je po zelo dolgi, mučni in kdaj pa kdaj na videz kar obupni boleznini toliko opomogla, da sinova neprestana prisotnost ni videti več neogibna. Bolezen je mater zelo spremenila; v svojo bolečino zazrta nekaj časa ni mogla spremljati sinove življenjske poti s tisto intenzivnostjo, ki jo

od sebe zahteva; v pisnih mu poskuša pojasniti, kako je do tega prišlo, in mu v ta namen opiše vse svoje življenje. To pa je hkrati podoba ovir in težav, ki jih je moralo premagovati nadarjeno kmečko dekle iz revne hiše, da je v razmerah predvojne Jugoslavije doštudiralo in začelo opravljati zdravniški poklic; in prikaz deleža, ki ga je imela zavedna inteligenca pri izoblikovanju in utrditvi specifične narodnoosvobodilnega boja na slovenskem ozemlju, posebej – ker gre pač za pričevanje zdravnice – kar zadeva skrb za ranjence. Ime Franje Bojc-Bidovec bralec tako in tako pri priči poveže z znamenito partizansko bolnišnico Franjo.

Zamisel uokviriti svoje spomine s »pismi sinu« (pa naj so resnična ali fiktivna) prinaša prednosti in omejitve; prav tako avtorčina odločitev izročiti gradivo izurjenim rokam prirejevalca, pisatelja Iva Zorman, ki je delo pripravil za tisk. Kar zadeva literarno plat, gladkost pripovedi, menjavanje akcije in razmišljanj, lirične pasaže, zdaj ni mogoče natanko razločevati, kaj je prvotno in kaj dodano ali vsaj retuširano, četudi je prirejevalec diskreten in pripoved teče, kot bi jo avtorica pripovedovala neposredno in bi jo sproti prestrezal magnetofonski trak. Nekajkrat obžalujemo, da ne zvemo več o razmerah in usodah, ki so mimogrede nakazane – tako ostane na primer nepojasnjena končna usoda sestre Karle – in tudi pisemski okvir se bolj in bolj izgublja, da ga občutimo nazadnje res samo kot prijem, ki na eni strani koncentrira pripoved na neposredne izkušnje zdravnice in ji v intimni izpovedi omogoča govoriti tudi o krivicah, ki jih je doživela od sobojevnikov med narodnoosvobodilnim bojem; drugi pa jo ovira pri slikanju tistega dela ženskega življenja, ki ga mati sinu po sami naravi stvari ni pripravljena zaupati, ki pa bi bilo za dopolnitev celotne podobe ženske, zdravnice v partizanih, dragoceno. Razočaranje pomeni tudi oprema knjige s fotografijami, ki prinašajo sicer nekaj lepih portretnih studij študentke in mlade zdravnice, mačehovsko pa obravnava bolnišnico Franjo, saj je v vsej knjigi ne vidimo niti enkrat; dejstvo, da je bilo o Franji napisanih že nekaj knjig in je tamkaj

poslikana od vseh strani, nas v tem pogledu ne more potolažiti. K Franji Bojc-Bidovec sodi tudi Franja; brez nje knjiga ni popolna.

Večdesetletna oddaljenost opisovanih dogodkov pomeni seveda, da je spomin že opravil ostro selekcijo. Med potjo se je marsikaj izgubilo, podrobnosti so se zabrisale in to ali ono se je nemara nekoliko premaknilo ali vsaj spremenilo akcent. Ostalo pa je tisto, kar je za človeka, ki se spominja, bistveno; kar ga je – kot tako lepo pravimo – zgradilo. In od vsake strani vstaja podoba dokaj nenavadnega dekleta, nadpovprečne volje in inteligence, uprte v določen cilj: živeti avtentično, se »uresničiti«. Šibko dekletce je že v otroških letih kot pestunja mlajših bratov in sestic uveljavljalo svojo voljo in si ni dalo ukratiti nujnih trenutkov oddiha in igre. Šolkarka je spoznala, da hoče naprej, študirati, in je dosegla, da so jo starši poslali iz Ribnice v Ljubljano, na gimnazijo. Prenesla je vse s tem povezane trdote: komaj znosno življenje v nunskem internatu, kjer naj bi po maturi ostala kot redovnica; uprla se je, ko je spoznala dvoličnost na videz pobožnega in pravičnega okolja. Se nato prebijala z instrukcijami in skromno podporo od doma. Zavrnila poskuse domačih, da bi jo preskrbeli ob premožnem ženinu in se vsemu navkljub vpisala na medicinsko fakulteto, ko je odkrila, da je biti zdravnica njen pravi poklic. Bežne zaljubljenosti so se končale, brž ko so utegnile postati ovira. S kar neverjetno vztrajnostjo je nadaljevala študij v oddaljenem Beogradu in nato v Zagrebu (ljubljska medicinska fakulteta je bila pred vojno nepopolna), uporabljajoč vsako drobno možnost, da se prebije. Dobljena je bila v teh okoliščinah pravi triumf. In sledilo je prav kratko obdobje samostojne zdravniške prakse v Bohinjski Bistrici z zadovoljivo materialno preskrbljenostjo, ko je izbruhnila vojna in postavila pred mlado zdravnico povsem nove zahteve.

Prva vojna doživetja se berejo kot napet filmski scenarij: reševanje otroškega pacienta z naporno potjo čez hribe iz bohinjskega kota v goriško bolnišnico v času, ko se je ravno začrtavala meja med nemškimi in

italijanskim okupatorjem. Beg na ljubljansko stran; novi začetek zdravnice v domači Ribnici; prvi stiki z osvobodilnim gibanjem, zasliševanja, zapori in nato pot v partizane.

Doktorica Franja je bila že na ljubljanski univerzi povezana z gibanjem naprednih študentov. Socialne krivice bivše Jugoslavije je občutila na lastni koži, med študijem se je njeno spoznanje zbistnilo in izostrilo; toda predvsem je bila s srcem in dušo zdravnica, bojevnica za življenje in zdravje njej zaupanih pacientov. Kot takšna je bila zmorna vsakršnih naporov, odповedi in junaštev. In takšna je ostala, ko so ji zaupali vodstvo tiste nenavadne, edinstvene bolnišnice Franje, simbola humanosti narodnoosvobodilnega boja in najzgovornejše priče intimne povezanosti tega boja s slovenskim ljudstvom. Varnost Franje, zakonspirirane kot je bila, je bila vendarle povsem odvisna od molka in podpore bližnjega podežela, od kmetov, ki so poznali njeno lego in skrbeli za hrano ranjencev in osebja.

Avtorica, ki je naslovila svoje delo *Ni neskončnih poti*, poudarjajoč s tem krutost spoznanja, da se vsako človeško prizadevanje, tudi najbolj zlahotno, tudi tisto, ki si zanj zastavlja vse svoje moči, neke konča, je doživljala celo svoje upravljanje Franje – kjer življenje ranjencev ni bilo odvisno zgolj od njenega znanja, temveč tudi od pravih vodstvenih odločitev v časih neposredne ogroženosti – kot samo eno postajo v nizu dolžnosti, ki jih prinaša zdravniški poklic. Čeprav gre za »pisma sinu« bralca preseneča, kako malo je posebej poudarjeno to poglavje Franjinega življenja, ki jo je za vselej zapisalo v slovensko zgodovino. Ne da bi izpustila katerega od bistvenih dogodkov med januarjem 1944 in osvoboditvijo, ko so se pacienti in osebje preselili v gorško bolnišnico, in četudi omenja, da je bil to hkrati čas, ko se je srečala s svojim življenjskim tovarišem, je stisnjena pripoved o Franji na skopih štiridesetih straneh. Veliko bolj kot junaštvo ob odločitvah – medicinskih in vodstvenih – od katerih so bila odvisna življenja, so poudarjene dnevne skrbi, predanost osebja, skrb, ko je bilo videti, da se je v bolnišnico prikradel kon-

fident, in zdravničin boj za to, da se razčisti sum o njem in se ne opravi z njim na kratko, samo na podlagi morda neupravičenih domnev. Tukaj spregovori z vso močjo zlahtna ženska narava, zaupajoča v človeka vse dotlej, dokler ni jasno dokazano, da zaupanja ne zasluži. In to zaupanje je doktorica Franja drago plačala. Ne, ker bi ne bilo upravičeno; nasprotno. Temveč, ker je prišla tako v konflikt s temnimi silami nezaupanja in z njim povezane oblasteljskosti, ki so mračile tudi nekaj najsvetlejših strani naše nedavne zgodovine. Franja je izšla iz konflikta kot zmagovalka; toda zmaga je bila boleča in je zapustila nekaj neizbrisnih brazgotin.

Partizanske izkušnje doktorice Franje se odvijajo na terenu med Ribnico in Cerknim, točneje bližnjo sotesko Pasico, kjer je bila nameščena bolnišnica; *Zaupanje* Danice Ribičič je posvečeno Stajerski in posebej deležu, ki so ga imeli v narodnoosvobodilnem boju okolica Litije in njeni ljudje. Danica Ribičič nima literarnih ambicij; njena knjiga je in hoče biti dokument, seveda predvsem dokument občutenega in doživljenega. Pri tem se ne zanaša samo na spomin; poskuša se celo izogniti vsaki trditvi, ki je ni mogla preveriti. Za svoj zapis je preštetirala goro gradiva, opombe pod črto bralca spet in spet navajajo na objavljeno literaturo, najraje na ohranjene dokumente. Previdnost v obravnavi spominskega gradiva je narekovala avtorici boleča izkušnja: ko je poskušala razčistiti okoliščine ob smrti njej posebno draga človeka, bratranca Vita, ki ji je bil – nezakonski edinki – kakor brat, je naletela tako v osebnih pogovorih kot pozneje, pri preučevanju memoarskih zapisov, na tako različne, med seboj nasprotujoče si verzije, da se je bridko zavedela, kako nezanesljiv je človeški spomin, kako zelo ga barvajo osebne izkušnje, značaj in sposobnost presoje, pa tudi nemara nezavedni interesi. Kar zadeva tragedijo bratrančeve smrti – padel je v partizanih, od rok tovarišev – je v njej dozorelo prepričanje, da je bil nedolžna žrtev nezaupanja – nemara opravičljivega v krutosti vojnih razmer, ki so zahtevale nagle odločitve in radikalne rešitve, vendar zanj, ki je človeka intimno

poznala, povsem neosnovanega. Toda niti v tem primeru, ki jo tako neposredno zadeva, si avtorica ne dopusti končne besede: pred bralca razgrne vsa pričevanja, ki jih je zbrala, in mu prepušča sodbo. Njeno osebno prepričanje, veljavno za ta primer in za celotno moralno podobo narodnoosvobodilnega boja, pa zajema naslov knjige, ki je hkrati plemenito vodilo njenega ravnanja: *Zaupanje*.

Na zaupanju v človeka, v njegovo zlahotnost in vztrajnost, v nepodkupljivost njegovih moralnih spoznanj in zanesljivost ravnanja, je gradil narodnoosvobodilni boj in je gradila spremljajoča ga socialna revolucija in v tem znamenju je bila izbojevana končna zmaga – ne glede na zastranitve in zmote, ki so ju spremljale, kot spremljajo pač vsako človeško dejavnost. In s svojo knjigo hoče avtorica dokumentirati upravičenost tega zaupanja, veljavnega tudi, kadar so videti okoliščine nasprotne in cilj zameglen. V tem je posebna vrednost knjige, ki bi ne mogla priti na dan ob bolj pravem času.

Za delo z izrazito avtobiografsko osnovo, v katerem je med drugim prikazana tudi zgodba avtoričine vojne ljubezni, ki jo potrdi partizanska poroka (značilno: tudi ta ljubezen je dokumentirana z ohranjenimi pismi), je lik Danice Ribičič – partizanke Vere – zarisani skop, z nekaj preprostimi besedami; veliko podrobneje se spušča v označevanje sobojevnikov, terenskih aktivistov, kurirjev, borcev, komandantov, litijskih tržanov, kmečkih gospodinjstev, s katerimi je prišla v stik, nasprotnikov in predano naših ljudi. V nasprotju s Franjo, ki je stopila v vojno kot zgrajen človek, je bila Danica/Vera leta 1941 neuko sedemnajstletno podeželsko dekletce, sirota, ki so si jo podajali sorodniki in je okusila pri njih več robatosti kot ljubkovanja, da je šele dosti pozneje, povsem dorasla, začela ceniti tudi znatno mero prikrite ljubezni, ki je označevala njihovo ravnanje. Sama ni prav vedela, kako se je zapletla v narodnoosvobodilni boj; v hiši nadprednega strica Viktorja so se prav kmalu začeli oglašati aktivisti, Danica je opravljala kurirske poti v Litijo in nosila hrano partizanom na domjenene kra-

je, postala je sumljiva domačim izdajalcem, se morala umakniti v gozd. Njeno politično šolanje je bilo priložnostno; skojevka je postala tako brez slovesnosti, da jo je prizadelo, posebno ker se še ni čutila vredne te časti; zaupanje tovarišev vanjo je bilo večje kot njeno zaupanje vase.

Na straneh Daničine/Verine knjige spoznavamo narodnoosvobodilni boj predvsem kot vse bolj zavestno gibanje širokih plasti podeželskega prebivalstva. Kakor Franja je bila tudi Vera v glavnem partizanka brez orožja (samo kdaj pa kdaj je dobila v roke puško ali revolver; ob posebnih nalogah in kadar je bilo tega blaga v obilju), zato pa je opravljala vrsto manj spektakularnih, a neogibnih del, ki jih je terjalo aktivistično in partizansko življenje, dokler ni pristala kot šifrerka v štabu 4. operativne cone na osvobojeni krpi moravške doline.

Za človeka, ki je čas in razmere doživel ali ki je prebral obilico partizanske literature, in morda za mladino, ki je narodnoosvobodilni boj preučevala pri šolskem pouku, je knjiga *Zaupanje* ne samo zanimivo, temveč tudi lahko razumljivo branje. Ne tako za nepoučenege, ki je spoznal, denimo, samo medvojno ilegalno delo v mestu. Danica Ribičič predpostavlja vrsto stvari kot znane: vojaško organizacijo narodnoosvobodilnega boja, organiziranost terena, vlogo javk, naloge kurirjev, podobo pohodov in hajk, probleme obveščevalcev. Ne da bi podrobneje označevala lego krajev, se samoumevno giblje po terenu, da je njene (in enot, ki jim je pripadala) premike mogoče zasledovati komaj na specialkah. Veliko stvari opravi z eno samo besedo, zgovornim namigom prijatelju soborcu, za zunaj stoječega pa komaj ulovljivim pomenom. Toda to so malenkosti. Prebijajoč se skozi strani tega poštenega, odkritega, vseskozi dobronamernega pričevanja, tudi naključni bralec spoznava presunljivo vtakanost narodnoosvobodilnega boja v slovensko nacionalno življenje, odkriva anatomijo tega resnično vseljudskega gibanja, podobno organiziranost človeškega telesa: njegovo glavo in srce in krvni obtok tja do zadnjih kapilar, ki tudi – in celo bistveno – sodelujejo, da mora srce utripati in glava delovati.

Ni je naloge in dolžnosti, ki bi bila preneznatna, da ne bi imela pomembnega deleža v boju, od pletenja debelih nogavic za premrle noge v zimi in pranja borčevskih srajc v ledeni vodi, pa vse do šifriranja zaupnih sporočil, v katera bi si tako rad zagotovil vpogled sovjetski častnik. Partizanka Vera stopa skozi vojni čas, ki pomeni leta njenege zorenja, z enakomernim korakom in očmi, neomajno uprtimi v končni cilj, osvoboditev. Pozorno opazuje ljudi, ki ji križajo pot: odmerja jim pomen po vrednosti, ki jo prisoja njihovi človečnosti, ne glede na položaj. Zelo ostra zna biti do nadutosti, gospodovalnosti, brezobzirnosti in samozaverovanosti in nadvse strogo obsoja sumničavost, ki je zakrivila toliko nepotrebnih žrtev. Svoj delež v boju prikazuje s skromnostjo, ki ji je v čast, ker ni na njej nič narejenega. Potoži nad svojo bolehnostjo, vendar brez samopomilovanja; neljuba ji je, ker ji preprečuje, da bi se gibal hitreje, da bi mogla prevzeti še več nalog in dolžnosti. Odgovorno šifersko delo, ki terja natančnost, bistrino in strogo konspirativnost, opiše zvesto, vendar brez poudarjanja njegove zahtevnosti. Zanimivo je, da posveti kratko, pa zelo zgovorno poglavje vlogi žensk v narodnoosvobodilnem boju, posebej v partizanih. Tudi tukaj nobene patetike, samo mirna ugotovitev, kako težko se je bilo prilagoditi ne toliko vojnim trdotam, ki jih je partizanka pričakovala, pač pa nekaj pojavom partizanskega »zaodrja«, pomanjkljivi higieni, nepravilnemu ravnanju nekaterih tovarišev na visokih položajih. Presunljivo je brati, kolikokrat srečuje partizanka Vera smrt. Ne neposredno, sama je v zelo resni nevarnosti samo enkrat; pač pa padajo in umirajo tako številni ljudje, ki jih je srečala ali poznala; njeno opisovanje usod litjskih ljudi, borcev in aktivistov, je skorajda sklenjena veriga žrtev. V tej knjigi, ki je mišljena predvsem kot dopolnilo tistemu, kar je bilo o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem že napisanega, dopolnilo posebnost, kar zadeva litjski konec, je morda jasnejše kot kdaj prikazano, kolikšno je bilo junaštvo preprostega slovenskega človeka, ko se je tako ali drugače zavestno uprl okupatorju. Brez

velikih besed, tako rekoč s sorodinom, je prikazana moralna veličina našega boja, predvsem tudi tistega njegovega dela, ki ga je bilo treba izbojevati brez orožja. In vso knjigo preveva topel občutek tovarištva, privrženost partizanke Vere štajerskemu partizanstvu, ki mu je ostala v srcu zvesta tudi na novih dolžnostih, v Črnomlju in pozneje v Beogradu. Ne samo litjski konec in tudi ne samo Štajerska, vsa podoba narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem je dobila s to knjigo dodatno osvetlitev.

MILAN GUČEK: ROMANSIRANA ZGODOVINA – DA ALI NE?

Ne. Zgodovine ni moči romansirati, kajti zgodovina so dejstva. Pač pa je moči pisati romane z motivi iz zgodovine, vendar brez navajanja imen resničnih oseb, enot, krajev.

Zadnje čase je opaziti vse večje želje in prizadevanja ter stremljenja posamičnih avtorjev, da bi pisali »romansirano«¹ zgodovino. Kako? Je mar mogoče potvarjati zgodovinske resnice in dejstva iz naše sodobne stvarnosti in iz tega zvariti nekaj, kar ni ne prvo ne drugo? Naša polpretekla zgodovina je tako bogata in plemenita in vsestransko veličastna, da ne potrebuje prav nobenih popravkov in dodatkov, potrebuje le zadosti močno in trdno roko, da vsa dejstva prelije v kar najbolj učinkovito ubeseditev. Napačna naravnost z »romansiranjem«² zgodovine je bila pri nas spočeta z dyema knjigama iz načrtovane trilogije Miška Kranjca o pohodu Stirinajste na Štajersko. Že ta prvenec nove zvrsti leposlovja je imel odklonilne odmeve. Z »romansiranjem«³ zgodovine kaže avtor le svojo ustvarjalno nemoč, da bi pisal iz čiste domišljije po motivih narodnoosvobodilnega boja ali pa da bi zgodovinsko resnico in dejstva »obdelal«⁴ literarno in brez domišljijske silnice. Kot rečeno, fantazija tu zares ni potrebna.

Za zgled pisanja izmišljenih zgodb po motivih našega narodnoosvobodilnega boja nam je lahko pokojni mojster partizanske proze Karel Grabeljšek. V njegovih delih ni nobene resnične osebe in nobenega resničnega kraja, toda s svojo ustvarjalno močjo je znal pisati še kako prepričljive zgodbe in usode ljudi, ki govorijo o vseh človeških razsežnostih prelozne dobe v zgodovini slovenskega naroda. Kam lahko pripelje prepletanje fantazije z resničnimi dogodki nam razkrije branje, ki sta nam ga ponudila Državna založba Slovenije in avtor knjige Soncu naproti. To naj bi bila »zgodba za scenarij«⁵ o »pohodu divizije«. Avtor je namreč poskusil opisati in »literarno«⁶ obdelati znano epopejo in zgodovinsko že zdavnaj dokazano akcijo neke povsem določne enote naše narodnoosvobodilne vojske, to je 14. divizije.

Mar je avtorja motila že sama kruta resničnost tega vrha epopeje slovenskega partizanstva, da se je je lotil po svoje gnesti in ji z dodatki lastne domišljije odvzemati prav njeno prepričljivost in predvsem – veličino?

Avtorjev poskus lahko štejemo za popoln neuspeh. Naj navedem le nekaj primerov:

Najprej »popravki«⁷ iz zemljepisa. V Soncu naproti je resnična pokrajina, ki se razteza od meja slovenske dežele oziroma Bele krajine pa do desnega brega Save opisana kot ravnina. Ta povsem določna pokrajina se imenuje Vukomeričke górice – s slovenskim naglasmom so to torej gorice . . . So mar gorice ravnina?

Potem, leži ljubko mestoce hrvaške Moslavine, Čazma, na Savi pod Zagrebom, ko pa je od nje daleč več kot trideset kilometrov?

Partizanski odredi so v svojem imenu nosili vedno pokrajinsko obeležje svoje pripadnosti, na primer Dolomitski odred, Kamniškozasavski, Škofjeloški, Koroški in tako naprej. Avtor Soncu naproti postavlja odred z območja gore Kalnik pod Varaždinom na desni breg Save, v Turopolje. Zakaj? Da se bosta domišljija in resnica ja zadosti prepletali?

Mejna rečica Sotla, ki je v resnici široka največ za četvero, petero dvojnih korakov, je v Soncu naproti tako mogočna reka, da je nanjo postavljen celo brod. Vendar ga divizija ne uporabi, da bi premagala to vodno oviro, pač pa zgradijo štirje kmetiči na štirih kadeh za mavžanje prašičev in z dvema čeznje položenima smrekama – most. Prav gotovo se je avtor odpovedal vsakršni potrebi, da bralec pripovedi tudi verjame.

Vsi zemljevidi slovenske dežele imajo v specialkah za Štajersko, sektor Slovenske Kojnice, vrisano Basališče, in to z njegovim resničnim imenom, kot dvoje skalnatih in pora-

ščenih najvišjih vrhov znanega Paškega Kozjaka, z nekaj nad 1200 metrov nadmorske višine. Avtor zgodbe za scenarij pa spremeni Basališče s tem imenom v planoto s sedmoro kmetijami in vsemi poslopji ter obdelovalno zemljo. Zakaj? Zakaj potvarjati dejansko stanje in položaj nekega dela zemlje, ki ima tako v domišljiji kot v resnici isto ime?

Politično močno napačna, če ne celo škodljiva z nepredvidenimi posledicami je avtorjeva navedba, da so bile hrvaške posavske vasi – ustaške in take jih tudi opisuje v odnosih do slovenskih partizanov oziroma štirinajstnikov. Ti kraji so bili v resnici brez pridržka na strani NOP, kot je hrvaška kratica za NOB, saj je tu tekel tudi nikoli pretrgan »kanal« za oskrbo bosensko-krajiških enot narodnoosvobodilne vojske in prebivalstva z žitom rodovitne Slavonije in Moslavine. Tudi ni bil kulturbund nikdar in nikoli sestavni del nemških oboroženih sil in ga takega ne more narediti še tako bujna fantazija.

Vse obsodbe je vreden domišljjski opis resnične družine Podjavoršek na severnem pomočju Paškega Kozjaka, ki naj bi bila po Soncu naproti nenaklonjena partizanom. V resnici je njihov oče popeljal divizijo k sovražnikovim položajem na cesto pri Doliču, v zgodbi za scenarij je to tudi zapisano, kjer je s partizani vztrajal na položajih vso noč kljub peklen-skemu mrazu, medtem pa je njegova družina v topli hiši skrbela za ranjene in prezeble; njegovi mladoletni hčeri sta pokazali glavnini divizije pot iz zagate.

Dovolj pretresljiv je že resničen zgodovinski dogodek, ko so sovražnikovi vojaki, ki so hoteli prestreči divizijsko kolono v dolini Gračnice, tam po naključju zajeli iz šole vračajoče se šolarje in jih obdržali za svoj živi obrambni zid. Avtor Soncu naproti pa je nemške vojake poslal kar v šolo, da so odvlekli neboljene otroke iz klopi naravnost pred puške. Mar je potrebna fantazija zato, da postane zgodovinska resnica laž in zbuja posmeh?

Kolikor poznam tehniko pisanja zgodb za scenarije, ki so ali bi vsaj morali biti literarna predloga za realizacijo filma, bo scenarist ponudeno gradivo lahko le še razširil, vendar vedno le po osnovni literarni iztočnici. Če bo naredil kaj tretjega, potem ponudena zgodba za scenarij ni več scenarij za pripravo snemalne knjige in realizacijo filma. Zatorej mi ni jasno, kako bo mogel scenarist združiti divizijo v močno enoto, ki jo je čutiti in spremljati njen veličastni pohod in njeno golgoto, če se v Vipotnikovi zgodbi za scenarij borci Štirinajste potikajo v tropih po Štajerski, se spopadajo z naključnimi sovražnikovimi zasedami in tako usihajo. Kaj jih je vodilo na Štajersko in kakšen je ta sovražnik, pa iz zgodbe Soncu naproti sploh ne zvemo. Kvečjemu to, da imajo v spopadih s štirinajstniki sprva na glavah čelade, pozneje pa le še kape. In tako neprepričljiva in nedomišljena zgodba naj bo prikaz, kako sta se pamet in pogum partizanov združila v nezaslišano moč, ki je premagovala vse – kakor nas vodi v skrivnosti uspeha Štirinajste ocenjevalec njene zgodbe za scenarij Bojan Štih.

Namesto da avtor Soncu naproti s svojo domišljijo brez potrebe pači zgodovinsko resnico oziroma resnične dogodke, vsega v tem sestavku niti ni mogoče navesti, bi brez vsakršnega ugovora ocenjevalcev lahko v svoji domišljiji spočel skupino izmišljenih borcev in bork in skozi njihovo doživljanje pohoda divizije v resničnih, avtentičnih okoliščinah ustvaril mogočno in prepričljivo zgodbo za scenarij.

Zakaj je pravzaprav spreminjal ime resničnega zastopnika Glavnega štaba pri štabu 14. divizije Rudija (Viktor Avbelj) v Rudo, ki proti koncu zgodbe le pride do svojega pravega imena? Komandant divizije je bil Vasja in je v Soncu naproti tudi ostal Vasja, prav tako komisar Krt, tudi Matevž je ostal Matevž, le namestnik komandanta Luka je moral postati Miha, vendar si tudi ta proti koncu zgodbe pridobi svoje pravo ime Luka. In tako naprej. In še nekaj primerov, da bo moči razbrati vso nesmiselnost in nedoslednost »prepletanja fantazije z zgodovinskimi dogodki«: Kajuh je Kajuh in Belač Belač, Lampret je Lampret, vendar je Brina postala Drina, Vera pa Jera. Zakaj? Da bi avtor z njihovimi popačenimi imeni izbrisal istovetnost 14. divizije, hkrati pa jo sam identificira z njenim pravim imenom in imeni večine opisanih udeležencev Pohoda?

Avtorjevo ravnanje samo potrjuje zgrešenost »romansiranja« zgodovine.

V zgodbi za scenarij je veliko tudi situacijskih nesmislov še za bralca, ki ne pozna resnične zgodbe o pohodu 14. divizije na Štajersko, tako da se mu branje pošteno zatakne. Kot ribja kost v goltu. In ker je tudi pripovedni slog tako trd, nesproščen in nepoetičen, celo

v najbolj človeško kočljivih trenutkih, še toliko bolj. Vse to pa podžiga tudi spogledovanje avtorja, ki hoče biti po vsej sili izviren in šokanten.

Za pokušino nekaj primerov iz zgodbe:

Dve ranjenki v bolnišniški zemljanki bosta iz dolgočasje klepetali, »če bodo to dovoljevale bolečine«. Ena od obeh je kasneje ob nogo in od druge izvabi nabito pištolo. Ko si jo iz obupa, da po koncu vojne ne bo dobila ženina, nastavi na sence, se od prijateljice poslovi s »Hvala za družbo!« – in se ustrelji. Štirinajstniki se sprva veselijo, češ da gredo »Tja v Bosno zlato, kjer je vse kosmato!« Ko pa so opeharjeni za to pričakovanje, pa: »Jebenti Štajersko!« Ko počivajo kosmatih in upadlih obrazov, mokrih las, motnih oči in tako naprej, je to njihovo stanje »koncentrat utrujenosti«. Ko so v tem »koncentratu« počivali in strmeli v Rudija (ne – Rudota), se je v njihovih očeh »nabiralo nekaj, nabiral srd zaradi motenj pri počitku«. Divizijskemu obveščevalcu Marjanu pa je »izsililo odločitev, da se je namenil k Majdi, vsesplošno švabsko slavljenje«. Potem pa se je »pregon s porazom zmagoslavno vračal« in »sovražniki so partizane odpihnili s ceste«. Star hrvaški očanec nekje za Savo ogovori kolono Štirinajste z: »Dozvolite mi drugovi da vas pozdravim.« Divizijski komisar Krt pa nagovori na nekem mitingu poslušalce na Hrvaškem z: »Dovolite mi . . .« – kot bi kak sodobni politični aktivist začel brati svoj govor. Nemci so bili tudi prepričani, da je mula »lastnina enega njihovih moštvo« in štirinajstniki so »iskali kritja v zmešnjavi sikanja krogel«. Partizanka je bežala pred sovražniki po zasneženi strmini in se je »s silnimi napori privlekla na previs nad potokom, čez katerega je tako veličastno zletela v tolmun . . . Razjedalo jo je, kako se bo izvlekla iz »šlamastike«. O vlečenju iz »šlamastike« so glasno razmišljali tudi v štabu divizije, ko jim je šlo najbolj za nohte.

V Soncu naproti »iz črnine trli tišina«, pa tudi skromnost in revščina »trltita« iz sten, iz zidu pa »trli« duh po jabolkih. Medtem ko se je partizanka na begu »kolentala« po strmini, štirinajstnikom »dere iz oči sočutje«. Voda jim je »premočila« stopinjo in postelja je pokrita s »perjanico«. Ker poznamo Slovenci za podobne namene le »pernice«, je bilo v tisti hiši najbrž pogrnjeno naglavno pokrivalo skalpiranega Indijanca. V znani Kajuhovi pesmi Bosa pojdiva . . . pesnik ni prav zapel »osorej«, ampak bi moral reči po Soncu naproti – »ob-sorej«. Divjačina ni več meso divjadi, ampak divjad sama. Odslej, ko smo prebrali Soncu naproti, bo na vzhodu zaznati prvi rahli zadah novega dne . . . V knjigi pa ima čuden zadah tudi mula, pa mož po – možku.

Takšne sorte bêre je na vsaki strani knjige več kot preveč.

Ko se bralec pretolče skozi prepletanje fantazije z resničnimi dogodki in nima nobenega pravega vtisa o resničnem pohodu 14. divizije na Štajersko, ga čaka na koncu še zadnji prizor – divizijski obveščevalec se pritiho taplja na seksi obisk k svoji ženi. Hišo obkolijo vermani, prav ko sta v postelji. Bežita in Majda je smrtno zadeta. Marjan steče na ženine v nebo vpijoče prošnje nazaj h goreči hiši, da bi s podstrehe rešil njeno bolno mater. Ne nje-mu ne njej ogenj ne more do živega, neosmojena se pojavita na pragu, mati v naročju zeta. Čeprav so Marjana vermani maloprej pustili v razgoreno hišo, pa zdaj oba, taščo in zeta, prerešetajo z rafali. Brez usmiljenja. Tudi Majda umre, pravzaprav izkrvavi na zasneženem polju.

Tako se konča Vipotnikova zgodba za scenarij o pohodu 14. divizije na Štajersko. V resnici pa je imela Štirinajsta med to epopejo 204 padle, 105 ujetih, 261 pa ozebljih ali hudo ranjenih. Tu je fantazija brez moči.

Ocenjevalec knjige in zgodbe za scenarij B. Š. pa pravi v svojem priporočilu za njeno uporabo, naj bi jo vzeli v roke tudi vsi gospodarstveniki in politiki, katerim bi lahko bila učenik, kako je zagrabit bika za roge v teh hudih časih.

Morda jim manjka prav fantazije, ki kar (š)trli iz Soncu naproti.

Moj prijatelj in udeleženec pohoda 14. divizije na Štajersko je, potem ko je knjigo prebral, v besu vzkliknil: Kdaj bomo nehali s temi partizanskimi kavbojkami?! . . .

In po tej zgodbi za scenarij kanijo bojda posneti tudi film.

PRIPIS UREDNIŠTVA

Milan Guček v oceni zadnje Vipotnikove knjige *Soncu naproti* izhaja iz nejasno opredeljenega razmerja med znanostjo (občim) in umetnostjo (osebnim izkustvom).

V tej zapleteni problematiki se kritik enostransko in z vso silovitostjo postavlja na preveč preprosto stališče, da je moči »pisati romane iz zgodovine, vendar brez navajanja imen, resničnih oseb, enot, krajev.«

Pri tem pozablja predvsem na dvoje:

Prvič, literarna zgodovina pozna velika dela, v katerih nastopajo liki s pravimi imeni (Tolstoj: *Vojna in mir*),

in drugič, »romansirane« zgodovine sodijo v odlično – pisno zvrst, imenovano didaktično ali poučno pesništvo.

Ta zvrst je stara (antika: *Hezoid*) in v našem stoletju ni izumrla (*Brecht: Poučne igre*), četudi so jo v začetku prejšnjega stoletja romantiki obsodili.

Z vprašanjem, romanizirana zgodovina, da ali ne? pa je Milan Guček načel zelo aktualno razmišljanje,

kaj se dogaja z našim didaktičnim pesništvom.

Kako razkriva človeka, družbo in svet?

Poglobljeno iskanje kriterijev in dosežkov sodobnega slovenskega didaktičnega pesništva bi nedvomno osvetlilo marsikaj zanimivega v duševni podobi našega časa.

Morda bi seglo v zapleten svet razmerij med znanostjo in umetnostjo?

Zato zastavimo vprašanje,

ali mar

ni potrebno nekaj kreativne domišljije tudi za zgodovinopisje v najožjem pomenu besede in

ali res lahko tako ostro razmejimo črto med oblikami in vsebinami estetskih in zunanjestetskih prvin.

Franček Bohanec